

63.3(24к)47

3-15

2

В. Є. Задорожний

Товарне виробництво і торгівля на західноукраїнських землях (кінець XVIII-перша пол. XIXст.)

В. Є. Загорожний

Товарне виробництво і торгівля на західноукраїнських землях

Львів

Видавництво при Львівському
державному університеті
видавничого об'єднання
«Вища школа»

1989

В монографії освещается развитие товарного производства и торговли на западноукраинских землях в период кризиса феодально-крепостнической системы и начала формирования капиталистических отношений. Рассматриваются торговые связи западноукраинских земель с Надднепрянской Украиной и Россией. Разоблачаются фальсификации этого исторического периода буржуазно-националистическими историками.

Для преподавателей, научных работников, студентов.

Рецензенти: д-р іст. наук Я. Д. Ісаєвич (Інститут суспільних наук АН УРСР, м. Львів); д-р іст. наук В. В. Грабовецький (Івано-Франківський педінститут ім. В. Стефаника).

Задорожний В. Є.

315 Товарне виробництво і торгівля на західноукраїнських землях (кінець XVIII — перша пол. XIX ст.). — Львів: Вища шк. Вид-во при Львів. ун-ті, 1989. — 152 с.

ISBN 5-11-000520-6.

У монографії висвітлюється розвиток товарного виробництва і торгівлі на західноукраїнських землях в період кризи феодально-кріпосницької системи і початку формування капіталістичних відносин. Розглядаються торговельні зв'язки західноукраїнських земель з Наддніпрянською Україною і Росією. Викриваються фальсифікації цього історичного періоду буржуазно-націоналістичними істориками.

Для викладачів, науковців, студентів.

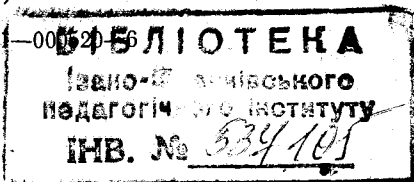
ББК 63.3(2Ук)47

0503020900—044

3 М225(04)—89 45—89

© Видавниче об'єднання
«Вища школа», 1989

ISBN 5-11-000520-6

Питання розвитку товарного виробництва і торгівлі — складова і невід'ємна частина дослідження історії економічного розвитку загалом і проблеми генезису капіталізму зокрема. Без глибокого вивчення своєрідності закономірностей капіталізму в окремих країнах, регіонах, краях і областях важко зрозуміти його історичну приреченість. «Ніякі «модифікації» і маневри сучасного капіталізму, — зазначається у Програмі КПРС, — не скасовують і не можуть скасувати законів його розвитку, не можуть...»¹.

Вивчення товарного виробництва і торгівлі на західноукраїнських землях* має важливе значення для дослідження проблеми генезису капіталізму в цьому великому регіоні, розкриває закономірність і поступовість економічного розвитку українських земель. «Стержень всієї історії першої половини ХІХ ст. — проблема краху феодалізму і становлення капіталістичних відносин»², саме у цей час спостерігалось поступове проникнення капіталістичних відносин в економічне життя регіону.

Цей період в історії українського народу мав велике значення і для розвитку національної самосвідомості — однієї з умов формування української нації на всіх українських територіях, її нерозривних зв'язків з Росією.

Тема товарного виробництва, розвитку внутрішньої і зовнішньої торгівлі на західноукраїнських землях належить до розряду невивчених. Окремі, епізодичні питання економічної історії розглядали представники австрійської буржуазної історіографії А. Айгнер, Г. Бідерман, А. Бравер, Л. Мізес та ін.³ Всупереч історичній

* Тут і далі під західноукраїнськими землями розуміємо Східну Галичину, Північну Буковину і Закарпаття. Терміни «Галичина» і «Західна Галичина», «Буковина» і «Північна Буковина» вживаємо у тексті, виходячи із фактичного змісту джерел.

правді вони намагалися «довести», що окупація західноукраїнських земель нібито сприяла їхній «цивілізації», а австрійський імператор завжди «захищав» селян від магнатської сваволі. Цю тезу підтримували й деякі представники польської буржуазно-шляхетської історіографії (Г. Гроссман, С. Баронч, Ф. Буяк, Й. Бузек, С. Гошовський, В. Залеський, Р. Зубик, Т. Лютман, В. Калінка, Т. Кучера, К. Хлендовський та ін.)⁴. Вони зібрали й узагальнили великий статистичний і конкретно-історичний матеріал, але трактували проблему з позицій польського буржуазного об'єктивізму. Буржуазно-шляхетські вчені через свою станову обмеженість не могли збагнути, що головною причиною відсталості й занепаду економіки Галичини була глибока криза панщинного господарства і перетворення краю в аграрно-сировинний придаток метрополії та ринок збуту товарів для промислово розвинутих австрійських провінцій. Вони й не намагалися висунути питання щодо певних закономірностей розвитку суспільства у період переходу від старої суспільно-економічної формації до нової.

У сучасній польській історіографії виділяються монографії І. Рихлікової, присвячені аналізу проблеми товарного виробництва магнатськими господарствами східного регіону колишньої Речі Посполитої другої половини XVIII—початку XIX ст.⁵. У цих працях науково висвітлено окремі питання формування і розвитку сільсько-господарського ринку згаданого регіону, зокрема хлібного ринку південно-східних районів Львівщини. Праці І. Рихлікової насичені статистикою, опрацьованою методом математичного аналізу. Цікавий матеріал знаходимо у двотомній монографії Р. Роздольського «Кріпосницькі відносини у давній Галичині»⁶. Це — фундаментальне дослідження, яке ґрунтується на аналізі так званої йосифінської метрики 1787 року.

Розвитку товарного виробництва на західноукраїнських землях приділяв увагу революціонер-демократ І. Я. Франко. Саме з товарним господарством він пов'язував посилення кріпацтва у галицькому селі у першій половині XIX ст. Зокрема про це йдеться в його праці «Громадські шпихліри і шпихліровий фонд у Галичині у 1784—1840 рр.». Гострим словом художника Франко викривав грабіжницьку економічну політику австрійського уряду, його лицемірство щодо основної продуктивної сили — кріпосного селянства, справедливо констатував

чи, що «хлопські права були мало чим більші від прав робочої худоби»⁷. Він розглядав історію рідного краю у тісному взаємозв'язку з історією України. Франко першим в історичній науці вказав на існування торговельних зв'язків між всіма українськими землями в епоху кризи феодалізму.

Історія економічного розвитку Закарпаття висвітлювалася угорською буржуазною історіографією побіжно, поверхово або зовсім замовчувалася. Господарську діяльність Мукачево-Чинадівської домінії досліджував, зокрема, історик буржуазно-ліберального напрямку Т. Легоцький.

Питань господарської організації цієї домінії, історії Мукачева торкався А. Шаш. З позицій української буржуазно-націоналістичної історіографії написана монографія О. Мицюка, який спробував проаналізувати соціально-економічний розвиток Закарпаття епохи феодалізму і капіталізму⁸. Зібраний і систематизований нині фактаж має відбиток буржуазного «об'єктивізму» та ідеалістичного світогляду.

Історичне минуле Закарпаття вивчають історики ЧСРСР і УНР. Серед досліджень угорських вчених заслуговує на увагу праця Й. Перені «З історії закарпатських українців», де загалом правильно оцінюється соціально-економічний розвиток Закарпаття. Але з деякими твердженнями автора, зокрема з тим, що Закарпаття ніби не було колонією угорського панівного класу, важко погодитися⁹. Первісному нагромадженню капіталу в Угорщині присвячується стаття П. Паха¹⁰, який торкається питання формування і розвитку капіталізму в Угорщині, а частково й на Закарпатті. Із вчених ЧСРСР слід відзначити праці К. Ребро, П. Гапака, Л. Гараксима¹¹, які, висвітлюючи історичне минуле Східно-Словацького краю (ЧСРСР), розглядали деякі питання соціально-економічних відносин на Закарпатті феодальної епохи.

Радянські історики досягли успіхів у дослідженні проблеми розвитку всеросійського ринку, з якою тісно пов'язана тема товарного виробництва і торгівлі перехідного періоду. Заслужують на увагу дослідження І. Д. Ковальченка і Л. В. Милова, В. М. Миронова, І. А. Анцупова, В. І. Буганова, О. О. Преображенського і Ю. О. Тихонова, П. Г. Риндзюньського¹². Їхні праці дають змогу краще зрозуміти процеси товарного вироб-

ництва і розвитку торгівлі у досліджуваному нами регіоні українських земель. Важливе значення мають праці І. О. Гуржія, який, зокрема, вивчав розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні в період кризи феодалізму¹³.

Питання аграрних відносин у Східній Галичині кінця XVIII—першої половини XIX ст. розкриті у монографії М. П. Герасименка¹⁴. Автор торкнувся окремих рис торгово-промислового життя, показав найголовніші види нового капіталістичного підприємництва у Галичині. Однак дослідник обминув питання організації торгівлі, у тому числі ярмаркової і постійної, її значення у господарському житті населення міст і сіл.

Генезису капіталізму в Східній Галичині присвятив кілька праць Я. П. Кісь¹⁵. Він простежив процес початкового нагромадження капіталу в рамках феодально-кріпосницьких відносин, спробував показати формування й початок розвитку мануфактурного періоду в промисловості Східної Галичини, поступовий перехід від мануфактури до фабрики і пов'язані з цим зміни у соціальній структурі населення, формування нових класів тощо.

Враховуючи, що питання організації торгівлі на західноукраїнських землях ще недостатньо вивчене в історичній науці, цікавою є джерелознавча стаття Є. М. Гуменюка¹⁶, який подав відомості про існування річних ярмарків на території Східної Галичини у першій половині XIX ст. Проблемі торговельних зв'язків Східної Галичини присвячена стаття Є. А. Яцкевича, де зроблено спробу відтворити торговельні відносини краю з іншими країнами¹⁷.

Соціально-економічний розвиток Північної Буковини вивчався Ф. П. Шевченком і Г. К. Кожолянком¹⁸. У ряді наукових статей і праць ці автори на переконливих фактах показали колоніальний характер соціально-економічної політики австрійського уряду щодо Північної Буковини; у працях зроблено аналіз становища сільського господарства, ремесла і торгівлі. Питання економічних зв'язків краю з Росією і Україною розглянуті у монографії І. А. Гриценка¹⁹. Спираючись на великий фактичний матеріал, він простежив основні види імпорту, експорту і транзиту товарів, роль заробітчанства і відхідництва у зміцненні економічних зв'язків Буковини з українськими землями і Росією.

Соціально-економічні відносини на Закарпатті кінця XVIII—першої половини XIX ст. розглядалися у праці І. Г. Коломійця²⁰. Більш ґрунтовно ця проблема досліджена у монографіях і статтях І. Г. Шульги²¹. Вчений з марксистсько-ленінських позицій дослідив розклад феодально-кріпосницьких відносин, занепад поміщицького господарства, зростання міст і пошквдження торгівлі, мануфактурного виробництва і ремесла. Він звернув увагу на торговельні зв'язки Закарпаття з іншими українськими землями і Росією.

Таким чином, радянськими істориками проведена значна робота по дослідженню економічної історії західноукраїнських земель в епоху кризи феодально-кріпосницької системи. Зібрано й узагальнено велику кількість історичних джерел, на основі марксистсько-ленінської методології показано головні процеси економічного розвитку цих земель. Але ряд питань охарактеризований лише описово або зовсім не згадані. Потребують глибокого вивчення проблеми розвитку товарного виробництва і товарно-грошових відносин у сільському господарстві й промисловості, зв'язку поміщицьких і селянських господарств із внутрішнім і зовнішнім ринком, ролі міст у системі товарного виробництва тощо. На початковій стадії перебуває дослідження торгівлі як галузі народного господарства. Таким чином, праць, у яких товарне виробництво і торгівля розглядалися б як закономірний результат розвитку суспільної форми виробництва на певному історичному етапі, фактично ще немає.

Оскільки названі проблеми ще не були предметом спеціального узагальнення, наша праця претендує на певну наукову новизну. У монографії вперше зроблено спробу комплексно вивчити питання товарного виробництва і торгівлі на західноукраїнських землях у період кризи феодалізму. Новоапробовані архівні джерела дають авторові змогу обґрунтувати тезу про те, що початкові процеси формування української нації як продукту нової буржуазної формації відбувалися водночас на всіх українських землях, а західноукраїнські території завжди тяжіли до свого природного ядра — Наддніпрянської України, воз'єднаної з Росією.

У монографії використаний системний підхід. Економічні і соціальні структури західноукраїнських земель розглядаються на кількох рівнях: регіональному, галу-

зевому, на рівні окремих виробничих одиниць — домінія, ключ, фільварок, мануфактура, окреме селянське господарство, торговельний заклад. Аналізуючи кожну з них, ми врахували те, що та чи інша підсистема є частиною вищої і складнішої системи і пов'язана з іншими підсистемами такого ж рівня. Найзагальніші системи, що досліджуються у цій роботі (економічні структури західноукраїнських земель), розглядаються як частини системи господарських зв'язків Східної і Центральної Європи, зокрема всіх українських земель.

При розгляді більшості питань робилася спроба застосувати метод аналізу і синтезу. Явища, процеси або структури виступають як єдине ціле у масштабі західноукраїнських земель. При цьому використовуємо значний інформаційний матеріал, нагромаджений у працях польських, угорських, чехословацьких і радянських істориків. Архівні матеріали і статистичні публікації дали змогу висвітлити проблему товарного виробництва у сільському господарстві й промисловості, розвиток міст і перетворення їх у торгово-промислові центри, організацію внутрішньої і зовнішньої торгівлі у Східній Галичині, Північній Буковині і на Закарпатті, розкрити їхні міцніючі торговельні зв'язки з Росією і Наддніпрянською Україною в епоху кризи феодалізму та дальшого розвитку капіталістичного укладу.

Вияткове значення у дослідженні проблеми мають праці К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна про закономірності переходу від феодальної суспільно-економічної формації до капіталістичної. «Економічна структура капіталістичного суспільства, — зазначив К. Маркс, — виросла із економічної структури феодального суспільства. Розклад останнього звільнив елементи першого»²². К. Маркс показав, що історичними передумовами виникнення капіталу були «товарне виробництво і розвинутий товарний обіг, торгівля»²³. Глибоко наукову оцінку товарного виробництва і торгівлі в історичному розвитку суспільних формацій дав В. І. Ленін у працях «Розвиток капіталізму в Росії», «З приводу так званого питання про ринки»²⁴. Марксистсько-ленінські положення стали вихідним пунктом у вивченні розвитку товарного виробництва і торгівлі на західноукраїнських землях в епоху кризи феодалізму.

Документальну основу монографії становлять матеріали центральних, республіканських та обласних архи-

вів СРСР, рукописні матеріали наукових бібліотек Львова, австрійські, польські і російські статистичні збірники, польська преса, мемуарна і спеціальна література. Використано ксерокопії матеріалів і документів державної національної бібліотеки у Відні, матеріали фондів Краківського воєводського архіву і національної бібліотеки Ягеллонського університету (ПНР).

У Центральному державному історичному архіві СРСР автор вивчив фонди міністерства внутрішніх справ і департаменту зовнішньої торгівлі міністерства фінансів Росії, які дали змогу дослідити асортимент і кількість привозних і вивозних товарів Росії, зокрема вироблених на західноукраїнських землях. Фонди Центрального державного історичного архіву УРСР у Києві зберігають цікаві документи про торгівлю України з Росією, західноукраїнських і наддніпрянських купців, селян, міщан, жителів прикордонних районів.

Основну групу джерел становлять рукописні матеріали, що знаходяться у фондах Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові, зокрема фонд Лянцкоронських. Це переважно фінансові звіти управлінь і головної каси маєтків Роздольського, Ходорівського і Ягольницького ключів тощо. Аналіз і узагальнення змісту названих документів дали змогу дослідити стан товарного виробництва у фільварковому господарстві Східної Галичини.

Найбільшим із використаних фондів є фонд «Галицьке губернаторство», а після 1854 р. — «Галицьке намісництво» (№ 146). Це десятки тисяч справ, які охоплюють матеріали про розвиток промисловості і ремесла, внутрішньої і зовнішньої торгівлі у Галичині й на Буковині. Окрему групу документів, що стосуються торгівлі за 1778—1860 рр., становить опис № 80 (Сommercialsia). Тут містяться розпорядження і директиви Надвірної канцелярії і палати у Відні з торговельних питань, листування про стан торговельних зв'язків Галичини із закордоном, матеріали про надання дозволу на будівництво і експлуатацію мануфактур (1837—1855 рр.), виробництво та продаж сталевих і залізних виробів, меду, воску, сала (1841—1859 рр.), листування з питань майнових справ підприємств, організації оптової торгівлі, торговельно-бухгалтерського обліку і створення купецьких гільдій у містах, видачі патентів на ведення ремесла і торгівлі тощо. В описі зберіга-

ються матеріали щодо роботи прикордонної фінансової охорони, розслідування фактів контрабандної торгівлі на російсько-австрійському кордоні.

Становлять інтерес документи торгового відділу магістрату Львова, що знаходяться у Львівському обласному державному архіві (ф. 3, оп. 9). Характеристика організації і розвитку постійної торгівлі у місті неможлива без вивчення «Реєстрів щоденної закупки худоби і реалізації м'яса різниками Львова». Ці документи дають змогу хоч би частково зробити кількісний та якісний аналіз стану торгівлі продуктами тваринництва на львівських ринках й врешті-решт дослідити головні функції постійної торгівлі, що зароджувалася й розвивалась у західноукраїнських містах.

У рукописному відділі Наукової бібліотеки АН УРСР ім. В. Стефаніка у Львові використано матеріали архіву столових маєтків Галицької митрополії. Для дослідника історії торгівлі західноукраїнських земель цікаву й унікальну групу документів цього архіву становлять матеріали річного ярмарку в с. Унів Золочівської округи. Найціннішими вважаємо журнали ярмаркових рогаток, ярмаркових зборів, реєстри купців, які прибували або від'їжджали з ярмарку. Виразно виділяються ознаки районування ремесла, промислів і сільськогосподарського виробництва Галичини.

Процес розкладу феодално-кріпосницького ладу, залучення поміщицьких господарств Закарпаття до товарно-грошових відносин найбільш рельєфно відображені у документах архівів родини Шенборнів, що зберігаються у Мукачівському філіалі Закарпатського обласного державного архіву (ф. 214). Про соціальні та економічні відносини на Північній Буковині розповідають документи Чернівецького обласного державного архіву: «Окружне управління Буковини» (ф. 1), «Австрійська військова адміністрація на Буковині» (ф. 3), «Митрополія Буковини» (ф. 29).

Незадовільний стан тогочасної статистики, відсутність багатьох даних щодо розвитку промисловості, торгівлі, ремесла, сільських промислів, обмеженість даних про соціальну диференціацію сільського люду, знищення багатьох документів у різні часи не дали змоги однаковою мірою вивчити всі питання теми.

У дослідженні широко використані опубліковані джерела першої половини ХІХ ст.: 1) статистичні російські

та австрійські урядові публікації; 2) тогочасні географічно-статистичні та економічні видання; 3) описи мандрівників, мемуари; 4) газети, журнали, календарі.

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1986. С. 158.

² Актуальные проблемы изучения истории СССР // История СССР. 1984. № 2. С. 16.

³ *Aigner A.* Die galizischen Salinen in ihrer geschichtlichen Entwicklung. Wien, 1889; *Bidermann H.* Die Ungarischen Ruthenen ihr Wohngebiet, ihr Erwerb und ihre Geschichte. Innsbruck, 1862. Т. 1; 1867. Т. 2; *Brawer A. I.* Galicien wie es an Österreich Kam. Leipzig; Wien, 1910; *Mises L.* Die Entwicklung des gutsherrlich — häuerlichen Vuhältnisses in Galizien (1772—1848). Wien; Leipzig, 1902.

⁴ *Grossman H.* Polityka przemysłowa i handlowa rządu terezańskiego-jozeffińskiego w Galicji 1772—1793. Odbitka Przegląd prawa i admin. Lwów, 1911. S. 1001—1053; *Barącz S.* Wolne miasto handlowe Brody. Lwów, 1865; *Bujak F.* Galicya. Lwów; Warszawa, 1908. Т. 1; 1910. Т. 2; *Bujak F.* Rozwoj gospodarczy Galicyi (1772—1914). Lwów, 1917; *Buzek J.* Administracja gospodarstwa społecznego. Lwów, 1913; *Hoszowski St.* Ekonomiczny rozwój Lwowa w latach 1772—1914. Lwów, 1935; *Saryusz-Zaleski W.* Dzieje przemysłu w Galicyi 1804—1929. Kraków, 1930; *Zubyk R.* Gospodarstwo folwaroczne z końcem XVIII wieku // Studia z historii społecznej i gospodarczej. Lwów, 1931; *Lutman Tadeusz.* Studia nad dziejami handlu Brodów w latach 1773—1888. Lwów, 1937; *Kalinka W.* Galicja i Kraków pod panowaniem austrijackim. Kraków, 1898. Т. 10; *Kutschera T.* Ważność Dniestru dla Galycyi, jako drogi wodnej handlowej // Rozprawy c. 13. Galicyjskiego Towarzystwa Gospodarskiego. Lwów, 1858. С. 23; *Chłędowski K.* Galicyjskie jarmarki // Gazeta Lwowska. Dodatek. 1872. Т. 1. Z. 4. S. 185—196.

⁵ *Rychlikowa Irena.* Studia nad towarową produkcją wielkiej Własności w Małopolsce w latach 1763—1805. Towarowa gospodarka Zbożowa. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1966. Cz. 1; *Rychlikowa Irena.* Produkcja zbożowa wielkiej Własności w Małopolsce w latach 1764—1805. Warszawa, 1967.

⁶ *Rozdolski R.* Stosunki poddańcze w dawnej Galisji. Warszawa, 1962. Т. 1—2.

⁷ *Франко І. Я.* Твори. В. 20 т. К., 1956. Т. 19. С. 328.

⁸ *Lehoczky T.* Bereg Vármegye monographia. Ungvár, 1881—1882. Kötet 1—3; *Шау А.* Архив привилегированного города Мукачева 1376—1850 гг. Мукачево, 1928; *Шау А.* Дещо із торговельно-господарської історії панства Мукачево-Чинадівського у XVIII ст. // Підкарпатська Русь. Ужгород, 1932; *Мицюк О.* Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі. Прага, 1938. Т. 2.

⁹ *Перени И.* Из истории закарпатских украинцев (1849—1914). Будапешт, 1955.

¹⁰ *Studia historia.* Budapest, 1952.

¹¹ *Rebro K.* Urbárska regulácia Marii Terezie a poddanské uprawy Jozefa II. Bratislava, 1958; *Harák Pavel.* Dejny Zeleziarskeho priemyslu na Slovensku v rokoch 1848—1867. Bratislava, 1962; *Haraksim Ludovit.* K socialnym a kulturnym dojinam Ukrajncov na Slovensku do roku 1867. Bratislava, 1951.

¹² Ковальченко И. Д., Милов Л. В. Всероссийский аграрный рынок XVIII—начала XX века: Опыт количественного анализа. М., 1974; Миронов В. Н. Внутренний рынок России во второй половине XVIII—первой половине XIX в. Л., 1981; Анцупов И. А. Сельскохозяйственный рынок Бессарабии в XIX в. Кишинев, 1981; Буганов В. И., Преображенский А. А., Тихонов Ю. А. Эволюция феодализма в России: Социально-экономические проблемы. М., 1980; Рындзюнский П. Г. Утверждение капитализма в России. 1850—1880 гг. М., 1978.

¹³ Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. К., 1962; його ж. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. К., 1954.

¹⁴ Герасименко М. П. Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства. К., 1959.

¹⁵ Кісь Я. П. Промисловість Львова в період феодалізму (XIII—XIX ст.). Львів, 1968; його ж. Текстильні мануфактури в Галичині // Вісн. Львів. ун-ту. 1967. Сер. іст. Вип. 4. С. 71—78; його ж. Питання генезису капіталізму в Східній Галичині // Вісн. Львів. ун-ту. 1976. Сер. іст. Вип. 12. С. 56—65.

¹⁶ Гуменюк Є. М. Архів столових маєтків Галицької митрополії // Архіви України. К., 1970. № 1. С. 68—72.

¹⁷ Яцкевич Є. А. З історії торговельних зв'язків Східної Галичини в першій половині XIX ст. // З історії Української РСР. К., 1982. Вип. 6—7.

¹⁸ Шевченко Ф. П. Лук'ян Кобилиця. К., 1958; Кожолянко Г. К. Соціально-економічне положення і класова боротьба в Северній Буковині в останній чверті XVIII—на початку XIX в.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. К., 1979.

¹⁹ Гриценко І. А. Економічні зв'язки Північної Буковини з Росією і Наддніпрянською Україною в XIX—на початку XX ст. Львів, 1980.

²⁰ Коломиец И. Г. Очерки по истории Закарпатья. Томск, 1959. Ч. 2.

²¹ Шульга І. Г. Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті в кінці XVIII—першій половині XIX ст. Львів, 1965; його ж. Втягнення поміщицьких господарств Закарпатської України в товарно-грошові відносини: Проникнення товарно-грошових відносин у сільське господарство // Наук. зап. Ужгород. ун-ту. 1960. Т. 43.

²² Маркс К. Капітал. Т. 1 // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т. 23. С. 675.

²³ Там же. С. 147.

²⁴ Див.: Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії // Повне збір. творів. Т. 3. С. 1—609; Ленін В. І. З приводу так званого питання про ринки // Повне збр. творів. Т. 1. С. 63—113.

Розділ I. Розвиток товарного виробництва у сільському господарстві

Поміщицьке торговельне землеробство

Наприкінці XVIII—першій половині XIX ст. центрами господарського життя у Східній Галичині, на Північній Буковині й Закарпатті були великі поміщицькі маєтки разом із фільварками і прилеглими до них селами, містечками, містами, промисловими підприємствами, млинами, корчмами, ярмарками, торгами і базарами. Жорстоко експлуатуючи працю селян-кріпаків, поміщицькі господарства виробляли товарний хліб, відгодовували на продаж худобу, переробляли сільськогосподарську сировину. Поступово тут виділялися райони, що спеціалізувалися на виробництві хліба та окремих культур, вирощуванні й відгодівлі худоби, виготовленні ремісничих і промислових виробів з місцевої сировини. Загалом західноукраїнські землі були відсталим аграрним регіоном зі слабкою промисловістю. Однак в умовах розвитку товарно-грошових відносин спостерігалася певна спеціалізація в окремих господарських районах. Поряд із спільними кожний край мав виразно окреслені соціально-економічні риси.

Поміщицько-магнатське господарство західноукраїнських земель все більше втягувалося у товарно-грошові відносини. Головну функцію панщинного господарства становило виробництво заради грошей. Поміщики намагалися виробити якомога більше сільськогосподарської продукції на продаж, щоб одержати гроші, необхідні для власних потреб. Джерелами прибутків маєтку були: відробітня (панщина) і грошова (чинш) ренти, натуральні данини, орендні платежі. Грошовий вираз цих селянських повинностей становив доход, за яким звичайно визначалася капітальна вартість маєтку.

Перетворення натуральних данин, передусім панщинних днів, у гроші потребувало господарської іні-

ціативи і підприємницької спритності. Тепер дуже часто в особі дворянина поєднувався поміщик-кріпосник, підприємець і торговець. Продаж будь-якої частини продукту виробництва панського фільварку на товарному ринку залежав від конкретних умов реалізації. Наприклад, при стопроцентному внутрішньому споживанні зернових культур це могли бути худоба і продукти тваринництва, в іншому випадку — частина зернових культур або горілка, пиво, сіль тощо. Причому зерно продавалося навіть тоді, коли для харчування двірської челяді необхідно було купувати продукти, а для худоби — фураж. Про товарний напрям зернового господарства поміщиків Східної Галичини наприкінці XVIII—у першій половині XIX ст. свідчать реєстри грошових доходів графів Жевуських, Лянцкоронських та ін.¹

Типовим прикладом втягнення поміщицьких господарств Закарпаття у товарно-грошові відносини може служити Мукачево-Чинадіївська домінія графа Шенборна. У 1835 р. її доходи становили майже 180 тис. форинтів, основна частина їх поступила від таких галузей господарства, %²:

Оренди та урбаріальні повинності	32,0
Землеробство і тваринництво	26,0
Промислові підприємства	14,6
Лісове господарство	23,0
Інші доходи	4,4

Землеробство і промисловість — провідні галузі господарства — приносили господарству Шенборна близько половини прибутків. Подібне господарювання велось і в інших поміщицьких маєтках Закарпаття.

В. І. Ленін у книзі «Розвиток капіталізму в Росії» зазначив, що «зростання торгового землеробства виявляється в спеціалізації землеробства»³, відособленні різних районів вирощування хліба, картоплі, розвитку продуктивного тваринництва. Подібні явища спостерігались і в поміщицьких господарствах Східної Галичини, де вирощували майже усі відомі тоді сільськогосподарські культури, врожайність яких на ті часи сягала іноді значного рівня. 1831 р. в Товмацькому фільварку врожайність 1 морга становила: жита — 7,7 корця, озимої пшениці — 9,2, конюшини — 10,4, вівса — 10, ячменю — 5,6 корця. У с. Косів Чортківської округи у 40-х роках XIX ст. збирали з морга такий урожай: жита —

9 корців, озимої пшениці — 11,2, ярої пшениці — 8,8, ячменю — 10,5, гречки — 9,8, вівса — 9, гороху — 10,8, конюшини на сіно — 25,5 віденського центнера. Середня врожайність зернових з морга становила 8,7 корця⁴.

Типовим поміщицьким фільварковим господарством був Ягольницький ключ на Тернопільщині — власність Лянцкоронських. У 30-х роках ХІХ ст. у цьому господарстві найбільше збирали вівса і жита, але на ринку першість посідала пшениця. Загалом господарство мало вівсяно-житній характер. Але у 40-х роках в окремих фільварках Ягольницького ключа пшениця посідала першість і за загальним прибутком від зернових. Наприклад, 1847 р. у фільварку с. Улашківці у балансовій відомості доходів пшениця займала друге місце після вівса⁵.

Наприкінці ХVІІІ ст. багато хліба вирощувалося і в іншому подільському господарстві — Монастирському ключі. Прибутки цього маєтку надходили переважно від виробництва і переробки сільськогосподарської продукції. Разом із загальним збільшенням доходів зростала частка прибутків від зернового господарства. Виняткового торговельного значення набула пшениця, якої, наприклад у 1790 р., було продано 326 корців (63% збору). Тоді ж із 2583 корців загального збору зерна було продано 909 корців збіжжя (36%), а також 166 корців жита (18%), 197 корців вівса (22%), 158 корців гречки (17%), 47 корців ячменю (5%), 15 корців гороху (2%). Продавалися також квасоля, мак, пшоно тощо⁶.

Багато хліба у Східній Галичині вироблялося фільварковими господарствами магнатів Потоцьких⁷, володіння яких охоплювали десятки тисяч моргів земельних угідь, зокрема шість ключів: Бережани і Нараїв, Букачівці, Грималів і Товсте, Перемишляни, Старе Село і Звенигород, Вижняни. У 1804—1805 рр. у цих ключах налічувалося 60 фільварків. Сприятливу роль відіграла близькість до Львова — головного і надійного ринку збуту зернової продукції, а також до інших міст і містечок — Бродів, Тернополя, Сокаля, Заліщиків, Ярослава, Перемишля та ін., де відбувалися численні ярмарки і торги. Поля фільварків засівали пшеницею, житом, ячменем, вівсом, гречкою. За обсягом посівів перше місце посідали овес і жито, друге — ячмінь і гречка, останнє місце — пшениця. Але у динаміці посівів питома вага пшениці неухильно зростала, а вівса — спадала. Якщо

у 1777—1779 рр. у Вижнянському ключі висівалося 63 корці пшениці (5,4%), 452 корці вівса (38,8%), то у 1815—1820 рр. — 171 корець пшениці (13,4%), 353 корці вівса (27,6%). За цей час помітно збільшилися посіви ячменю — від 13,5 до 18%⁸. Систематичне розширення посівів пшениці і ячменю пояснювалося зростаючим попитом на них львівського ринку.

Багато поміщицьких господарств виробляли хліб як для продажу, так і для забезпечення власних потреб.

Ячмінь був основною сировиною для поміщицьких броварень. Власні врожаї ячменю не завжди забезпечували зростаючих потреб броварень, особливо під час неурожаїв. А тому господарства змушені були прикуповувати його на місцевих ринках. Врожаї вівса відводилися на корм для фільваркових коней, волів, корів, відгодівлі птиці. Овес також часто прикуповувався на стороні. Зернові прибутки і видатки не були постійними.

Отже, наприкінці XVIII—першій половині XIX ст. у фільваркових господарствах Східної Галичини виробляли багато товарного хліба, що зумовило збільшення панської оранки, зменшення селянських земель, зростали вкладення капіталу в освоєння нових земель. Збільшення виробництва хліба відбувалося внаслідок посилення експлуатації залежних селян, шляхом екстенсивного розвитку землеробства. Збіжжя використовувалося для виробництва горілки і пива, відгодівлі худоби, продавали його на ринку. «Виробництво хліба поміщиками на продаж, що особливо розвинулося за останній час існування кріпацтва, — писав В. І. Ленін, — було вже провісником розпаду старого режиму»⁹. В епоху кризи феодално-кріпосницької системи окремі магнатські господарства намагалися пристосуватися до нових умов, вести раціональне землеробство.

У першій половині XIX ст. розвивалося зернове виробництво і на Закарпатті. Найяскравіше це можна проілюструвати на прикладі Мукачево-Чинадіївської домінії, де посіви зернових культур щороку збільшувалися. Звіти управляючих фільварками про посіви дали змогу підрахувати, що за 40 років (1806—1848) посівна площа домінії збільшилася майже в 3 рази. Посіви на угноєній землі зросли загалом на 916%, а по озимині — в 78 разів. Посіви пшениці збільшилися на 907%, жита — 530, ячменю — 873, вівса — 444,2, картоплі — 1965%. Дещо зросли посіви гречки, проса, кукурудзи, бобових.

На жаль, зробити облік урожаю значно важче, ніж установити розміри посівів. Справа в тому, що звіти про обмолот хліба складались, як і в Східній Галичині, здебільшого поквартально, коли ще не весь хліб був обмолочений. За звітами економій, у Мукачево-Чинадівській домінії в першій половині XIX ст. обмолоти хліба мали зростаючу тенденцію. За 32 роки (1805—1837) збір пшениці зріс майже в 70 разів, жита — 42, кукурудзи — 9, проса — 12,6, бобових — у 2,6 раза. Але врожайність поміщицьких полів була досить низькою, що пояснювалося недостатнім рівнем агротехнічних знань та незаінтересованістю селян-кріпаків у підвищенні продуктивності праці. Селянин добре розумів, що доходи поповнювали лише кишеню землевласника.

Багато хліба намолочували й інші поміщицькі господарства Закарпаття. Наприклад, поміщик Баркочі на початку XIX ст. одержував у середньому 4500 коблів збіжжя. Більше половини цього становили озимі культури — жито і пшениця. Хліб був однією з найважливіших статей прибутків поміщика. Загалом прибутки маєтку Баркочі 1807 р. виносили понад 18,4 тис. форинтів, зокрема реалізація хліба давала поміщикові 6421 форинт (34,9%)¹⁰.

У маєтку І. Стараї вирощували щорічно 11,5 тис. коблів збіжжя. За оцінкою жупної комісії, 1806 р. у маєтку намолочено 11 250 коблів зерна: пшениці — 860, жита — 3840, ячменю — 830, вівса — 5370 та ін. Все зерно оцінювали сумою майже 12,5 тис. форинтів¹¹.

Основна частина товарного хліба, виробленого в поміщицьких господарствах, йшла на місцевий ринок. Вивіз хліба за межі краю мав спорадичний характер. Багато зерна використовували на відгодівлю худоби й домашньої птиці, перекурювали на горілку, віддавали у борг на кабальних умовах.

У першій половині XIX ст. найважливішою культурою землеробського виробництва стала картопля: для селян — основний продукт харчування, а для земельних власників — сировина горілчаних підприємств та фураж для худоби. При меншій затраті праці вона давала більший врожай, ніж пшениця, тому й ціна її була нижчою. Як писав К. Маркс, у класовому суспільстві, заснованому на злиднях, найубогіші продукти мають рокову перевагу в споживанні широких мас трудящих¹². Картопля і кисла капуста становили звичайну їжу селян,

жито і пшениця йшли на харчування тільки вищих верств населення.

В одному з економічних видань Східної Галичини першої половини ХІХ ст. зазначалося, що «з 1814 р. настає нова ера у сільському господарстві, бо з цього моменту розпочинається культивування картоплі у Галичині, що викликало гуральницьку гарячку, яка за 20 років набула небачених розмірів»¹³. У Галичині картопля давала досить високі врожаї. Так, 1837 р. у Товмацькому фільварку врожайність картоплі з морга становила 90 корців, у 40-х роках у с. Косів Чортківського округу — 81 корець. В окремі роки картопля давала врожай сам-14¹⁴.

Багато картоплі вирощувалося в поміщицьких маєтках Львівщини. Якщо протягом 1815—1820 рр. у ключах Старе Село, Звенигород, Вижняни і Перемишляни середній щорічний збір картоплі виносив 358 корців, то в 1836—1840 рр. — 6370 корців. За 25 років збір картоплі у господарствах збільшився майже у 18 разів, або на 1779,3%¹⁵.

У гірських районах Східної Галичини картопля була головною харчовою і технічною культурою. За свідченням сучасників, у типовому гірському маєтку — Підгородецькій домінії на Стрийщині — у 40-х роках щорічно висаджували в середньому 1000 корців картоплі. Зріс збір картоплі й у Роздольському ключі. Згідно з реєстрами врожаїв, тут було зібрано: 1847 р. — 1770, 1848 р. — 2290 корців, тобто збір майже подвоївся. Правда, у наступні роки врожай зменшився у зв'язку з ураженням картоплі хворобами по всій Галичині¹⁶.

У першій половині ХІХ ст. картоплю вирощували на території Закарпаття, а на Верховині ця культура посідала одне з найважливіших місць. Про зростання питомої ваги картоплі в поміщицьких маєтках свідчать дані по Мукачево-Чинадіївській домінії. Так, 1807 р. в її сховища засипано 3086 коблів, 1815 р. — 9516 коблів, 1829 р. — 1141 дожонську міру, у 1845 р. — понад 31,6 тис. пожонських мір картоплі¹⁷. Отже, протягом 40 років вирощування картоплі у домінії збільшилося у сотні разів. Тут, як і в Галичині, картоплею відгодовували худобу і свиней, яких потім продавали на ярмарках і торгах з великими прибутками.

У першій половині ХІХ ст. поряд з продовольчим хліборобством на західноукраїнських землях високого

рівня досяг розвиток технічних культур, найважливішими з яких були льон, коноплі, тютюн, хміль. Технічні культури мали велике значення для розвитку торговельного землеробства. Вже термін *льонарство*, — підкреслював В. І. Ленін, — «вказує на те, що ми маємо тут справу саме з торговим землеробством»¹⁸. Льон і коноплі вирощували у Східній Галичині, на Північній Буковині й Закарпатті переважно в поміщицьких та селянських господарствах. Прядиво служило селянину головним засобом для виробництва одягу, а поміщицькі господарства виробляли з нього посторонки, мотузки, полотно, шили мішки, продавали скупникам і т. п. Так, у Роздольському ключі у 1793—1821 рр. середній щорічний висів льону становив близько 5 корців, конопель — 4 корці¹⁹. Льон і коноплі з фільварків Роздольського і Ходорівського ключів задовольняли власні потреби маєтків, частково йшли на ринок.

До середини ХІХ ст. врожайність конопель у Східній Галичині зростає і набуває певної стабільності. За підрахунками сучасників, 1841 р. в краї під посівами льону було зайнято понад 64 тис., конопель — понад 82,5 тис. моргів орної землі²⁰. У 40-х роках розвиток технічних культур у Галичині досяг високого рівня. У ці роки зібрано 226 тис. віденських центнерів льону-волокна (23% збору по всій імперії), конопель — 485 тис. віденських центнерів (25%). Льон і коноплі були цінною сировиною для галицьких полотняних мануфактур і ткачів-ремісників.

У середньому річне виробництво лляного прядива дорівнювало понад 164 тис. ц, конопляного — майже 80,6 тис. ц²¹. Вироблене полотно широко продавалося на місцевих ринках, частково вивозилося за межі краю. З конопляного сім'я виробляли олію і макуху. Олія йшла на харчування, а макуха — на відгодівлю телят. Льон і коноплі культивувалися також поміщицькими господарствами Північної Буковини і Закарпаття²².

На початку ХІХ ст. значного поширення набуло вирощування багаторічних трав, зокрема конюшини²³. «Конюшинна революція» в Австрії захопила й західноукраїнські землі. У Галичині помітні досягнення у виробництві конюшини мали маєтки Чарторійських, управителем яких тривалий час був відомий тоді вчений-агроном Ф. Ройтер. З 1806 р. він почав культивувати конюшину, запроваджуючи замість давнього трипілля п'яти-шести-

нільні сівозміни з повною ліквідацією парових полів. Ройтер і його послідовники використовували конюшину на сіно і зелений корм, як добриво і найкращий попередник озимих культур. Крім згаданих, культура конюшини досягла значного рівня у маєтках ключів Старе Село, Звенигород, Вижняни і Перемишляни. Середньорічні посіви конюшини тут виносили: у 1821—1825 рр. — по 0,5 корця, 1826—1830 рр. — по 10, 1831—1840 рр. — по 15 корців. У 1845 р. лише у трьох фільварках Ягольницького ключа посіяно 50, а зібрано — 960 ц конюшини. У трьох фільварках Роздольського ключа зібрано: 1847 р. — 7, 1848 р. — 8, 1849 р. — 23,5, 1850 р. — 49 сажнів конюшини ²⁴. Про культивування конюшини та інших кормових трав багато писалось у тогочасних публіцистичних і економічних виданнях ²⁵.

Багаторічні трави посідали значне місце у фуражному балансі в поміщицьких господарствах Закарпаття. Наприклад, у Воловецькій економії, Мукачево-Чинадівській домінії 1815 р. було накошено 40 віденських центнерів конюшини, в 1843 р. — уже 6171 віденський центнер конюшини і 1409 віденських центнерів люцерни. У 1848 р. по домінії було накошено понад 32,3 тис. ц конюшини. Весною 1848 р. висіяно 9330 ц конюшини, 877 ц віки та багато інших трав ²⁶.

Багаторічні трави мали велике значення для розвитку торговельного землеробства. По-перше, вони забезпечували худобу доброякісними грубими кормами влітку і взимку; по-друге, сприяли поліпшенню структури ґрунтів, занедбаних рутинним кріпосницьким обробітком. Врешті-решт, це підвищувало врожайність.

Наприкінці XVIII—першій половині XIX ст. у поміщицьких і селянських господарствах Східної Галичини дуже швидко розвивалося тютюнництво як галузь торговельного землеробства. Тут була зацікавлена передусім австрійська держава, яка монополізувала виробництво і продаж тютюну, отримуючи від цього великі грошові прибутки. На жаль, у джерелах збереглося дуже мало даних щодо вирощування та продажу тютюну. Відомо, наприклад, що наприкінці XVIII ст. у Ягольницькому ключі відповідно посіяно (корці) і зібрано (центнери) тютюну ²⁷:

1791 р.	—	631	1796 р.	5	661
1792 р.	5	196	1798 р.	—	593
1793 р.	6	780			

Посіви і збір тютюну мали стабільний рівень. У 1845 р. тільки у трьох селах Ягольницького ключа під посіви тютюну відводилося 171,5 моргів землі, з яких зібрано 1410 ц тютюнової маси²⁸. Для власників цього подільського маєтку тютюн був однією з найбільш прибуткових культур, тому під нього відводили великі площі. Найширшого розвитку тютюнництво набуло в передгірських районах Східної Галичини між Дністром і Прутом, де вироблялося, за свідченням сучасників, понад 20 тис. віденських центнерів тютюну щорічно²⁹. У 40-х роках ХІХ ст. в Галичині було зібрано 117,2 тис. віденських центнерів тютюну, що становило 16% збору в Австрійській імперії³⁰.

Тютюнництво розвивалося й на Закарпатті. Так, у 1817 р. поміщик Ю. Бочкай продав українському купцеві С. Недолину 100 ц тютюну. У прибутковій відомості барона Перені зазначалося, що 1842 р. на надільній землі зібрано 20 коблів тютюну³¹. Ймовірно, тютюн вирощували і в інших поміщицьких господарствах. Але загалом тютюнництво на той час поширювалося на Закарпатті повільно.

Важливе місце в торговельному землеробстві західноукраїнських земель посідали городництво, садівництво й виноградарство. Архівні документи свідчать, що наприкінці ХVІІІ—першій половині ХІХ ст. у Східній Галичині майже при кожному фільварковому господарстві закладалися модні тоді «англійські» городи, які іноді займали чималі площі землі. У топографічному описі с. Купчинець Бережанської округи від 1805 р. зазначалося, що під городи фільварку відведено 14 моргів 807 сажнів квадратних. 1816 р. каса управління Роздольського ключа витратила на спорядження городників 58 флоренів, 1818 р. — 90 золотих ринських тощо. У 1840 р. на утримання так званого англійського городу відпущено 800, а 1842 р. — 1700 флоренів³².

Разом з городництвом розвивалося садівництво. У 1790 р. до каси управління Монастирського ключа поступила виручка від зібраного врожаю фруктів у чотирьох садах (48 золотих). Крім того, різним купцям було продано городини на 209 золотих. Згідно з інвентарним описом камерального маєтку в с. Підбуж Самбірського округу, 1811 р. там було 5740 фруктових дерев. У 1817—1818 рр. прибуток від оренди чотирьох садів Роздольського ключа становив 956 золотих ринських³³.

Власник домінії с. Підгородці Стрийської округи в описі маєткових володінь 1847 р. зазначив, що у великому саду, закладеному 12 років тому, вирощують десятки сортів яблук, груш, слив, черешень, вишень, агрусу. Майже всі сорти фруктових дерев завозилися з Баварії й Австрії³⁴. Яблука і груші постачаються на місцевий ринок, а із слив, вишень і агрусу виготовляють наливки і вина за «англійським рецептом».

Протягом 40-х років XIX ст. львівський журнал «Tygodnik rolniczo-przemysłowy» (до 1839 р. називався «Tygodnik rolniczy i przemysłowy». — В. 3.) майже у кожному номері друкував поради щодо практичного виведення кращих сортів овочів і фруктів.

Вигідне географічне становище Закарпаття, теплий і вологий клімат сприяли розвитку садівництва і виноградарства, які відігравали значну роль у торговельному землеробстві. В окремі роки врожайність садів досягала великих розмірів. Гірські схили Карпат південної частини краю кожної осені рясніли гронами винограду, з якого на примітивних виноробнях щорічно виготовляли вино³⁵. Найбільше промислового винограду вирощувалося в Угочанській і Березькій жупах, у районі міст Берегова, Виноградова, Мукачева. Середнянське вино користувалося попитом на міжнародному ринку, його купували до столу російського царського двору.

Отже, поміщицьке землеробство в умовах розвитку товарного господарства все більше набувало торговельного, підприємницького характеру, сприяло створенню внутрішнього ринку для нового, капіталістичного укладу. Форми торговельного землеробства відзначалися певною різноманітністю всередині окремих господарств, виділялися економічні райони. У Східній Галичині — на широких рівнинах з родючим ґрунтом — і в низинних районах Північної Буковини та Закарпаття більш інтенсивно розвивалося землеробство, яке задовольняло потреби не тільки землевласників, а й місцевого ринку. Вирощувалося багато жита, пшениці, вівса, ячменю, технічних культур. У другій чверті XIX ст. все більше поширювалися картопля і кукурудза, які стали основними харчовими продуктами. В економіці західноукраїнських земель певну роль відігравали садівництво та виноградарство, продукти якого успішно реалізувалися на місцевому ринку, вивозилися за межі цих країв, зокрема на Правобережну і Лівобережну Україну та у Росію.

Розвиток торговельного землеробства висував перед поміщицьким господарством чимало проблем, пов'язаних з підвищенням врожайності полів. При тодішній техніці їх можна було успішно розв'язати лише шляхом поліпшення обробітку та угноєння ґрунту. В передових господарствах Східної Галичини, наприклад, практикувалися вапнування ґрунту, удобрення лук попелом, але найбільшого значення надавалося угноєнню³⁶. Удобрення у системі сівозміни розглядалося не тільки як засіб підвищення врожайності певної культури, а й як фактор підвищення родючості землі. Землевласники, маєтки яких були розташовані недалеко від Львова, запроваджували навіть додаткову панщину — возити ґній зі Львова³⁷. Без тваринництва, яке забезпечувало маєток тяглом і давало удобрення ґрунту, поміщик вже обійтися не міг. Наприклад, у 1820 р. на поля трьох фільварків Роздольського ключа було вивезено 6256 фур ґною, 1821 р. — 8696 фур³⁸.

Наприкінці XVIII—першій половині XIX ст. майже у кожному великому поміщицькому господарстві Східної Галичини існували молочно-товарні ферми. За даними 1788 р., у Монастирському ключі налічувалося 234 голови худоби, зокрема 35 корів, 117 волів на відгодівлі, 23 робочі воли, два бугаї, 11 биків, 10 ялівок, 22 бички і 14 теличок. За рік вироблено 31 фаску масла і 31 бербеницю сира, частину — на продаж. Господарство продавало худобу, а також шкіру. Наприклад, у 1788 р. з Монастирського ключа до Польщі відігнано на продаж череду (101 вола) на суму понад 9200 злотих, а наступного року — 109 волів на суму майже 10,8 тис. злотих. Натомість 1790 р. на ферму для відгодівлі закуплено 104 воли на суму понад 10 тис. злотих, а 1792 р. для поповнення фільваркового стада волів витрачено майже 13,7 тис. злотих³⁹.

До середини XIX ст. поголів'я великої рогатої худоби на фермах Роздольського ключа становило близько 500 голів. Зростало стадо корів і молодняка. З молока виготовляли сир, масло та іншу молочну продукцію, а молодняк йшов на відгодівлю і згодом продавався⁴⁰. Згідно з господарським реєстром, у 1811 р. для фільварку с. Березина було закуплено на торгах в Калуші, Болахові, Роздолі і Ходорові 33 корови, два бугаї і два бики. На це витрачено 1744 дукати. Згодом, у 1816 р. на ярмарках у Надвірній і Стрию було докуплено 19 ко-

рів, 32 воли, одного бугая. Майже вся закуплена худоба призначалася для відгодівлі при Роздольській пивоварні. У 1825 р. у фільварку с. Березина налічувалося вже 66 корів, 28 волів, чотири бугаї і сім коней, 1839 р. кількість корів зростає до 71, коней — 41. Правда, різко спала кількість робочих волів, що пояснювалося пожевами на цей час у розвитку конярства⁴¹.

Найбільше великої рогатої худоби й коней було в Ягольницькому ключі, зокрема 1820 р. — 1332 коня, 736 волів, майже 600 корів, понад 3100 голів молодняка. Протягом наступного року загальне поголів'я зросло на 21%⁴².

Отримуючи великі прибутки від торгівлі худобою, ряд поміщицьких господарств намагався перебудуватися із зернових на тваринницькі. Прикладом може служити Товмацький ключ. У 1830 р. власник маєтку закуповував великі партії зерна для відгодівлі худоби. Весною закуповувалась худоба, а восени відправлялося близько 200 добре відгодованих волів на продаж. Прибутки від торгівлі худобою посідали друге місце після виручки від продажу горілки⁴³.

Головним засобом розвитку тваринництва в Східній Галичині було поліпшення породності худоби. Розведення корів швейцарської, тірольської, штирійської і молдавської порід, раціональна відгодівля худоби набули значного поширення у господарствах земельних власників. Зокрема, поміщик С. Броневський у своїх маєтках, розташованих у Станіславській і Стрийській округах, протягом 25 років успішно вирощував племінну худобу. Шляхом схрещування молдавських корів з угорськими бугаями він створив нову породу худоби, яка користувалася попитом на місцевому і зовнішньому ринках⁴⁴.

Як свідчать документи, всі поміщицькі господарства утримували корів і волів, використовували хліб, відходи горілкової промисловості для відгодівлі худоби, яка пізніше йшла на ринок. За даними тогочасної статистики, протягом першої половини ХІХ ст. у Східній Галичині на величезних луках і пасовищах випасалися десятки тисяч голів великої рогатої худоби м'ясо-молочної породи. Ці випасові господарства розташовувалися на придністрянській території, зокрема у Бережанській, Стрийській, Станіславській округах. Відгодовану худобу відганяли на продаж в австрійські, чеські, моравські, сі-

лезькі та інші промислові міста, де вона користувалася великим попитом. За підрахунками сучасників, у 40-х роках в поміщицьких господарствах Галичини у середньому відгодовувалося й реалізовувалося щорічно 60 тис. волів на суму 1,2 млн. золотих ринських⁴⁵. За 75 років (1772—1847) поголів'я худоби в краї зросло загалом майже на 181 тис. голів⁴⁶, але на душу населення — скорочувалося. Так, з 1773 по 1845 р. кількість волів на 100 чол. населення знизилася з 13 до 11 голів, корів — з 28 до 20 голів⁴⁷. Таке явище пояснювалося депресійним станом фільваркового господарства, його виробничою неспроможністю в епоху кризи панщинно-кріпосницького господарства.

Наприкінці XVIII—першій половині XIX ст. у великих поміщицьких господарствах Галичини концентрувалася переважна більшість коней. Поголів'я коней в краї зростало: 1772 р. — понад 267 тис., 1808 р. — понад 231 тис., 1847 р. — майже 579,7 тис.⁴⁸

Зменшення поголів'я коней на початку XIX ст. пов'язувалося із наполеонівськими війнами в Європі, коли коні реквізувалися для військових потреб. У 40-х роках спостерігалось швидке зростання поголів'я коней, зокрема у Галичині — більш ніж удвічі (порівняно з кінцем XVIII ст.). Коні стали основною тягловою силою у поміщицьких господарствах. Великими табунами породистих коней володіли поміщики Жевуські, Лянцкоронські, Дзедушицькі, Баворовські, Яблонівські, Мисловські, Дзвонковські та ін.⁴⁹

Тогочасні друковані джерела свідчать, що протягом першої половини XIX ст. у кожному окружному центрі на ярмарках і торгах періодично влаштовувалися виставки кращих коней, а їхніх господарів нагороджували преміями. Подібні нагороди вручалися на виставках, які відбувалися під час відомих кінних перегонів у Львові⁵⁰.

На початку XIX ст. в Австрії, як і в Росії та інших країнах Центральної і Східної Європи, у зв'язку з блокадою Англії швидко почало розвиватися вівчарство. Галицька шляхта й угорське дворянство посіли провідне місце у цій дуже прибутковій тоді галузі сільськогосподарського виробництва. Про розвиток вівчарства у Галичині й на Буковині свідчать такі дані. У 1810 р. поголів'я овець тут становило 381,1 тис., 1823 р. — 655,4 тис., 1830 р. — майже 706,2 тис., 1843 р. — 1564,2 тис., 1847 р. — майже 1420,4 тис. голів. Грошо-

вий прибуток від торгівлі продуктами вівчарства у 20—30-х роках виносив майже 80 тис. золотих ринських⁵¹.

Архівні документи, на жаль, скупо засвідчують розвиток вівчарства в поміщицьких господарствах. У нашому розпорядженні є фрагментарні дані, зокрема 1812 р. якийсь заповзятливий поміщик О. Донелл у своїх маєтках в Коломийській окрузі розводив овець іспанської породи, на Самбірщині поміщик І. Семеновський із с. Конюшок торгував у цьому ж році вівцями місцевої й англійської породи⁵². У 1831 р. на будівництво кошари у фільварку с. Струсів витрачено майже 300 флоренів. Цей же фільварок продавав отари овець⁵³. У господарському балансовому звіті за 1841 р. зафіксовано, що К. Лянцкоронський отримав грошовою готівкою від проданої вовни із Струсівської вівчарні майже 5500 флоренів. У наступному році виторг від проданої вовни зі Струсівської і Улашківської вівчарень виносив понад 7500 флоренів. 1843 р. вівчарня у Стусові налічувала 5000 голів⁵⁴. У господарствах розводили овець поліпшеної породи, велася селекційна робота.

Продукцію реалізували на місцевому і зовнішньому ринках. Вовну вивозили на ярмарки Львова, Кракова, Праги, Відня. Вовна — найцінніша сировина для суконної промисловості. На місцевих базарах великим попитом користувалися овечі шкури, з яких ремісники виробляли кожухи й верхній одяг, а зі смушків — шапки. Використання вовни було різноманітним. Із неї ткали сукно, виготовляли свити, шапки, плаhti, запаски, панчохи, ковдри, коци, повстяні накидки тощо. Довгий час всі потреби населення в одязі задовольнялися домашніми виробами, тільки заможніша частина міщан та панівні класи одягались у фабричні вироби.

Отже, вівчарство відіграло важливу роль у продуктивному поміщицькому тваринництві Східної Галичини. Велика земельна шляхта намагалася таким чином підвищити прибутковість свого деградуючого господарства.

Зовсім мало збереглося архівних матеріалів щодо розвитку у Східній Галичині продуктивного свинарства. Окремі документи свідчать, що в поміщицьких господарствах відгодовували чимало свиней. Вироблена продукція реалізувалась на місцевих і віддалених ринках, споживалася панською кухнею. У 1771—1773 рр. свиноферма фільварку с. Луківка (володіння Жевуських)

налічувала 72 голови, зокрема 18 свиноматок, 21 вепра на відгодівлі. У свинарнику фільварку с. Острів, що також належав К. Жевуському, 1784 р. було шість свиноматок, один заплідник, 12 поросят. До Львова на продаж відправлено два відгодованих кабани ціною 24 польських злотих⁵⁵. У 1788 р. свиноферма Монастирського ключа налічувала 153 голови, у тому числі 44 свиноматки. У 1790 р. прибуток від продукції свинини дорівнював 264 польських злотих. Для поповнення стада 1792 р. було закуплено свиней на суму 399 злотих⁵⁶.

Згідно з актом ревізії 1821 р. у дев'яти фільварках Ягольницького ключа налічувалось 550 свиней. У 1848 р. на свинофермі Роздольського ключа було 12 свиноматок, два заплідники і 30 голів молодняка, що оцінювалися сумою 6300 польських злотих⁵⁷. Свиней розводили і в інших поміщицьких господарствах. У звіті про розвиток тваринництва в Галичині 1849 р. зазначалося: галицькі торговці щорічно постачали на торги в Остраву до 200 тис. вепрів, а в період карантинних заборон на велику рогату худобу ця цифра зростала до 280 тис.⁵⁸ Сало, м'ясо, відгодовані свині, поросята продавалися на місцевих ярмарках, торгах.

Про розвиток птахівництва в поміщицьких маєтках Галичини збереглося небагато відомостей. У 1773 р. на птахофермі уже згаданого фільварку с. Луківка відгодовано 64 індики, 58 гусей, 76 качок, 372 каплуни, 562 курки. У 1772—1775 рр. у фільварку с. Ляшки налічувалося 55 гусей, вісім індиків, 280 курей, 226 каплунів. На птахофермі фільварку с. Острів у 1775 р. було 520 курей, 408 каплунів, 148 гусей, 30 індиків, 143 качки⁵⁹. Є подібні дані по Монастирському маєтку (1790 р.), фільварку с. Малехів Роздольського ключа (1818 р.)⁶⁰. Вирощена у фільварках птиця йшла на задоволення потреб двору, частково реалізувалася на місцевих торгах.

Певного значення набуло в поміщицьких маєтках Галичини бджільництво. У магнатських селах за бджолами доглядали залежні селяни-пасічники. Частково пасіки утримувалися селянськими господарствами, а до двору здавали так звану десятину. Згідно з рапортом про стан пасіки Роздольського ключа, восени 1820 р. у зимівник було заховано 60 пнів фільваркових і 23 пні з десятини. Прибуток від літнього висіву меду виносив

п'ять півбочок. Із цієї кількості купцем з Болехова було закуплено 4,5 півбочки⁶¹. Як свідчить акт ревізії маєтків Ягольницького ключа, 1821 р. у дев'яти його фільварках налічувалося 1495 вуликів. У 1829—1830 рр. в маєтках Радехівського й Кам'янецького ключів продано місцевим купцям 253 гарнци меду і 187 фунтів воску на 779 золотих ринських⁶². Бджільництвом займалися й священники. Так, 1847 р. у Сколівському греко-католицькому деканаті налічувалося 350 бджолиних вуликів⁶³. Мед і віск вивозили в Австрію, Чехію, Моравію, Польщу, Італію тощо. Лише 1849 р. за кордон продано 16 тис. центнерів меду і 7000 центнерів воску⁶⁴. Багато меду продавалося на місцевих ринках. Із воску виробляли свічки, які були головним засобом для освітлення житлових і господарських приміщень. Чимало свічок за вигідними цінами продавалося віруючим, церквам і монастирям. Продукти бджільництва широко застосовувались у народній медицині й ветеринарії.

Майже в кожному крупному поміщицькому господарстві Галичини розводили рибу. У 1812 р. лише в маєтку Любачів Жовківської округи під ставами було зайнято 149 моргів земельної площі⁶⁵. Риба була предметом жвавої торгівлі на місцевих базарах, її відправляли й до інших міст. Так, у жовтні 1827 р. львівськими купцями закуплено у Роздолі й доставлено до Львова 3 цебри шук і 2 цебри дрібної риби на суму 87 золотих ринських. Всього рибної продукції було тоді реалізовано на суму 226 золотих ринських. У 1847 р. на утримання ставу з каси управління Роздольського ключа витрачено 250 золотих ринських⁶⁶.

Розводили рибу і в поміщицьких ставах Ходорівського ключа. У 1780 р. прибуток від вилову риби виносив 2750, 1804 р. — 5000, 1811 р. — 8000 польських злотих. Як бачимо, наприкінці XVIII — на початку XIX ст. рибальство в Ходорівському ключі розвивалось інтенсивно. Пізніше, після наполеонівських війн, вилов риби дещо знизився. За фінансовими звітами прибуткової каси Ходорівського ключа прибуток від вилову і продажу риби становив: 1831 р. — 1701, 1833 р. — 1984, 1840 р. — 3500 золотих ринських⁶⁷. Багато рибної продукції у Східну Галичину завозили з України і Росії.

Успішно розвивалось тваринництво на Закарпатті. Цьому сприяли розвиток землеробства і наявність відходів від пивоваріння та гуральництва. Поміщики на-

магалися одержати від тваринництва якнайбільше зиску, а тому розводили високопродуктивні породи худоби молочного і м'ясного напрямку. Так, у Мукачево-Чинадіївській домінії за півстоліття (1794—1845 рр.) поголів'я волів збільшилося майже у 94 рази, а великої рогатої худоби — 25 разів і становило близько 3000 голів⁶⁸. Поряд з місцевою карпатською породою вирощували молдавську, угорську й швейцарську породи. Молоко, масло, сир, м'ясо споживали у господарствах, частково збували на ринку. Торгівля худобою та продуктами тваринництва приносила землевласникам чималі прибутки.

Серед продуктивного поміщицького тваринництва Закарпаття важливу роль відігравало вівчарство. Найбільше овець належало найбагатшому землевласникові краю графові Шенборну, який постачав місцевий ринок бринзою, сиром, бараниною та вівцями. Так, 1794 р. у домінії вироблено і реалізовано на ринку вісім бочок бринзи і понад 4700 фунтів сиру, а протягом 1833—1835 рр. домінія продала на ринку понад 2700 овець, виручивши майже 3340 флоренів. У 1845 р. кошари Мукачево-Чинадіївської домінії налічували майже 8550 голів⁶⁹. Продуктами вівчарства торгували на місцевому ринку монастирі та інші поміщицькі господарства⁷⁰.

Для розвитку свинарства в краї були досить сприятливі умови: великі букові і дубові ліси, відходи гуральництва, пивоваріння, млинарства. Крім цього, свині вимагали значно меншого догляду, ніж велика рогата худоба і вівці, давали багато сала і м'яса, на яке був попит на місцевому та європейському ринках. Найбільше свиней відгодовували у Мукачево-Чинадіївській домінії⁷¹.

На Закарпатті, як і в Східній Галичині, певного розвитку набуло бджільництво⁷².

Таким чином, наприкінці XVIII—першій половині XIX ст. на західноукраїнських землях зростало поміщицьке торговельне землеробство. Землевласники, пристосовуючись до потреб ринку, збільшували посіви і виробництво зернових, бобових і технічних культур, запроваджували сівозміну та травопільну систему, розвивали тваринництво. Багато худоби концентрувалося в крупних поміщицьких господарствах, ключах, домініях і фільварках, де створювалися найбільш сприятливі умови для відгодівлі волів, корів, овець, свиней та переробки продуктів тваринництва. Виробництво землевласни-

ками сільськогосподарських культур на продаж, запровадження продуктивного тваринництва, пристосування поміщицьких господарств до потреб ринку, залучення їх до товарно-грошових відносин свідчило про кризу старої феодально-кріпосницької системи і поступове зародження та визрівання нових, капіталістичних відносин. Але плоди сільськогосподарського виробництва привласнювалися феодальною знаттю. Селяни-кріпаки ледве животіли, тяжко працюючи на панських полях.

Промислові поміщицькі підприємства

Наявність дешевої сировини та дарової робочої сили залежних селян штовхали поміщиків на організацію у своїх маєтках промислових підприємств. Землевласники намагалися пристосуватися до потреб товарно-грошових відносин, відтягти економічну загибель феодально-кріпосницької системи шляхом підвищення прибутковості своїх господарств, спроб законсервувати феодальні виробничі відносини. Проте промислові підприємства не можна назвати простою філією поміщицького господарства. Це своєрідні економічні організації, тісніше, ніж землеробство, пов'язані з новими, більш передовими тенденціями в феодальній економіці⁷³. Промислове виробництво перепліталось з торговельним землеробством, що свідчило про розклад феодально-кріпосницького господарства.

Загальнопоширеними галузями вотчинної промисловості на західноукраїнських землях були: пивоварна, борошномельна, залізноробна, лісова, горілчана, виробництво будівельних матеріалів. Крім цього, у Східній Галичині широкого розвитку набуло цукроваріння, паперове і шкіряне виробництво, гутництво; на Закарпатті — виноробство, виготовлення галуни, поташу, селітри; на Буковині — виробництво поташу і фурнітури будівельного матеріалу тощо. Зупинимося на характеристиці найголовніших галузей поміщицької промисловості.

Розвинутими галузями поміщицької промисловості Східної Галичини були броварництво і гуральництво. Їхньому розвитку насамперед сприяла наявність власної сировини — зерна, картоплі й дров. Будівництво гуралень і броварень не вимагало великих затрат капі-

талу, адже обладнання і технологія виробництва були простими — примітивне приміщення, побудоване кріпаками, чани, казани, трубки. Гуральництво і броварництво, тісно пов'язані з феодальним землеволодінням, були не тільки найважливішим джерелом визиску галицьких землевласників і держави, а й знаряддям жорстокого гноблення кріпаків. В руках поміщиків знаходилися майже всі гуральні й броварні. Право пропінатції (виробництво і торгівля алкогольними напоями. — В. 3.) належало лише шляхті.

У 1836 р. в Галичині й на Буковині налічувалося майже 4000 діючих гуралень, які виробляли понад 19,2 млн. австрійських відер горілки, 1845 р. — відповідно майже 1520 і 12,2 млн., 1850 р. — 990 і майже 10 млн. австрійських відер горілки⁷⁴. Поміщицьке горілчане виробництво набуло кульмінації у 20-х—середині 30-х років XIX ст. Згодом кількість гуралень зменшилася за рахунок концентрації і вдосконалення технології виробництва. Подібні явища спостерігалися також у винокурній промисловості Право- і Лівобережної України. Крім того, поширилася так звана картопляна хвороба, різко зросли державні податки, скоротився експорт горілки до Бессарабії і Молдавії⁷⁵.

Наприкінці XVIII—першій половині XIX ст. поряд з гуральництвом в поміщицьких господарствах Східної Галичини набуло великого поширення пивоваріння. Окремі поміщицькі броварні переробляли щорічно тисячі центнерів зерна. Так, якщо у 1777—1779 рр. для броварень в ключах Старе Село і Звенигород із загальних закупок було відпущено майже 1860 корців зерна, то у 1801—1803 рр. — 8400 корців зерна, зокрема майже 8000 — ячменю⁷⁶. Ячмінь служив основною сировиною для виготовлення пива.

Добре була налагоджена пивоварна справа у маєтках Ягольницького ключа на Тернопільщині. Це передусім пояснювалося наявністю необхідної сировини — зерна. У 1820 р. броварнею с. Нагірнянка вироблено 180 бочок пива. У 1836 р. до пивоварні в м. Ягольниця закуплено 1735 корців ячменю, з якого отримано 740 бочок пива. У 1845 р. Ягольницька пивоварня виробила 2571 бочку пива. Прибуток від його реалізації становив 7540 флоренів. Пиво продавалось у шинках, корчмах, на ярмарках і базарах, вивозилося до інших сіл і міст Східної Галичини тощо⁷⁷.

Пивоварне виробництво у Східній Галичині успішно розвивалося протягом першої половини XIX ст. Наприклад, у 1847 р. 343 броварнями вироблено 470 тис. австрійських відер пива⁷⁸. Броварні приносили шляхті й державі величезні грошові прибутки, і тому землевласники були зацікавлені у розширенні пивоварного виробництва. З цією метою запроваджувалася нова технологія варіння пива, поліпшувалося устаткування, збільшувалися площі під посіви ячменю.

Шляхта знаходила нові джерела зиску. Починаючи з 20-х років XIX ст. таким джерелом стали вирощування цукрових буряків і цукроваріння. Гуральні та цукроварні були тісно пов'язані з феодалним землеволодінням, панщинною працею, передусім на заготівлі сировини та допоміжних роботах. Водночас на цукроварнях широко використовувалася й вільнонаймана праця.

У 20—40-х роках на території Галичини діяли 18 поміщицьких цукроварень⁷⁹. Найголовнішими були підприємства фабрично-заводського типу А. Потоцького в Ланцуті, Г. Дзедушицького у Товмачі, магнатів Яблоновських у Білому Камені та Нижневі, А. Касперовського в Журавниках, Мрозавіцьких у Вільшаниці та ін. Як правило, переважна більшість обладнання для цих цукроварень завозилась із-за кордону. За свідченням джерел, підприємства у Білому Камені і Нижневі працювали на чеському устаткуванні. У 1837 р. на придбання і доставку цієї техніки було витрачено понад 15,6 тис. золотих ринських. У 1840 р. цукроварнею с. Білий Камінь перероблено 6571 ц буряків, отримано понад 40,7 тис. віденських фунтів цукру, а грошовий прибуток виносив понад 6600 золотих ринських⁸⁰. Отже, за три роки грошові витрати на придбання техніки повністю окупилися.

Окремі цукроварні працювали на галицькому обладнанні (підприємство А. Касперовського у с. Журавники під Львовом). У 1837 р. А. Касперовський навіть отримав цісарський привілей на виробництво нового, технічно вдосконаленого обладнання. Його техніка була набагато дешевшою від закордонної, більш пристосованою до місцевих умов виробництва. Тоді ж його підприємство виробило 250 ц цукру першого і 80 ц — другого сортів, а також 940 корців відходів для корму худоби. Чистий прибуток від реалізованої продукції становив 3755 золотих ринських. На цукроварні постійно працювали 12 найманих робітників-спеціалістів, не ра-

хуючи допоміжного персоналу. Денна зарплата робітника дорівнювала 6 крейцерам⁸¹.

До найбільших підприємств фабрично-заводського типу Східної Галичини належала цукроварня у м. Товмач Станіславського округу, заснована 1838 р. На початку 40-х років тут був встановлений один з перших парових двигунів у Галичині. Крім центрального підприємства, Товмацька цукроварня мала філіали і численні фабричні сушарні, розкидані по селах галицького Поділля. У 40-х роках на цукроварні працювало близько 700 робітників і ремісників. На 11 фабричних сушарнях працювало близько 2000 чол., а на сезонних роботах по вирощуванню буряків і розробці лісу — майже 3000 робітників. Середній місячний заробіток робітника був мізерним — 6—7 золотих ринських⁸². Сучасники зазначали, що у 1844 р. пропускна спроможність підприємства була досить високою: за добу перероблялося 1500 корців буряка. За місяць тут вироблялося 3000 ц цукру-рафінаду. Щомісячний прибуток сягав 100 тис. золотих ринських⁸³.

На певному етапі розвитку цукроваріння Галичини приносило значний зиск поміщикам. Про широкий розмах цукрового підприємства свідчать, зокрема, численні публікації журналу «Tygodnik rolniczo-przemyslowy». Лише у 1837—1838 рр. у ньому надруковано близько 30 інформацій, нарисів, порад і настанов щодо раціоналізації вирощування цукрових буряків. У 1844 р. цукроварнями Галичини перероблено 550 тис. центнерів цукрових буряків — найвище досягнення місцевого цукроваріння⁸⁴. У середині ХІХ ст. у зв'язку з бурхливим розвитком виробництва цукру в Австрії, Чехії, Росії цукрова промисловість Галичини не витримала конкуренції і почала занепадати. Цьому сприяли також крипосницькі порядки і колоніальне становище краю.

Наприкінці ХVІІІ—першій половині ХІХ ст. у поміщицьких господарствах Східної Галичини широкого поширення набуло млинарство. В маєтках діяли водяні, рідше вітряні млини. Наприкінці ХVІІІ ст. на території Галичини налічувалося 5117 млинів, прибутки від яких становили понад 599 тис. польських злотих, поступаючись лише прибутками від пропінатії. Наприклад, 1786 р. доходи Ходорівського ключа виносили майже 31 тис. польських злотих, зокрема понад 12,5 тис. — з оренди млинів і перевозів. Більшість млинів здавалася

в оренду. Подібне становище зберігалось протягом першої половини XIX ст. Лише в Ходорівському ключі у 30-х роках від оренди двох млинів одержано майже 4000 золотих ринських прибутку⁸⁵.

У джерелах знаходимо фрагментарні дані про млини в окремих поміщицьких маєтках. Про будівництво млинів на початку століття згадує «Gazeta Lwowska». Так, у с. Лучиці Жовківської округи було завезено млин-«вітряк» із Голландії. Загальна вартість устаткування і будівництва становила 12 тис. золотих дукатів. У 1822 р. на спорудження водяного млина у с. Заболотівка Ягольницького ключа витрачено майже 2000 польських злотих, а в 1842 р. на будівництво такого ж млина в с. Улашківці — понад 3400 золотих ринських. Грошовий зиск від улашківського млина 1844 р. виносив 1600 золотих ринських. За роботу мельнику виплачено 144, мірошнику — 25, контролеру — 30 золотих ринських⁸⁶. Млини обслуговували переважно потреби поміщицьких гуралень, броварень та інших господарських об'єктів. Поміщицькими млинами в примусовому порядку користувалися й селяни, з яких за помол стягувався натурою так званий мірчук — процент або частка від призначеного на помол зерна.

Великого поширення в поміщицьких господарствах Східної Галичини набуло виробництво будівельних матеріалів — цегли, черепиці й вапна, які призначалися для власних потреб і на продаж. Порівняно з іншими галузями поміщицької промисловості виробництво цих завжди потрібних у господарстві матеріалів мало постійний характер. Цегельні заводи й вапнярки діяли майже в кожній великій домінії. У звіті Жовківського окружного управління зазначалося, що 1812 р. на території округи діяло в маєтках понад десять цегельень і три великі вапнярки, зокрема, цегельні у селах Бабинець з річною продукцією від одної печі 16 тис. цегол, Белзець — 12 тис., Боянець — 57 тис., Василів Великий — 15 тис., Добрачин — 45 тис., Лещків — 34 тис. цегол та ін. Річна продукція вапнярки, або, як зазначено в документі, «заводу для випалювання вапна», у с. Горинець виносила 150 корців, с. Крехів — 140 корців, с. Ліски — 200 корців вапна⁸⁷. Цегельні, вапнярки і каменоломні існували і в інших округах.

На галицькому Поділлі типовим маєтком по виробництву і реалізації будівельних матеріалів був Яголь-

ницький ключ. Рахункові відомості докладно розповідають про виробництво і витрати цегли, вапна і будівельного каміння. У 1837 р. тут вироблено 43,3 тис. шт. цегли-сирівки, 90 тис. шт. випаленої цегли, понад 1000 корців негашеного вапна, 189,5 стосів будівельного («мурового») каміння, 1400 шт. тесового каміння. У 1838 р. вироблено майже 155,5 тис. шт. випаленої і 1550 шт. сирої цегли, 977 корців вапна, 195 стосів каміння. У наступному році двома цегельнями випалено майже 199 тис. шт. цегли і виготовлено 2550 шт. сирівки. Місцевою вапняркою видано понад 2800 корців вапна, а в каменярні — 17 сажнів вапняку, 607 сажнів будівельного каменю, 18 стосів плит і чотири стоси гіпсу. Вироблена продукція йшла на будівництво і ремонт гуралень, броварень, млинів, тваринницьких ферм та інших господарських об'єктів. Частково цегла і вапно продавалися населенню. За чотири роки (1837—1840) реалізовано на місцевому ринку за готівку 99 тис. шт. цегли і 157 корців вапна⁸⁸. У зв'язку з розширенням господарських потреб виробництво цегли та інших будівельних матеріалів в Ягольницькому ключі щороку зростало.

На території Передкарпаття найбільше цегельно-вапняне і черепичне виробництво було налагоджено у м. Роздол. Балансовий звіт цегельні за 1826 р. фіксує, що тут вироблялося понад 101,5 тис. шт. цегли, 47,7 тис. шт. черепиці, 1180 корців вапна, 202 стоси будівельного каменю і 88 шт. кам'яних плит. У наступному році виробництво цегли зросло до 104,2 тис. шт., черепиці — 48,1 тис. шт., вапна — 1300 корців, будівельного каменю — 290,5 стосів. Будівельний матеріал пішов, зокрема, на спорудження аптеки у Роздолі, лазні, корчми у с. Крупсько, ремонт млина тощо⁸⁹. Собівартість цегли та інших матеріалів була досить низькою — сировина і робоча сила (за винятком майстрів та невеликої кількості вільнонайманих людей) майже нічого не коштували.

Наприкінці XVIII—першій половині XIX ст. у Східній Галичині продовжувала розвиватися поміщицька залізодобувна промисловість. Цьому певною мірою сприяла наявність місцевих покладів залізних руд, великих лісових масивів, енергії води і значного резерву дешевої робочої сили — праці закріпачених селян. Залізобудівні підприємства (гути, рудні) виникали й зосереджували-

ся переважно у гірських маєтках Самбірської, Стрийської і Сяноцької округ. У 1807—1811 рр. на території Східної Галичини було 12 залізних гут, 1825 р. — 15 (сім належали магнатам, сім — державі й одна — церкві). На них добувалося тоді близько 16 тис. віденських центнерів заліза⁹⁰. У 20-х роках ХІХ ст. в залізодобувній промисловості Галичини працювало 1400 найманих робітників. Крім цього, на допоміжних роботах (випал і транспортування вугілля, добування і довіз руди, підсобні операції) широко використовувалася малопродуктивна примусова праця панщинних селян, вуглярів, рудокопів та ін. (близько 6000 чол.). Продукція залізних гут Східної Галичини у 1841—1848 рр. сягала 66,6 тис. віденських центнерів⁹¹. Але цієї кількості заліза не вистачало для того, щоб задовільнити попит місцевих ринків на залізоскоб'яні товари та інші металеві вироби. Тому в галицькій періодичній пресі час від часу появлялися думки про необхідність пошуків нових покладів руд, будівництва показових підприємств, розширення й поліпшення виробництва, збільшення асортименту продукції, надання привілеїв і свободи гірничим поселенням тощо⁹².

Проте панування феодально-кріпосницьких відносин, політика свідомого гальмування промислового розвитку національних околиць, яку проводив австрійський уряд, в поєднанні з низькою якістю місцевих руд та застосуванням малопродуктивної кріпосницької праці зумовили значну відсталість галицької металургії, зокрема поміщицьких залізоробних підприємств. Їхня питома вага у залізоробному виробництві до середини ХІХ ст. стала незначною. Дані 1848 р. свідчать, що загальні прибутки від гірництва Галичини виносили 5188,2 тис. золотих ринських. З цього на державні підприємства припадало 486 тис., поміщицькі залізоробні заклади — лише 320,2 тис. золотих ринських⁹³. Згодом галицьке гутництво зовсім занепало.

З давніх давен на західноукраїнських землях існували виробництво і торгівля папером. Наприкінці ХVІІІ—першій половині ХІХ ст. в поміщицьких маєтках Східної Галичини, Північної Буковини й Закарпаття діяли понад 50 паперових підприємств, зокрема мануфактурного типу, де працювали десять і більше кваліфікованих робітників. За кількістю і якістю паперової продукції перше місце посідала Східна Галичина. Протягом дослід-

жуваного періоду тут існувало близько 40 папірень, з яких понад 30 знаходились у поміщицьких володіннях⁹⁴. Найбільші паперові мануфактури діяли у селах Загвіздь, Кобиловолоки, Козачина, Крехівці, Кривотули, Куткір, Ляховичі Подорожні, Монастирок Брідський, Нова Гребля, Слобідка, Черляни та ін.

Продукція поміщицьких папірень забезпечувала потреби галицьких друкарень і тютюнових фабрик, частково збувалася на місцевих ринках. Багато паперу потребували численні новоутворені державні установи — губернські, окружні, міські й провінційні уряди, канцелярії поміщицьких і церковних установ, маєтків. Чимало паперу потрібно було для друкування розпоряджень, патентів, універсалів, оголошень, кадастрів тощо. На місцевому папері друкувалися тогочасні періодичні видання Східної Галичини — газети, часописи, календарі і т. п. Все це зумовило високі ціни на папір. Географія галицьких папірень свідчить про те, що паперові мануфактури виникали й концентрувались переважно навколо Львова й окружних міст.

На Буковині й Закарпатті паперове виробництво залишалось невеликим. На Північній Буковині діяли дві папірні — у Вашківцях і м. Садгора. Вашківська папірня виробляла папір примітивним ручним способом. На ручній праці діяли й чотири папірні Закарпаття — у Лисичові, Мукачеві, Нижній Грабівниці і Хусті. Вони виробляли нижчу за якістю і меншу за кількістю продукцію. Нижньограбівницьке паперове підприємство щорічно переробляло близько 300 ц ганчірок, отримуючи близько 40 тис. аркушів білого та понад 100 тис. аркушів сірого паперу. Закарпатський папір вивозився до Галичини переважно сколівськими торговцями⁹⁵.

Незважаючи на те, що наприкінці XVIII—у першій половині XIX ст. на західноукраїнських землях вироблялося порівняно багато паперу, все ж його не вистачало. Папірні мануфактурного типу не могли задовольнити зростаючих потреб, а також конкурувати із закордонним виробництвом паперу, що ґрунтувалося на машинному способі. Тому для середини і другої половини XIX ст. характерне відмирання малих та великих мануфактур і перехід на фабричне виробництво із застосуванням папероробних машин.

Серед поміщицьких промислових підприємств Східної Галичини, що працювали не лише для потреб маєтку,

а й на ринок були мануфактури по виробництву фаянсу і скла. На початку ХІХ ст. тут налічувалося дві фаянсові і п'ять скляних мануфактур, де працювало 162 робітники⁹⁶. Але ці підприємства, передусім фаянсові, завжди відчували гостру нестачу висококваліфікованих кадрів. Так, 1812 р. «Gazeta Lwowska» повідомляла, що новозаснована фаянсова фабрика у с. Дусанів дуже потребує «вмілих фабрикантів», тобто досвідчених робітників⁹⁷. У 1802 р. у с. Глинську виникла найбільша фаянсова мануфактура, а 1811 р. на її 11 верстатах працювали шість майстрів, вісім учнів та 30 допоміжних робітників. У 40-х роках ХІХ ст. на фабриці було 100 найманих робітників⁹⁸. У 1844 р. на ній виготовлено 105 тис. шт. виробів вагою близько 1000 віденських центнерів у грошовій вартості 35—36 тис. флоренів. Передусім виробляли фаянсовий посуд, «половину якого збували у Львові, п'яту частину відправляли до Ясс (Молдавія), а решту — до Бродів, Жовкви, Ярослава, Перемишля та інших міст Галичини»⁹⁹. Однак у цей період погіршився збут виробів. Водночас продукція Глинської фаянсової фабрики вивозилася на Наддніпрянську Україну, де успішно конкурувала з місцевими виробами¹⁰⁰.

Дуже мало відомостей збереглося про скляну промисловість. Поміщицькі скляні гуті існували наприкінці ХVІІІ—першій половині ХІХ ст. Із звіту старости Бродівської округи за 1777 р. довідуємося, що серед скляних гут найкраща у с. Пеняки, в якій виготовляють «біле та чорне скло. В інших лише грубе зелене скло»¹⁰¹. У 1791 р. в Сколе у маєтках І. Любомирської заснована велика скляна гута. Вона виготовляла красиве відшліфоване скло і вироби з нього. Звичайне скло вироблялось 1823 р. у Горішньому Майдані Станіславської округи¹⁰². Як видно з листування Стрийського окружного управління, у 1841 р. скляна мануфактура відкрита в с. Сморже¹⁰³. Фрагментарні дані свідчать, що на початку ХІХ ст. у Східній Галичині діяло декілька підприємств по виробництву свічок, на яких працювали кріпаки та виписані з Чехії робітники. 1801 р. заснована «фабрика» поміщика А. Крігсгабера (с. Кобарівці Золочівського округу). У 1811 р. вона виробляла щорічно 400 ц воску і свічки, які користувалися попитом і відправлялися до Львова, Брна, Відня, Праги і Мюнхена¹⁰⁴.

Наприкінці ХVІІІ—першій половині ХІХ ст. у деяких поміщицьких маєтках Галичини існували підприємства

по виробництву полотна і сукна. Великою на той час полотняною мануфактурою було підприємство у с. Невсе (Західна Галичина), що діяло з 1786 до 1827 рр. Фабричні верстати завезено з Англії. У 1806 р. тут працювало 426 робітників, а 1820 р. — 541. На 206 верстатах виробляли 500 шт. мадрасу, 20 тис. шт. нанкіну, 30 тис. шт. так званого англійського полотна та ін.¹⁰⁵ Вироби цієї мануфактури експортувалися до Австрії, Польщі, Росії, Молдавії.

На початку XIX ст. у Східній Галичині виділялися суконні фабрики в м. Залозці і с. Кривотули. Перша виробляла щорічно понад 2000 шт. сукна, байки і покривал; друга — 272 шт. сукна і байки. Крім цього, поміщицькі текстильні підприємства існували в Янковичах, Куликові, Яричові, Сокалі, Підгайцях¹⁰⁶. Але всі вони почали занепадати, а згодом припинили існування. Головну роль у виробництві полотна в Галичині відігравали сільські ткачі.

Галицькі поміщики зосереджували у своїх руках майже всі величезні лісові масиви краю, площа яких сягла 4 млн. моргів¹⁰⁷. Хижацьке винищування лісів було пов'язане передусім з існуванням численних гуралень, броварень, гут, цегелень та інших видів поміщицького підприємства. За приблизними підрахунками, у 40-х роках лише залізними гутами щорічно в середньому перероблялося понад 1 млн. кубічних віденських стоп дерев'яного вугілля, яке випалювалося тільки з твердих порід дерев¹⁰⁸.

У 1840 р., оцінюючи лісовий фонд цього краю, львівський тижневик звернув увагу на небачене винищення лісів у зв'язку з поміщицьким підприємництвом у галузі гуральництва: «За 20 років із лісів, що займали площу 4254 тис. моргів, вирізано більше половини. Це стосується передусім Подільської Галичини. Лише в горах ще збереглися хороші ліси»¹⁰⁹. Щодо цього, автор даремно був оптимістом, адже й туди простягло свої щупальця ненажерне магнатство. У гонитві за грошима поміщики високо у горах влаштовували лісосіки, відкривали тартаки, де жорстоко експлуатували робітників. У поміщицькій лісопильній промисловості поєднувалися примітивна техніка й феодальні виробничі відносини. Невеликі тартаки після використання лісу на певній ділянці пересувалися на інше місце. Внаслідок хижацького підприємництва вже в першій половині XIX ст. в

окремих районіх Східних Карпат зникли букові ліси, їхнє місце заступили хвойні породи¹¹⁰.

Переважає більшість ділового і переробленого лісу використовувалась як будівельний матеріал, що продавався на місцевих ринках і експортувався до південних районів Росії та в інші країни. З дерева виготовляли поташ, скипидар, мазі, каніфоль, випалювали вугілля. Землевласники мали з цього великі прибутки.

У 1847 р. на території Галичини налічувалось 222 тартаки, які виготовляли гонт, балки, крокви, стропила, клепку, інші пиломатеріали. Певне уявлення про лісове господарство одного із гірських маєтків Східної Галичини дістаємо з опису с. Підгородці Стрийської округи. У 1846 р. місцевий поміщик володів 20 тис. моргів лісу. Маєтковим тартаком вироблялися балки, крокви, гонт, тес. Вироби переважно збувалися у Дрогобичі, Стрию і Сколе. У домінії віз дров для опалення коштував 6 крейцерів, а у названих містах — 30—40 крейцерів. Колода будівельного ялинового дерева коштувала 15—40 крейцерів¹¹¹. Порівняно великий зиск від лісового господарства отримували і Роздольський ключ. Так, у 1841—1850 рр. до каси управління поступило 24 340 золотих ринських — грошовий прибуток від продажу дерева. Хижацька розробка лісу велася Галицькою митрополією в її карпатському маєтку Перегінську. Посилився визиск перегінських селян, що 1843 р. призвело до відкритого виступу проти митрополії. За 52 дні пішої панщини від селян вимагали виготовлення 10 тис. шт. гонту — роботи, на яку необхідно було витратити 150 днів тяжкої праці; за вісім днів панщини їх змушували ходити з підводами до Львова (близько 140 км). Роботи по заготівлі й сплаву лісу виконувалися переважно взимку і навесні. При цьому селяни ризикували життям, калічилися, втрачали здоров'я. Окружні власті змушені були визнати понад 20 видів порушень законодавства, яке нормувало панщинні відносини¹¹². Духовні феодала ні в чому не поступалися світським панам, коли йшлося про посилення гноблення кріпаків.

В умовах розвитку товарно-грошових відносин до промислової діяльності залучалися поміщицькі господарства Буковини. Виходячи з кон'юнктури внутрішнього і зовнішнього ринків, вони стали займатися лісорозробкою, деревообробкою, поташеварінням, виробництвом скла, переробкою сільськогосподарської продукції.

На рубежі XVIII—XIX ст. однією з найрозвинутіших галузей промислового виробництва Буковини була харчова промисловість. Її підприємства виникали передусім в поміщицьких маєтках. Найпоширенішими були водяні й вітряні млини, крупорушки, олійні, ступи. Млини розміщувалися на головних водних артеріях краю — Пруті, Дністрі, Черемоші, Сиреті і Сучаві, а також на багатьох дрібних річках. Найбільшими були млини у Чернівцях (три), Кіцмані і Барбівцях (по два), Великому Кучурові, Волоці, Чагрі, Просіці та ін.¹¹³ Переважна більшість млинів належала поміщикам.

Як і в Галичині, на Буковині чільне місце у поміщицькому підприємстві посідали гуральництво і броварництво. Великі гуральні знаходилися у Чернівцях, Садгорі, Великому Кучурові, Вашківцях та ін. Якщо 1804 р. на Буковині існувало 82 гуральні на 186 котлів, то 1848 р. їхня кількість зросла до 92. Дві із них були паровими, кожна переробляла щорічно по 12 тис. центнерів картоплі. Перші поміщицькі броварні виникли 1777 р. у Чернівцях, 1784 р. — у Рогізні, пізніше — в Кіцмані та ін.¹¹⁴ Пиво виробляли переважно з кукурудзи, зерна, реалізували його на місцевому ринку.

Буковина з давніх давен славилася лісами. Промислова експлуатація цього найбільшого і найціннішого природного багатства почалася наприкінці XVIII—у перших десятиріччях XIX ст.¹¹⁵ Це викликало різке скорочення лісових масивів краю. Головну роль у хижацькому винищенні лісів відіграв православний релігійний фонд, якому належало більше половини лісових угідь Буковини, а також поміщики Васильки, Гафенки, Айвас, Гіцингер та ін. Два перші тартаки засновані 1786 р. У 1814 р. їх було вже п'ять, а 1834 р. — 29¹¹⁶. Магнатам належали також численні поташарні, скляні й залізні гуті, які споживали чимало дерева. За обмірами 1820 р. лісові площі на Буковині становили 487,7 тис. га, а 1854 р. — 451,2 тис. га¹¹⁷. Багато буковинського лісу вивозилося за кордон. Основні споживачі лісоматеріалів — Бессарабія, Молдавія, Наддніпрянська Україна і південні райони Росії.

Важливою галуззю поміщицької промисловості Буковини було виробництво поташу, який йшов переважно на складувні гуті краю і на експорт. Як свідчить відомість Буковинського окружного староства за 1798 р., у маєтку Великий Кучурів діяла поташарня на десять

котлів (700 центнерів щорічно). Тут працювали майстри і підмайстри — поташники, мірники, — наглядачі (по два чоловіки) і 20 помічників. Продукція поташарні користувалася великим попитом, вивозилася до Гданська ¹¹⁸. У 1798—1802 рр. поміщик Туркул у Петрівцях тримав поташарню на чотири котли, спалюючи деревину Іжівського лісового масиву. У 1808 р. він просив у окружного управління Буковини дозволу на відкриття поташної мануфактури на вісім котлів. У 1803 р. в Банилові та Іжівцях відкрилися дві поташарні на шість та 12 котлів. У 1805 р. на Буковині щороку в середньому вироблялося 5882 центнерів поташу. У 1814 р. діяло 24 поташарні-мануфактури. Їхня продукція йшла на місцеві гуті, а також вивозилася до Прусії, Чехії, Богемії, Польщі та ін. ¹¹⁹

На місцевому поташу і кварцовому піску відкривалися і діяли поміщицькі скляні гуті. Наприкінці XVIII—першій половині XIX ст. на скляній гуті у с. Красна щорічно виготовлялося близько 10 тис. кіп скла, якість якого вважалася бездоганною. Гута випускала скляний посуд, витриманий в українському, молдавському і турецькому художніх стилях. У 1807 р. тут працювали шість майстрів і 24 челядники. У 1844 р. мануфактура мала чотири котли, млин-дробильню, шліфувальний верстат тощо. Готову продукцію на суму близько 100 тис. флоренів вивозили у Галичину, Молдавію, на Лівобережну Україну ¹²⁰.

Протягом досліджуваного часу на Буковині, як і в Галичині, були досить поширені поміщицькі підприємства по виробництву будівельних матеріалів — цегли, черепиці, вапна, каменю та ін. Перше таке велике підприємство — цегельня «Фрах», відкрита 1784 р. у Чернівцях. Вироблена продукція цього та подібних підприємств передусім забезпечувала будівельними матеріалами поміщицькі господарства, потреби житлового будівництва в містах, яке весь час зростало. Поміщики відкривали невеликі солеварні, сукновальні, дігтярні, смолярні, вуглярні, залізні гуті і т. п. ¹²¹, які не відігравали суттєвої ролі у товарному виробництві Буковини, але забезпечували зростаючі потреби поміщицьких економій.

Найпоширенішими галузями поміщицької промисловості на Закарпатті були: залізобобна, галунова, винокурна і виноробна, деревообробна, поташна та ін. Про-

мислові підприємства давали великі прибутки землевласникам. На Закарпатті, як і Прикарпатті, ще з давніх часів добували залізо. Видобування залізної руди на Закарпатті посилилося в умовах кризи феодално-кріпосницької системи і втягнення поміщицьких маєтків у товарно-грошові відносини. Наприкінці XVIII—першій половині XIX ст. залізну руду добували у 17 населених пунктах Закарпаття. На базі цих покладів засновували дрібні й більші залізобудівні підприємства. Протягом досліджуваного часу на Закарпатті діяли близько 15 доменних печей, зокрема у селах Нова Вижниця, Шелестово, Чинадієво, Верхні Ремети, Тур'я-Ремети, Анталовці, Кобилецька Поляна, Буштино, Фридешев та ін.¹²²

Найбільшою поміщицькою мануфактурою на Закарпатті було залізобудівне підприємство у с. Шелестово. Виробничі процеси цього заводу добре охарактеризовані І. Г. Шульгою. Нас цікавить комерційна суть справи, тобто кількість виробленої і реалізованої продукції. За даними господарських описів і звітів, 1801 р. тут вироблено 252 ц казанів для поташних буд, 8,8 центнерів кухонних плит, 102 центнери залізного лиття, 283 центнери пруткового та 54 центнери шинного заліза, 56,6 центнера ковадл, 4,5 центнера плугів, багато лопат, сап, цвяхів, різних інструментів; 1810 р. виготовлено і продано майже 18 тис. шт. виробів на суму понад 31,6 тис. форинтів; 1825 р. вироблено 10,7 тис. шт. центнерів заліза, 2086 центнерів чавунного литва та 325 тис. цвяхів. Наприкінці наступного року на складах заводу зберігалося продукції на суму понад 84 тис. форинтів¹²³.

У 40-х роках Шелестівський залізобудівний завод вважався найбільшим промисловим підприємством на Закарпатті. Домінія Шенборна вкладала значний капітал на його переобладнання за найновішою технологією. Значно зросли виробничі потужності, розширився асортимент продукції. На заводі, крім заліза і чавунного литва, виробляли сільськогосподарські машини — плуги, січкарні, млинки для переробки картоплі, кукурудзолущильні апарати тощо. У 1841 р. завод виробив майже 11 тис. центнерів чавунного литва, 16,8 тис. фунтів сільськогосподарських знарядь, 38,5 тис. фунтів шинного і 91,3 тис. фунтів пруткового заліза, понад 2 млн. цвяхів. Як бачимо, завод у цей час продукував у середньому близько 15 тис. центнерів залізних виробів щорічно. За списком товарів, проданих у Дебрецені і Мукачеві 1841 р., під-

приємством зазначено шість основних асортиментних категорій. За ці товари виручено 41,6 тис. форинтів¹²⁴. Крім Шелестівського заводу, в домінії Шенборна працювали залізоробні підприємства значно менших розмірів — у Нижній Грабівниці, Куштановиці, Чинадієві та Візниці¹²⁵.

Великі грошові прибутки землевласникам Закарпаття приносили галунові підприємства. Галун використовували для фарбування тканин і дубіння шкіри. Доходи галунових підприємств інколи обчислювалися у десятки тисяч форинтів. Продукція мала великий попит на зовнішньому ринку. Галун збували до Угорщини, Польщі, Австрії, Галичини.

Подібно до Східної Галичини і Північної Буковини, на Закарпатті горілчаним виробництвом займалися поміщицькі господарства, монастирі, орендарі. Одна з найбільших гуралень Шенборна у с. Підгоряни у 40-х роках щорічно виробляла понад 50 тис. ц горілки, а в окремі урожайні роки Мукачево-Чинадіївська домінія отримувала по 200 тис. літрів горілки. Ця продукція коштувала 50 тис. форинтів¹²⁶. Великий зиск від гуральництва мали й інші поміщицькі господарства, в яких поруч з гуральнями створювалися броварні, винниці, млини, крупорушки, валюшні¹²⁷. Закарпатські виноробні підприємства щорічно виготовляли вино, яке продавали в корчмах, на ярмарках, базарах. Вино вивозилося на зовнішній ринок.

Наприкінці XVIII — першій половині XIX ст. на Закарпатті розвивалася деревообробна промисловість. У цей час тут діяло близько 200 тартаків. Найбільші з них були власністю Ужгородської казенної домінії і Мукачево-Чинадіївської латифундії. Остання мала великі тартаки у селах Великі Лучки, Збуні, Осій, Неліпино, Жденієво та ін. На них вироблялися дошки, дранки, стропила, балки, клепки, лати, кілки для виноградників тощо. У 1847 р. на тартаках Мукачево-Чинадіївської домінії виготовлено 128 тис. шпал на суму майже 15 тис. форинтів. Їх вивозили до с. Квасів, а потім Тисою сплавливали до Угорщини і далі¹²⁸.

Незважаючи на велику кількість тартаків, промислове використання лісу на Закарпатті залишалося на низькому рівні. Поміщики і казна хижачьки вирубали ліс, сплавливали його до Угорщини та інших країн Західної Європи, як паливо широко використовували в галуновій,

горілчаній, залізобобній, поташній галузях промисловості. Промислове відтворення лісів в поміщицьких володіннях в цей час не спостерігалось.

Серед поміщицького підприємництва Закарпаття важливе місце посідало виробництво поташу (Мукачівсько-Чинадіївська домінія, Ужгородська казенна домінія та ін.). Торгівля поташем приносила поміщикам значні прибутки. Поташ вироблявся винятково на експорт¹²⁹. Буди знищували багато цінної деревини, завдавали великих втрат лісовому господарству.

Як і на інших українських землях, у поміщицьких маєтках Закарпаття були підприємства по виробництву цегли, черепиці, вапна, селітри, паперу, полотна, сукна тощо¹³⁰. Більшість з них характеризувалося відсталою технікою, низькою продуктивністю праці, властивою вотчинному виробництву. Серед промислових підприємств, що працювали не лише для потреб маєтку, а й на ринок, інтенсивно розвивалися цегельні та вапнярки.

Отже, поміщицька промисловість західноукраїнських земель мала багатогалузевий характер. Поміщики намагалися пристосуватися до нових умов, які викликалися дальшим розвитком товарно-грошових відносин у період кризи феодального господарства. Виходячи з кон'юнктури внутрішнього і зовнішнього ринків, поміщики розвивали ті галузі промисловості, які приносили їм надійний грошовий прибуток при найменших видатках на виробництво продукції. Визначальною при цьому була наявність запасів місцевої сировини і дешевої робочої сили. У поміщицьких маєтках діяли гуральні й пивоварні, тартаки і поташарні, підприємства по переробці сільськогосподарської продукції, залізні й скляні гуті, папірні, цегельні тощо. Деякі з них переростали в мануфактури з використанням як примусової, так і вільнонайманої праці. Переважна більшість робітників працювала на тих самих умовах, що й у сільському господарстві. Тут широко застосовувалися відробітні дні. Робітники поміщицьких промислових підприємств зазнавали жорстокої феодальної експлуатації. Вони відробляли за землю, пашу, дерево і хмиз з лісу, за дозвіл збирати гриби і ягоди, за хліб і т. п. Товарний характер окремих поміщицьких підприємств не змінив їхньої феодальної суті. Вони були складовою частиною господарського комплексу феодала. Але виробництво продукції і реалізація її на внутрішньому і зовнішньому ринках мимоволі втягува-

ли поміщицькі підприємства у товарно-грошові відносини, поступово долаючи відсталі, зашкарублі рамки феодалного господарства. Чимало виробів поміщицьких підприємств вивозились у східноукраїнські й російські землі, де користувалися великим попитом. Це сприяло економічному зближенню західноукраїнських земель з Наддніпрянською Україною, відбувався процес формування агальноукраїнського ринку — складової частини всеросійського ринку.

Товарно-грошові відносини проникали не тільки в поміщицькі, а й у селянські господарства. Вони прискорювали класове розшарування селянства, виділення з його середовища невеликої групи заможної сільської верхівки та маси розореного селянства, яке поповнювало ряди сільської бідноти.

Проникнення товарно-грошових відносин у селянські господарства

В умовах панщинно-кріпосницького ладу дрібне господарство селян і велике виробництво феодалів — основні елементи єдиної виробничої системи. Розклад феодално-кріпосницької системи на західноукраїнських землях виявився не тільки в тому, що поміщицькі маєтки втягувалися у товарне виробництво, а й у поступовому проникненні товарно-грошових відносин у селянське господарство.

Дальшому розвитку торгового селянського землеробства сприяли аграрні реформи кінця XVIII ст., проведені австрійськими колонізаторами. Певне значення мало скасування особистої залежності селянина від пана, надання селянам права вільного продажу продуктів власного виробництва, права відходу на заробітки тощо. Законом від 1786 р. скасовано монопольне право домінії на купівлю у селян продуктів землеробства, меду, воску, жирів тощо. Селяни дістали право продажу лишків продуктів свого господарства. Скасовувалися десятина від овочів і тютюну, торгові збори при продажу продуктів на ринку тощо¹³¹. Без сумніву, надання селянам прав вільного продажу продуктів свого виробництва дало поштовх розвитку селянської торгівлі. Ці заходи ламали зашкарубле натуральне господарство. Але вони були непослідовними, половинчастими, як і вся політика австрійських «реформаторів» кінця XVIII

ст., здійснювалися в інтересах кріпосників (феодалний засіб подолання кризи панщинно-кріпосницького господарства).

Основним заняттям сільського населення західноукраїнських земель наприкінці XVIII—першій половині XIX ст. залишалося землеробство, яке робило перші кроки шляхом торговельного розвитку. Провідною галуззю було виробництво зерна, картоплі, льону, конопель, кукурудзи як для власних потреб, так і на ринок. Наприклад, 1788 р. багатші селяни закарпатського м. Тячів мали змогу продати близько 2 т зерна¹³². У 1827—1828 рр. фільварком м. Роздол (Галичина) закуплено у селян навколишніх сіл 124 корці вівса, 32 фіри сіна, 16 фір соломи тощо. У 1832 р. в с. Долина Ягольницького ключа селянськими господарствами зібрано майже 1800 корців пшениці, 3400 корців жита, 3000 корців ячменю, понад 5000 корців вівса, майже 1600 центнерів сіна і 200 центнерів отави. Всюди на західноукраїнських землях селяни висівали льон і коноплі. Прядиво користувалося великим попитом у селянських господарствах. З нього виробляли одяг, мотузки, зброю, а насіння використовували для технічних потреб. Прядиво кріпаки здавали поміщикам у рахунок дев'ятини, а також переробляли на рядна, мішки, полотно і продавали на ярмарках ремісникам та скупникам¹³³.

Селянське льонарство Східної Галичини і Північної Буковини розвивалось у тісному зв'язку із ткацьким промислом. Льон і коноплі вирощували селяни Закарпаття¹³⁴. Прядиво використовувалося для виробництва полотна, мішків, рибальських сіток, посторонків, мотузок тощо, а із насіння вибивали олію.

У першій половині XIX ст. на всіх західноукраїнських землях починає розвиватися селянське городництво і садівництво. Промисловим городництвом займалися селяни містечок і сіл, розташованих навколо великих міст: Львова, Бродів, Стрия, Станіслава (тепер — Івано-Франківськ), Чернівців, Ужгорода, Мукачева, Берегова. Селяни на присадибних ділянках (городах) вирощували ранні сорти картоплі, цибулю, часник, капусту, огірки, моркву, петрушку, боби, квасолю. На городні культури, зокрема ранні, був великий попит у містах. Але промислове городництво не могло розвинути до великих розмірів. По-перше, перешкоджали феодално-

кріпосницькі відносини: селяни не мали землі, тягла, панщина відривала їх від роботи на себе. По-друге, багато сільськогосподарської продукції кріпаки вносили до поміщицького двору. Землевласники заповнювали внутрішній ринок своїми овочами. По-третє, вузькість ринку — відсутність крупних промислових підприємств, великих міст із значною кількістю неземлеробського населення, тяжке сполучення із зовнішнім ринком — все це не стимулювало розвитку промислового городництва.

Селянське садівництво перебувало на низькому рівні й промислового значення не мало. Врожаї збиралися малі. Однак частина фруктів із селянських господарств надходила у продаж. Наприклад, на Закарпатті галицькі торговці за безцінь скуповували свіжі та сухі яблука, груші, сливи, горіхи, виноград, а потім збували їх на галицьких ярмарках і базарах з великим зиском. Саме із торгівлею закарпатськими фруктами дослідники пов'язують виникнення своєрідного бойківського чумацтва і селянських торговельних спілок у Галичині¹³⁵. Як зазначив учасник «Руської трійці» І. Вагилевич, бойки торгують закарпатськими «плодами, волоськими горіхами і т. п. по всій Галицькій Русі»¹³⁶. І. Я. Франко опублікував цінні документи, що розповідають про успішну торгівлю фруктами у Східній Галичині вихідцями із сіл Синевидська Верхнього і Нижнього, Межиброду і Тишевиці¹³⁷. Він писав, що деякі з них вели успішну торгівлю у Варшаві та на Наддніпрянській Україні. Торгівля фруктами зосереджувалася у руках сільських багатіїв¹³⁸.

Однією з важливих галузей сільського господарства західноукраїнських земель у досліджуваній період було тваринництво. Вище йшлося про роль тваринництва в поміщицькому господарстві, яке постачало ринок худобою, м'ясом, шкірами, вовною, молочними продуктами тощо. Щодо селянського господарства, то в ньому тваринництво залишалось на такому ж низькому рівні, як і хліборобство, зберігаючи натуральний характер.

З дальшим розвитком товарно-грошових відносин і втягненням у них селянських господарств торговельний напрям почав визначатися і в галузі тваринництва. В одному із тогочасних видань читаємо: «Село Жировка Львівського округу є тим селом, яке не тільки панщини ніколи не робило, але ще мало і привілеї вільної торгівлі баранами у лавках Львова»¹³⁹. Очевидно, жителі

приміського села розводили овець та продавали продукти вівчарства на львівських ринках. Постачанням населення Львова м'ясом, домашньою птицею та іншими продуктами тваринництва займалися жителі навколишніх сіл. У 1812 р. лише із Жовківської округи до Львова було продано 3000 свиней і 100 тис. шт. різної домашньої птиці¹⁴⁰.

Намагаючись поживити, вивести із занепаду сільське господарство, зокрема селянське тваринництво, місцеві власті Галичини і Буковини з 20-х років XIX ст. періодично влаштовували показові виставки поліпшених порід худоби, коней тощо¹⁴¹.

Найбільш виражений торговельний характер мало селянське господарство гірських районів Карпат, де зернове землеробство відіграло другорядну роль. Домінуючою галуззю господарської діяльності селян було тваринництво, переважно торговельного напрямку. Сучасники зазначали, що гірське населення — «це особливий вид пастухів, які весною купують худобу, літом випасають її, а восени знову продають»¹⁴². Очевидно, йдеться про вузький прошарок селян-багатіїв, яких в народі прозивали «гендлярями». Не обмежуючись торгівлею місцевою худобою, вони найжджали в південні райони України і Росії, Молдавію і Бессарабію, Угорщину, скуповували там волів і овець, а влітку випасали їх на пасовищах і полонинах. Восени і зимою худобу продавали на великих ярмарках і торгах Дрогобича, Стрия, Станіслава, Журавно, Сморже, Лютовиська та ін. Переважну частину волів відганяли на ярмарки Австрії, Моравії, Чехії, Угорщини. Гендлярі торгували також кожухами, готовими промисловими виробами, шовковими і вовняними тканинами, які закупляли у західноукраїнських містах. Але основна маса населення не могла піднятися до рівня заможних торговців. Добуваючи мізерні засоби до життя на службі у багатих скотарів, більшість селянства перебувала у чиншовій залежності від земельних власників¹⁴³, жила в великих злиднях. Розвитку селянської ініціативи перешкоджала панщина.

На Закарпатті найбільш продуктивною галуззю тваринництва вважалося вівчарство. Поміщики розводили тонкорунних овець, а селяни — витривалу карпатську породу, звичну до суворих гірських умов. Найбільше овець у селянських господарствах було на Верховині. За даними управління Мукачево-Чинадіївської домонії,

1830 р. селянам Воловецької економії (470 дворів) належало 3343 вівці. Багато овець розводили у селах Гукливе і Скотарське. Скупники їздили на ярмарки, скуповували овець і відганяли на полонини, закупували худобу навіть у Трансільванії, Валахії, Молдавії. Відомі овечі ярмарки на Закарпатті — Берегове, Мукачеве, Хуст, Косин, а також Ганушовці (Східнословачький край ЧССР). На ці торги приїжджали купці з Чехії, Сілезії, Польщі. Вони закупували отари овець, відганяючи їх потім до своїх країв¹⁴⁴. Місцеві селяни й самі гнали овець на продаж до Відня, Праги, Брна. Від торгівлі вівцями скупники мали великий зиск.

Західноукраїнські селяни розводили свиней. Хоч свинарство переважно залишалося натуральним, воно давало окремим господарствам значні прибутки. Протягом літа й осені селяни випасали свиней у букових і дубових лісах. Так, у 1817 р. від випасу селянських свиней у дубових лісах маєтків Роздольського ключа поміщик отримав 200 золотих ринських, у 1840 р. у Ходорівському ключі — 720 золотих ринських. На Закарпатті у середині XIX ст. лише Ужгородська домінія одержувала за ореду випасів у лісах близько 20 тис. форинтів на рік¹⁴⁵.

Торгівля худобою свідчила не стільки про зростання торговельного тваринництва у селянських господарствах, скільки про зубожіння селянства на західноукраїнських землях. Таке становище помітили навіть буржуазні дослідники: «... Коні, корови, воли тощо цілий рік перебувають просто неба, не мають відповідних приміщень, а звідси й низька породистість та продуктивність цієї худоби»¹⁴⁶. Верховинці вживали м'ясо лише на різдво — вони вирощували тварин не для задоволення власних потреб, а для продажу, щоб заплатити податки¹⁴⁷. Інший буржуазний дослідник так характеризував тяжку долю закарпатського українського селянина: «Руський селянин не бачить цілий рік ні м'яса, ні яйця, хіба вип'є кілька капель молока, а в великосвяточний день з'їсть кусень житнього або пшеничного хліба... рештою його поживи є вівсяний ошіпок і, коли цього бракує, бульба»¹⁴⁸. Отже, селяни продавали останню худобину не заради розширення власного господарства або використання грошей для підприємницької діяльності, а внаслідок критичного становища, зумовленого феодално-кріпосницькими відносинами. Торгівля худобою на яр-

марках свідчила про зубожіння селянства, класове розшарування на селі в епоху кризи феодалізму, зародження й розвитку капіталізму.

Продукти тваринництва (молоко, сир, масло, овечі шкури) постачалися на ринок із селянського господарства в обмеженій кількості. Шкури, смушки, вовну селяни використовували як сировину для домашніх промислів, а також збували прасолам, скупникам, а ті вивозили до австрійських, чеських, сілезьких і угорських міст, де продавали за вигідну ціну ремісникам і власникам промислових підприємств.

Частина сільського населення Карпат займалася торгівлею. Її розвитку тут сприяло зручне розташування регіону на основних шляхах сполучення з Угорщиною, Польщею, Румунією, Молдавією, південною частиною Росії. Вздовж Карпатських гір проходили торговельні шляхи, які пов'язували Схід із Заходом. Торгівля була важливим допоміжним заняттям населення Карпат.

У XVIII—XIX ст. на місцевих ринках жваво торгували головним багатством Карпат — деревом і виробами з нього. Сільські ремісники торгували брусом, гонтом, дошками, знаряддями праці, дерев'яним посудом, навіть готовими будинками. Лісоматеріали збували у низинні райони Прикарпаття. Так, у реєстрах фільваркового складу м. Роздол зазначалося, що у червні 1883 р. у Жидачові закуплено на сплавах 464 шт. смерекової тесаниці, а в липні «від бойків» — 41 тис. шт. гонту, який використано на ремонтні роботи у господарстві. Через місяць було закуплено від верховинців ще понад 45,5 тис. шт. гонту. Чимало лісоматеріалів, виготовлених сільськими жителями Сколівщини, збували до Ходорівського, Бережанського ключів та інших низинних районів Прикарпаття¹⁴⁹. Відомий вчений Я. Головацький, подорожуючи 1839 р. західноукраїнськими землями, звернув увагу на жваву торгівлю лісоматеріалами, яку вели жителі Прикарпаття. Його найбільше приваблювало «сплавляння на плотах крокв, пнів, дощок, дахівок і т. п. з лісистих гір Стрийського краю, чим жваво торгують місцеві горяни»¹⁵⁰. Дерево сплавлялося аж до Одеси. Дерев'яними виробами широко торгували гірські жителі Буковини й Закарпаття¹⁵¹.

Із землеробством нерозривно пов'язувалися селянські промисли й ремесла. Сільські ремісники займалися землеробством, а у вільний від сільськогосподарських

Робіт час виготовляли полотна, вичиняли шкіри, шили взуття, одяг, були ковалями, слюсарями, гончарами, столярами, теслярами, бондарями, візниками тощо. В одному із статистичних описів Станіславського округу зазначалося: «Мешканець гір сам виготовляє свій одяг. Жінка пряде нитки з льону. Багато підданих займаються виготовленням грубого полотна, з якого роблять сорочки й полотняний одяг. Вовну, яку отримують з овець, прядуть, з неї тчуть і валяють звичайне сукно на сукмани. З цього сукна жінка виготовляє одяг для родини»¹⁵². 1803 р. лише у селах Самбірщини працювало понад 500 сільських ткачів-ремісників. Наприкінці 40-х років ХІХ ст. сільськими ткачами Галичини і Буковини вироблялося близько 2 млн. шт. полотна. Ткацтвом займалися і селяни Закарпаття. Селян-ткачів жорстоко експлуатував торгово-лихварський капітал, що поступово проникав у сільські промисли¹⁵³. Окремі західноукраїнські села і містечка були широко відомі ремісницькими виробами. Наприклад, покутські шкіряники із шкір овець і кіз щороку виготовляли близько 40 тис. шкір знаменитого сап'яну, який мав збут навіть у зарубіжних країнах. У таких місцевостях, як Витків, Угнів, Роздол, Кути і Тисмениця населення займалося гарбарством і шевством. У закарпатських селах Вишків, Анталовці, Голм виготовляли доріжки, у селах Сторожниця, Дуброва, Красноброд та багатьох інших — домашнє сукно. Буковинські села Іспас, Купка, Костешт та інші славилися деревообробним промислом, виготовленням бавовняного і вовняного жіночого одягу тощо¹⁵⁴.

Сільські ремісники постійно працювали в поміщицьких маєтках, виконуючи фахові роботи, при будівництві та ремонті промислових підприємств, житла, складських приміщень, корчм, крамниць, стаєнь та ін. Виконана робота оплачувалася переважно грошима за угодою між поміщиком і ремісником. Заробітна плата сільських ремісників-будівельників порівняно з панщинною оплатою праці селян була вищою і вигіднішою¹⁵⁵.

Документи спростовують вигадки буржуазних істориків про те, що нібито з середовища українського народу вийшло надзвичайно мало ремісників. Феодальнокріпосицькі відносини, звичайно, гальмували розвиток ремесла, але зупинити його поступ вже не могли. Крім цього, у досліджуваний період ремесло почало набувати багатонаціонального характеру.

Найбільш поширилося ковальство, яке не виходило за межі сільського ремесла. В кожному великому селі була кузня, без якої у ХІХ ст. не могло обійтися селянське господарство. Коваль виготовляв ножі, сокири, мотики, лемеші до плугів, зуби до борін, підкови, обручі на бочки і колеса, завіси, замки, приладдя для возів і саней тощо¹⁵⁶. У першій половині ХІХ ст. деякі ковалі, хоч і володіли наділом, працювали на землі мало. Вони користувалися або найманою працею, або відробітками. Панщину не відбували разом з селянами, а відкуповувалися від неї або постачали фільварок ковальськими виробами.

У першій половині ХІХ ст. високої культури набуло гончарство. Далеко за межами Західної України славились гончарні вироби Львівщини і західних округ Закарпаття, зокрема посуд з галицьких сіл Глинсько, Судова Вишня, Потелич і Шпиколосів та ін. Наприклад, є відомості, що на початку ХІХ ст. у с. Потиличі Жовківської округи 150 селян виробляли глиняний і фаянсовий посуд. 1842 р. у Галичині налічувалося 795 гончарів. Високоякісний гончарний посуд і кахлі випалювали гончарі закарпатських сіл Загаття, В. Гараздівка, Нове Село, Береги, Варі, Дрисино, Грабівниця, а також на Мараморощині. Як на Закарпатті, так і в Східній Галичині, на Північній Буковині головними виробами гончарства були миски, горшки, глечики, дзбани, макітри тощо. Чільне місце посідало виготовлення дитячих іграшок, свистульок, тарахкалець. Найвідомішим центром глиняних іграшок було прикарпатське с. Стара Сіль. Гончарні вироби збували на місцевих ярмарках і базарах. Так, старосамбірські жителі, які торгували глиняним посудом, привозили його із вищезгаданих сіл, що на Львівщині, і міняли у гірських селах переважно на сільськогосподарські продукти¹⁵⁷. Подібне відбувалося і в інших районах Галичини, Буковини та Закарпаття. Сучасники зазначали, що мірилом під час обміну був сам посуд. Наприклад, за миску брали стільки зерна, скільки в неї могло вміститися. Деякі вироби вивозили за кордон, зокрема з Галичини до Росії, із Закарпаття — до Угорщини, Трансільванії, а також до Галичини і на Буковину.

Поширеним заняттям сільського населення Західної України було видобування смоли, дьогтю, шміру, поташу, випалювання дерев'яного вугілля, передусім в окру-

гах, багатих лісом. На широкий промисел галицьких вуглярів звернув увагу Я. Головацький. Проїжджаючи із Стрия у напрямку Прикарпаття, він помітив «щохвилини довгі вози з сіллю, запряжені коні у хомуті й під каблуком і ще двома біля нього на упряжі... Це вози вуглярів із соснових борів Жовківської округи, котрі у своїх величезних лісах випалюють вугілля і, продавши його у Львові, здебільшого заїжджають по сіль до Болехова або до Долини і з нею вертаються додому»¹⁵⁸.

Наприкінці XVIII ст. у верховинських лісах Березької жупи щорічно випалювали до 0,5 млн. коблів дерев'яного вугілля. Наявність смолистих дерев (ялина, смерека, сосна) давала змогу жителям окремих сіл Галичини, Буковини і Закарпаття виготовляти з них у смолярнях-«мазарнях», «майданах» різні смоли, насамперед дьоготь і шмір для змазування осей у возах¹⁵⁹.

Протягом першої половини XIX ст. виробляли поташ у багатьох гірських селах Сколівщини і Покуття, на Буковині — у селах Банилово, Будинці, Іжівці та ін., на Закарпатті — у селах Чабин, Нижня та Верхня Вишніця, Чинадієво, Лецовиця, Плосківниця, Нижня Бистра, Грабівниця, Черногорова, Люта та ін.¹⁶⁰. Поташна продукція поступала на місцеві скляні гуті, вивозилася за кордон до Англії, Данії, Чехії, Богемії, Польщі, Німеччини. Але до середини XIX ст. у зв'язку з інтенсивним спустошенням лісів, виробництво і торгівля поташем на західноукраїнських землях скоротилися і припинилися. Це зумовлювалося також винаходом більш дешевого, хімічного способу його одержання.

У період ломки старих феодальних відносин швидко розвивався поштовий зв'язок і сухопутні комунікації, зросло перевезення великих і дрібних вантажів на далекі й близькі відстані, розширювалися внутрішні і зовнішні торгові зв'язки тощо. Ці фактори, а також відсутність залізниць і зручних річкових шляхів сприяли дальшому розвитку гужового транспорту як основного засобу перевезень вантажів і товарів. К. Маркс визначив транспорт як найважливішу складову частину матеріального виробництва¹⁶¹. Транспорт виступав самостійною галуззю виробництва, продовжував процес виробництва «в межах процесу обігу і для процесу обігу»¹⁶². У досліджуваній період на західноукраїнських землях саме таку роль відігравав гужовий транспорт, зокрема візницький промисел («фурщина»), що бере початок ще

з середньовіччя. На східноукраїнських землях цей промисел існував у вигляді чумацтва, яке досягло кульмінаційного розвитку в епоху кризи феодалізму¹⁶³. Візництво і чумацтво мали досить велике значення для піднесення внутрішньої торгівлі, розвитку торговельних зв'язків між усіма українськими землями, Росією, Молдавією, країнами Центральної і Західної Європи.

Візникували здебільшого селяни, рідше міщани. Вони перевозили купецькі, поміщицькі та державні вантажі за відповідну платню, яка нараховувалася за пройдений шлях та затрачений час і була мізерною. У ХІХ ст. заробіток візників дещо збільшився¹⁶⁴.

Візництво розвивалось і на Закарпатті. За даними перепису 1805 р., селянам Ужанської жупи, переважно тим, що проживали близько великих міст, належало понад 6000 возів. Берегівські міщани і селяни навколишніх сіл возили з м. Дебрецен до Берегова, Мукачева купецький крам, зокрема полотно, сукно, бакалію. Селяни Березької жупи завозили до залізоробних, галунових підприємств камінь, руду, вугілля, дрова¹⁶⁵. Закарпатські візники, крім купецьких товарів, перевозили ліс, дранку, поташ, сіль, хліб, сіно, овес тощо.

Загалом візництво в Східній Галичині, на Північній Буковині і Закарпатті, як і на інших українських та російських землях, набуло форми торгово-транспортного промислу і підсобне заняття селян у вільні від польових робіт пори року.

Наведені матеріали свідчать про поглиблення товарно-грошових відносин у селянському господарстві західноукраїнських земель кінця ХVІІІ—першої половини ХІХ ст. Більшість дрібних, розорених панщиною селянських господарств мали натуральний характер. Заможна частина сільського населення ставала на шлях торговельного землеробства, пристосовувалася до потреб ринку. Окремі селянські господарства виробляли зерно, картоплю, льон, коноплі, розвивали торгове городництво і садівництво. Почав визначатися торговельний напрям у тваринництві, передусім у селянських господарствах гірських районів Карпат. Основна маса селянства перебувала на службі у багатих скотарів, жила у тяжких злиднях.

Із селянським землеробством тісно поєднувалися сільські промисли і ремесла. У вільний від польових робіт час селяни-ремісники зичиняли шкіру, шили взуття, одяг,

ткали, гончарували тощо. Їхні знання і майстерність передавалися від покоління до покоління, з роду в рід. Продукція сільських ремесел продавалася на місцевих ринках, обмінювалася на продукти харчування або збувалася скупникам. Багато сільських ремісників постійно працювали в поміщицьких маєтках, виконуючи фахові роботи з грошовою або натуральною оплатою. Розвивалися селянські промисли — добування смоли, дьогтю, поташу, випалювання деревного вугілля, візництво. Зростання селянського торговельного землеробства, ремесла і промислів тісно перепліталось із процесом розшарування на селі.

Наприкінці XVIII—першій половині XIX ст. на західноукраїнських землях відбувався розклад феодально-кріпосницької системи, в її надрах розвивався новий, капіталістичний спосіб виробництва. Однак кріпосницька система господарства у Східній Галичині, на Північній Буковині і Закарпатті до 40-х років XIX ст. була ще досить міцною. Внаслідок глибокої кризи кріпосницького способу виробництва у надрах феодалізму повільно, але невпинно відбувався розклад натурального господарства. Вже тоді чітко виступала господарська спеціалізація окремих економічних районів за виробництвом сільськогосподарської, промислової та ремісничої продукції. Основною галуззю виробництва залишалося сільське господарство, однак розвиток продуктивних сил гальмувало кріпосництво. Пристосовуючись до потреб внутрішнього і зовнішнього ринку, поміщицькі господарства поступово втягувались у товарно-грошові відносини. Зросло поміщицьке торговельне землеробство — збільшилися посіви і виробництво хліба, передусім пшениці, широко культивувалися нові технічні культури — конюшина, картопля, тютюн, цукровий буряк, запроваджувалися сівозміни і травопільна система, розвивалося тваринництво. Багато хліба й худоби поміщицькі господарства продавали на місцевих ринках, вивозили за кордон. Наявність місцевої сировини і дешевої робочої сили спонукали розвиток поміщицької промисловості — у маєтках діяли гуральні, пивоварні, тартаки, поташарні, папірні, цегельні, залізні та скляні гуті, підприємства по переробці сільськогосподарської продукції; деякі з них переростали в мануфактури з використанням примусової і вільнонайманої праці. Товарний характер окремих поміщицьких підприємств не змі-

нив їхньої феодальної суті. Вони поповнювали господарський комплекс феодала. Наприкінці XVIII—першій половині XIX ст. у заможних селянських господарствах, хоч і повільно, почали запроваджувати торговельне землеробство. Визначився торговий напрям у тваринництві, передусім селянських господарств Карпат. Із селянським землеробством тісно пов'язувалися сільські промисли і ремесла, продукцію яких збували на місцевих ринках. Певний технічний прогрес у землеробстві і тваринництві, пристосування поміщицьких та окремих селянських господарств до потреб ринку, розгалуження селянських промислів, розшарування селянства — все це свідчило про розвиток товарного господарства, поглиблення кризи феодально-кріпосницьких відносин. Слід зазначити, що на розвиток поміщицького і селянського торговельного землеробства західноукраїнських земель негативно впливали екстремальні кліматичні і природні явища, які часто призводили до неврожайних і голодних років, епідемій, епізоотій тощо. Основним гальмом дальшого розвитку товарного виробництва залишалося кріпацтво.

¹ Центральний державний історичний архів УРСР у м. Львові (далі — ЦДІА УРСР у м. Львові), ф. 181, оп. 1, спр. 2647, арк. 9; оп. 2, спр. 1490, арк. 1; ф. 134, оп. 2, спр. 907, арк. 4—536.

² Закарпатський обласний державний архів (далі — ЗОДА), Мукачівський філіал, ф. 214, оп. 1, спр. 295², арк. 2.

³ *Ленін В. І.* Повне збір. творів. Т. 3. С. 238.

⁴ Наукова бібліотека АН УРСР у м. Львові (далі — НБ АН УРСР у м. Львові), відділ рукописів, ф. Дзедушицьких, Тлумач, спр. 5; *Rozprawy s. k. Galicyjskiego Towarzystwa Gospodarskiego*. 1848. T. 5. S. 166—167.

⁵ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 181, оп. 1, спр. 5273, арк. 9; спр. 5276, арк. 52.

⁶ Там же, спр. 2453, арк. 2, 3.

⁷ *Rychlikowa I.* Studia nad towarową produkcją wielkiej własności w Małopolsce. S. 257; *Rychlikowa I.* Produkcja Zbożowa wielkiej własności w Małopolsce. S. 125—126; 130—131.

⁸ *Rychlikowa I.* Produkcja zbożowa wielkiej własności w Małopolsce. S. 130—131.

⁹ *Ленін В. І.* Розвиток капіталізму в Росії // Повне збір. творів. Т. 3. С. 176.

¹⁰ ЗОДА, ф. 4, оп. 7, спр. 1314, арк. 7—30.

¹¹ Там же.

¹² Див.: *Маркс К.* Злиденність філософії // *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори. Т. 4. С. 95.

¹³ *Tygodnik rolniczo-przemysłowy*. 1840. № 1. S. 2.

¹⁴ *Rozenowa H.* Produkcja wódki i sprawa pijaństwa w Królestwie Polskim. 1815—1863. Warszawa, 1961. S. 66; НБ АН УРСР у м. Льво-

- ві, відділ рукописів, ф. Дзедушицьких, Тлумач, спр. 5; Rozprawy s. k. Galicyjskiego Towarzystwa Gospodarskiego. 1848. T. 5. S. 166—167.
- ¹⁵ *Rychlikowa I.* Produkcja zbożowa wilkiej własności. S. 113.
- ¹⁶ Rozprawy s. k. Galicyjskiego Towarzystwa Gospodarskiego. 1847. T. 2. S. 135; ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 181, оп. 1, спр. 2648, арк. 2; *Герасименко М. П.* Аграрні відносини в Галичині. С. 214.
- ¹⁷ ЗОДА, Мукачівський філіал, ф. 214, оп. 1, спр. 1431, арк. 16—22; спр. 1871, арк. 1—2; спр. 2313, арк. 1—23; спр. 3543, арк. 1—3.
- ¹⁸ *Ленін В. І.* Розвиток капіталізму в Росії // Повне збір. творів. Т. 3. С. 266.
- ¹⁹ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 181, оп. 1, спр. 2500, арк. 10—11, 22, 28—29, 38, 40—42, 49; спр. 2740, арк. 13—17; оп. 2, спр. 1470, арк. 3—12.
- ²⁰ Rozprawy s. k. Galicyjskiego Towarzystwa Gospodarskiego. 1847. T. 2. S. 32.
- ²¹ *Герасименко М. П.* Аграрні відносини в Галичині. С. 214; Rozprawy s. k. Galicyjskiego Towarzystwa Gospodarskiego. 1847. T. 2. S. 32.
- ²² *Голобуцький В. О.* Економічна історія Української РСР. С. 202; *Шульга І. Г.* Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті в кінці XVIII — першій половині XIX ст. С. 56.
- ²³ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 165, арк. 65.
- ²⁴ *Rychlikowa I.* Produkcja zbożowa wielkiej własności w Małopolsce. S. 112; ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 181, оп. 1, спр. 2648, арк. 2; спр. 5274, арк. 7—12.
- ²⁵ Gazeta Lwowska. 1811. № 17. Dodatek; Tygodnik rolniczoprzemysłowy. 1840. № 11. S. 84; 1844, № 11.
- ²⁶ ЗОДА, Мукачівський філіал, ф. 214, оп. 1, спр. 3543, арк. 3; спр. 3697, арк. 96—97, 123—126.
- ²⁷ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 181, оп. 1, спр. 5255—5261.
- ²⁸ Там же, спр. 5274, арк. 7—12.
- ²⁹ *Bräwer A. J.* Galicien wie es an Österreich Kam. S. 61.
- ³⁰ Rozprawy s. k. Galicyjskiego Towarzystwa Gospodarskiego. 1848. T. 4. S. 159.
- ³¹ ЗОДА, ф. 151, оп. 6, спр. 2496, арк. 1—3; Мукачівський філіал, ф. 214, оп. 1, спр. 3386, арк. 2; спр. 3543, арк. 3.
- ³² ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 720, оп. 1, спр. 466, арк. 2; ф. 181, оп. 1, спр. 2495, арк. 119; спр. 2458, арк. 16—17; спр. 2645, арк. 936, 13.
- ³³ Там же, ф. 181, оп. 1, спр. 2453, арк. 6; ф. 134, оп. 2, спр. 614, арк. 76; спр. 2458, арк. 15.
- ³⁴ Rozprawy s. k. Galicyjskiego Towarzystwa Gospodarskiego. 1847.. T. 2. S. 148.
- ³⁵ *Lekoczky T.* Berég Vármegye monographia. T. 2. S. 393; *Шульга І. Г.* Соціально-економічне становище Закарпаття. С. 34.
- ³⁶ Gazeta Lwowska. 1811. № 17. Dodatek.
- ³⁷ НБ АН УРСР у м. Львові, відділ рукописів, фонд Августиновича.
- ³⁸ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 181, оп. 1, спр. 5204, арк. 2, 8; спр. 2500, арк. 15.
- ³⁹ Там же, ф. 181, оп. 1, спр. 2452, арк. 3—4, 10; спр. 2453, арк. 4, 6, 10; спр. 2455, арк. 4.
- ⁴⁰ Там же, ф. 181, оп. 1, арк. 2469, арк. 41.

⁴¹ Там же, спр. 707, арк. 1; спр. 720, арк. 3; спр. 2512, арк. 5зв.; спр. 2495, арк. 85.

⁴² Там же, спр. 5328, арк. 1; спр. 5329, арк. 1.

⁴³ НБ АН УРСР у м. Львові, відділ рукописів, ф. Дзедушицьких, Тлумач, спр. 6.

⁴⁴ Rozprawę s. k. Galicyjskiego Towarzystwa Gospodarskiego. 1849. T. 7. S. 164.

⁴⁵ Ibid. S. 178, 230.

⁴⁶ *Brawer A. J.* Galicien wie es an Österreich Kam. S. 54; *Marasse M.* Dzieła ekonomiczno-polityczne i statystyczne. Kraków, 1877. T. 1—2. S. 259.

⁴⁷ Герасименко М. П. Аграрні відносини в Галичині. С. 215.

⁴⁸ *Brawer A. J.* Galicien wie es an Österreich Kam. S. 54; *Marasse M.* Dzieła ekonomiczno-polityczne i statystyczne. S. 259.

⁴⁹ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 181, оп. 2, спр. 2268, арк. 78 зв.; оп. 1, спр. 2485, арк. 81; спр. 2158, арк. 1—9; спр. 2645, арк. 15, 20 зв.

⁵⁰ Tygodnik rolniczo-przemysłowy. 1843. № 30. S. 239; 1844. № 30. S. 240.

⁵¹ *Blumenbach W. W.* Neuestes Gemälde der österreichischen Monarchie. Wien, 1838. T. 3. S. 116; Rozprawę s. k. Galicyjskiego Towarzystwa Gospodarskiego. 1846. T. 1. S. 37; *Marasse M.* Dzieła ekonomiczno-polityczne i statystyczne. S. 259; Tygodnik rolniczy i przemysłowy. 1838. № 27. S. 215—216.

⁵² Gazeta Lwowska. 1812. № 35; № 25. Dodatek.

⁵³ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 181, оп. 1, спр. 2740, арк. 6, 28; спр. 2769, арк. 28.

⁵⁴ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 181, оп. 1, спр. 2740, арк. 6, 28; Rozprawę s. k. Galicyjskiego Towarzystwa Gospodarskiego. 1849. T. 7. S. 201.

⁵⁵ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 181, оп. 2, спр. 1275, арк. 16зв., 17; спр. 1373, арк. 14, 131.

⁵⁶ Там же, оп. 1, спр. 2452, арк. 4; спр. 2453, арк. 6; спр. 2455, арк. 4.

⁵⁷ Там же, спр. 724, арк. 2зв.; спр. 5329, арк. 1.

⁵⁸ Rozprawę s. k. Galicyjskiego Towarzystwa Gospodarskiego. 1849. T. 7. S. 210.

⁵⁹ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 181, оп. 2, спр. 1275, арк. 14; спр. 1309, арк. 17—18; спр. 1372, арк. 26.

⁶⁰ Там же, оп. 1, спр. 2453, арк. 4; спр. 2498, арк. 15.

⁶¹ Там же, ф. 181, оп. 1, спр. 5204, арк. 2зв.

⁶² Там же, спр. 5329, арк. 1; ф. 134, оп. 2, спр. 659, арк. 6, 12, 14, 16, 35, 36, 38.

⁶³ Rozprawę s. k. Galicyjskiego Towarzystwa Gospodarskiego. 1847. T. 2. S. 163.

⁶⁴ *Kalinka W.* Galicja i Kraków pod panowaniem austrijackim. S. 237.

⁶⁵ Gazeta Lwowska. 1812. № 50.

⁶⁶ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 181, оп. 1, спр. 2515, арк. 4; спр. 2647, арк. 59.

⁶⁷ Там же, оп. 2, спр. 1426, арк. 15; оп. 1, спр. 2737, арк. 3, 22, 24; спр. 2770, арк. 1—6, 15—21, 27—31; спр. 2785, арк. 4.

⁶⁸ *Шульга І. Г.* Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині XVIII ст. С. 37.

- ⁶⁹ ЗОДА, Мукачівський філіал, ф. 214, оп. 1, спр. 3543, арк. 4—6; спр. 912, арк. 12; спр. 2844, арк. 1.
- ⁷⁰ *Шульга І. Г.* Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті в кінці XVIII—першій половині XIX ст. С. 64—65.
- ⁷¹ ЗОДА, Мукачівський філіал, ф. 214, оп. 1, спр. 2309, арк. 1, 5.
- ⁷² *Шульга І. Г.* Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині XVIII ст. С. 40.
- ⁷³ *Кісь Я. П.* Питання генезису капіталізму в Східній Галичині. С. 58, 60, 62; *Шульга І. Г.* Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті в кінці XVIII—першій половині XIX ст. С. 130—134; *Нариси з історії Північної Буковини.* С. 88—89.
- ⁷⁴ *Rocznik statystyki przemysłu i handlu krajowego.* Lwów, 1885. R. 1. Z. 3. S. 23—25.
- ⁷⁵ *Гуржій І. О.* Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. С. 28; *Marasse M.* Dzieła ekonomiczno-polityczne i statystyczne. S. 264.
- ⁷⁶ *Rychlikowa I.* Studia nad towarową produkcją wielkiej własności w Małopolsce. S. 253.
- ⁷⁷ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 181, оп. 1, спр. 4957, арк. 1; спр. 4962, арк. 1—3; спр. 4974, арк. 3; спр. 3057, арк. 1—54.
- ⁷⁸ *Marasse M.* Dzieła ekonomiczno-polityczne i statystyczne. S. 301.
- ⁷⁹ *Яцкевич Є. А.* Становище робітничого класу Галичини періоду капіталізму (1848—1900). К., 1958. С. 51.
- ⁸⁰ *Tygodnik rolniczy i przemysłowy.* 1837. № 6. S. 46—48; 1840, № 39. S. 311—313.
- ⁸¹ *Ibid.* 1839. № 46. S. 364—365; 1837. № 9. S. 70; № 10. S. 76—77; ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 134, оп. 1, спр. 329, арк. 1—4.
- ⁸² Зародження робітничого класу на Україні. С. 430.
- ⁸³ *Кісь Я. П.* Питання генезису капіталізму в Східній Галичині. С. 62; *Несгеренко О. О.* Розвиток промисловості на Україні. К., 1959. Ч. 1. С. 340; ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 181, оп. 1, спр. 4933, арк. 5; *Tygodnik rolniczo-przemysłowy.* 1844. № 7. S. 54.
- ⁸⁴ *Saryusz-Saleski W.* Dzieje przemysłu w b. Galicji. S. 48.
- ⁸⁵ *Kratter F.* Briefe über den itzigen Zustand von Galicien. Leipzig. 1786. T. 1. S. 142; *Brawer A. J.* Galicien wie es an Österreich kam. S. 54—55; *Герасименко М. П.* Аграрні відносини в Галичині. С. 28; ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 181, оп. 1, спр. 2737, арк. 3; спр. 2779, арк. 1; спр. 2780, арк. 1; спр. 2782, арк. 1; спр. 2783, арк. 3; спр. 2784, арк. 4; спр. 2785, арк. 4.
- ⁸⁶ *Gazeta Lwowska.* 1812. № 51; ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 181, оп. 1, спр. 2950, арк. 7; спр. 2966, арк. 2; спр. 4935, арк. 1; спр. 4937, арк. 2—3.
- ⁸⁷ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 158, арк. 11, 21.
- ⁸⁸ Там же, ф. 181; оп. 1, спр. 4925, арк. 2; спр. 4926, арк. 1; спр. 4927, арк. 2; спр. 4928, арк. 7—8.
- ⁸⁹ Там же, спр. 4701, арк. 12; спр. 4709, арк. 16—17; спр. 4703, арк. 3.
- ⁹⁰ *Кісь Я. П.* Питання генезису капіталізму в Східній Галичині. С. 59; *Карпинець Іван.* Галицькі залізні гуті та їх продукція в 1772—1848 рр. // Зап. наук. товариства ім. Т. Шевченка (далі — ЗНТШ). Львів, 1937. Т. 154. С. 158.

- ⁹¹ Кісь Я. П. Питання генезису капіталізму в Східній Галичині. С. 59; Яцкевич Є. А. Становище робітничого класу Галичини. С. 44; Карпинець Іван. Галицькі залізні гуті. С. 157, 166.
- ⁹² Gazeta Lwowska. 1811. № 23. Dodatek; 1826. № 65; 1849. № 137; Tygodnik rolnyczy i przemysłowy. 1838. № 29.
- ⁹³ Зоря галицька. 1849. № 67. С. 400; Зародження робітничого класу на Україні. С. 135.
- ⁹⁴ Мацюк О. Я. Папір та філіграні на українських землях (XVI—початок XX ст.). К., 1974. С. 26—77.
- ⁹⁵ Hautbericht der Handels — und Gewerbekammer für das Herzogtum Bukowina nebst Topographisch-statistischen Darstellung des Kammerbezirktes mit. Schluss les Jahres 1861. Czernowitz, 1862. S. 212—213; Шульга І. Г. Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті. С. 151; ЗОДА, Мукачівський філіал, ф. 214, оп. 1, спр. 1781, арк. 1; спр. 1923, арк. 5; Bogdán I. A. Magyarországi papírpár története (1530—1900). Budapest, 1963. S. 158, 180, 194, 210, 212, 347.
- ⁹⁶ Кісь Я. П. Питання генезису капіталізму в Східній Галичині. С. 60.
- ⁹⁷ Gazeta Lwowska. 1812. № 19. Dodatek.
- ⁹⁸ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 158, арк. 44; Tygodnik rolniczo-przemysłowy. 1845. S. 344.
- ⁹⁹ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 146, оп. 80, спр. 24, арк. 24; Зародження робітничого класу на Україні. С. 127.
- ¹⁰⁰ Gazeta Lwowska. 1811. № 30. Dodatek; Lipp A. Verkehrs und Handels Verhältnisse Galiziens. S. 127—128.
- ¹⁰¹ Зародження робітничого класу на Україні. С. 34.
- ¹⁰² Кісь Я. П. Питання генезису капіталізму в Східній Галичині. С. 57; ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 146, оп. 7, спр. 1253, арк. 10—12.
- ¹⁰³ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 146, оп. 80, спр. 238, арк. 16—20.
- ¹⁰⁴ Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. Ч. 1. С. 192; Gazeta Lwowska. 1811. № 14. Dodatek; 1812. № 38.
- ¹⁰⁵ Saryusz-Zaleski W. Dzieje przemysłu w b. Galicji. S. 13—14; Gazeta Lwowska. 1811. № 13. Dodatek.
- ¹⁰⁶ Gazeta Lwowska. 1811. № 13. Dodatek; Saryusz-Zaleski W. Dzieje przemysłu w b. Galicji. S. 10.
- ¹⁰⁷ Косачевская Е. М. Восточная Галиция накануне и в период революции 1848 г. Львов, 1965. С. 19.
- ¹⁰⁸ Карпинець І. Галицькі залізні гуті. С. 174.
- ¹⁰⁹ Tygodnik rolniczo-przemysłowy. 1840. № 11. S. 39.
- ¹¹⁰ Яцкевич Є. А. Становище робітничого класу Галичини в період капіталізму. С. 45; Rocznik statystyki przemysłu i handlu krajowego. S. 85—88; Карпинець І. Галицькі залізні гуті. С. 175.
- ¹¹¹ Rocznik statystyki przemysłu i handlu krajowego. S. 54; Rozprawy s. k. Galicyjskiego. Towarzystwa Gospodarskiego. 1847. T. 2. S. 149—150, 160—162.
- ¹¹² ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 181, оп. 1, спр. 2645, арк. 9, 12; спр. 2646, арк. 20—21; спр. 2647, арк. 9, 29; спр. 2648, арк. 4; Гуменюк Є. М. Архів столових маєтків Галицької митрополії. С. 69, 70.
- ¹¹³ Сидор Б. Й. Промисловість Північної Буковини. С. 37.
- ¹¹⁴ Там же. С. 37; ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 146, оп. 6, спр. 469, арк. 30; Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР. С. 203.

- ¹¹⁵ Гриценко І. А. Лісна торгівля Буковини з Росією і Наддніпрянською Україною в XIX ст. // Наук. зап. Чернівецьк. держ. ун-ту. Сер. іст. наук. 1961. Т. 54. С. 120.
- ¹¹⁶ Die Österreichisch—Ungarische Monarchie in Wort und Bild. S. 520.
- ¹¹⁷ Ibid. S. 485; Гриценко І. А. Лісна торгівля Буковини. С. 120.
- ¹¹⁸ Зародження робітничого класу на Україні. С. 42—43.
- ¹¹⁹ Чернівецький обласний державний архів (далі — ЧОДА), ф. 1026, оп. 1, спр. 26, арк. 1—5; ф. 1, оп. 1, спр. 1675; арк. 1—19; *Schnür-Perłowski S. Galiciana (1778—1812)*. Przewodnik Naukowo-literacki. 1896. S. 126; Die Österreichische—Ungarische Monarchie in Wort und Bild. S. 518; Сидор Б. Й. Промисловість Північної Буковини. С. 39.
- ¹²⁰ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 146, оп. 7, спр. 244, арк. 9—12; оп. 4, спр. 911, арк. 22; ЧОДА, ф. 1, оп. 1, спр. 1005, арк. 1—6; Зародження робітничого класу на Україні. С. 42; *Голубуцький В. О.* Економічна історія Української РСР. С. 203; *Gazeta Lwowska*. 1811. № 23. Dodatek.
- ¹²¹ Сидор Б. Й. Промисловість Північної Буковини. С. 38; *Карпинець І.* Галицькі залізні гуті. С. 172—173.
- ¹²² *Коломиец И. Г.* Очерки по истории Закарпатья. С. 96—97; *Шульга І. Г.* Соціально-економічне становище Закарпаття. С. 47; *Його ж.* Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті. С. 131; *Стеблій Феодосій.* Карпатське залізо // Жовтень. 1977. № 1. С. 10.
- ¹²³ ЗОДА, Мукачівський філіал, ф. 214, оп. 1, спр. 1134, арк. 20—27; спр. 1177, арк. 14—17; спр. 1612, арк. 7; спр. 2479, арк. 2—3.
- ¹²⁴ Там же, спр. 3354, арк. 5, 6, 9, 11, 15; спр. 3356, арк. 1—5.
- ¹²⁵ *Шульга І. Г.* Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті. С. 134.
- ¹²⁶ Там же. С. 142.
- ¹²⁷ Там же. С. 143.
- ¹²⁸ *Zlatnik A.* Studie o statních lesích na Podkarpatskè Rusi. Praha, 1934. S. 41; *Bidermann I. H.* Die Ungarischen Ruthenen ihr Wohngebiet. S. 124; ЗОДА, Мукачівський філіал, ф. 214, оп. 1, спр. 3646, арк. 1—2.
- ¹²⁹ *Шульга І. Г.* Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті. С. 146.
- ¹³⁰ Там же. С. 148.
- ¹³¹ *Стеблій Ф. І.* Боротьба селян Східної Галичини проти феодалного гніту. С. 16; *Герасименко М. П.* Аграрні відносини в Галичині. С. 138.
- ¹³² ЗОДА, ф. 61, оп. 1, спр. 609, арк. 1.
- ¹³³ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 181, оп. 1, спр. 791, арк. 32; спр. 5203, арк. 1—3.
- ¹³⁴ *Шульга І. Г.* Соціально-економічне становище Закарпаття. С. 92, 118—119.
- ¹³⁵ *Матисякевич З.* Бойківське чумацтво // Жовтень. 1977. № 3. С. 113, 116; Бойківщина: Іст.-етнограф. дослідження. С. 117.
- ¹³⁶ *Dolibor J. Wahylewič.* Wojkové, lid ruskoslowenský w Galiciích // *Časopis českého Museum.* Praha, 1841. S. 68—69.
- ¹³⁷ Цит. за: *Матисякевич З.* Бойківське чумацтво. С. 114.
- ¹³⁸ Там же. С. 116—117.
- ¹³⁹ Слово. 1861. № 2 (додаток).
- ¹⁴⁰ *Gazeta Lwowska*. 1812. № 50.

- ¹⁴¹ Ibid. 1826. № 2, 4.
- ¹⁴² *Blumenbach W. W.* Neuestes Gemälde der Oesterreichischen Monarchie. T. 3. S. 106; *Gazeta Lwowska*. 1811. № 45. Dodatek. Див. також: Бойківщина: Іст.-етнограф. дослідження. С. 89, 106, 116; *Герасименко М. П.* Аграрні відносини в Галичині. С. 87; *Грабовецький В. В.* Гуцульщина. С. 115—116.
- ¹⁴³ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 146, оп. 16, спр. 908, арк. 29; спр. 11—17, арк. 42—59; спр. 810, арк. 2—16.
- ¹⁴⁴ ЗОДА, Мукачівський філіал, ф. 214, оп. 1, спр. 2680, арк. 29—35; *Мицюк О.* Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі. С. 326; *Bidermann I. H.* Die Ungarischen Ruthenen ihr Wohngebiet. S. 124; *Шульга І. Г.* Соціально-економічний розвиток і класова боротьба на Закарпатті. С. 109.
- ¹⁴⁵ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 181, оп. 1, спр. 2498, арк. 15; спр. 2785, арк. 4, *Lehoczky T.* Bereg Vármegye monographia. T. 3. S. 367.
- ¹⁴⁶ *Gazeta Lwowska*. 1811. № 11. Dodatek.
- ¹⁴⁷ *Bidermann I. H.* Die Ungarischen Ruthenen ihr Wohngebiet. S. 84.
- ¹⁴⁸ *Еган Е.* Економічне положення руських селян в Угорщині. Прага, 1922. С. 50.
- ¹⁴⁹ *Гошко Ю. Г.* Населення українських Карпат XV—XVIII ст. С. 120; ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 181, оп. 1, спр. 2644, арк. 45; спр. 2777, арк. 10, 13.
- ¹⁵⁰ *Головацький Я.* Мандрівка по Галицькій та Угорській Русі. С. 54, 55.
- ¹⁵¹ *Гриценко І. А.* Лісна торгівля Буковини. С. 128—129; *Шульга І. Г.* Соціально-економічне становище Закарпаття. С. 159.
- ¹⁵² ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 146, оп. 7, спр. 1253, арк. 10.
- ¹⁵³ Бойківщина: Іст.-етнограф. дослідження. С. 135; *Шульга І. Г.* Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті. С. 118—119; *Кісь Я. П.* Питання генезису капіталізму в Східній Галичині. С. 58; *Kalinka W.* Galicja i Kraków pod panowaniem austrijackim. S. 23. S. 235.
- ¹⁵⁴ *Яцкевич Е. А.* Становище робітничого класу Галичини. С. 58; *Шульга І. Г.* Соціально-економічне становище Закарпаття. С. 108; Нариси з історії Північної Буковини. С. 88; *Gazeta Lwowska*. 1811. № 13. Dodatek.
- ¹⁵⁵ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 181, оп. 1, спр. 2738, арк. 13.
- ¹⁵⁶ Там же, оп. 2, спр. 1243, арк. 3—27, 28—52; спр. 2458, арк. 19; спр. 4713, арк. 1—2.
- ¹⁵⁷ История городов и сел Украинской ССР: Львовская область. С. 426; *Шульга І. Г.* Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті. С. 117; Бойківщина: Іст.-етнограф. дослідження. С. 127—128; *Saryusz-Zaleski W.* Dzieje przemysłu w b. Galisji. S. 46; *Lehoczky T.* Bereg Vármegye monographia. T. 2. S. 417; T. 3. S. 280, 286.
- ¹⁵⁸ *Головацький Яків.* Мандрівка по Галицькій та Угорській Русі. С. 57.
- ¹⁵⁹ *Lehoczky T.* Bereg Vármegye monographia. S. 2. S. 419; *Moszynski K.* Kultura ludowa słowian. Warszawa, 1967. T. 1. S. 390.
- ¹⁶⁰ *Яцкевич Е. А.* Зародження капіталістических отношений в бесфольварочных селах. С. 338; *Гошко Ю. Г.* Населення українських Карпат XV—XVIII ст. С. 121; *Грабовецький В. В.* Гуцульщина. С. 118; *Сидор Б. Й.* Промисловість Північної Буковини в кінці XVIII—на початку XIX ст. С. 39; *Шульга І. Г.* Соціально-економічні

відносини і класова боротьба на Закарпатті. С. 118; *Schnür-Perłowski S. Z przeszłości Galicji*. S. 126.

¹⁶¹ Див.: *Маркс К. Капітал*. Т. 4 // *Маркс К., Енгельс Ф. Твори*. Т. 26. Ч. 1. С. 395.

¹⁶² *Маркс К. Капітал*. Т. 2 // *Маркс К., Енгельс Ф. Твори*. Т. 24. С. 158.

¹⁶³ *Rutkowski J. Historia gospodarcza Polski (do 1864 r.)* Warszawa, 1953. S. 164; *Слабеев І. С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII—першої половини XIX ст.)*. К., 1964. С. 76.

¹⁶⁴ *Gazeta Lwowska*. 1843. № 148; ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 134, оп. 2, спр. 659, арк. 28, 30.

¹⁶⁵ ЗОДА, ф. 4, оп. 7, спр. 690, арк. 4; ф. 10, оп. 9, спр. 303, арк. 22; спр. 623, арк. 3.

Розділ II. Міста в системі товарного виробництва

Зростання населення міст

Розвиток міст — важливий фактор соціально-економічного життя західноукраїнських земель кінця XVIII—першої половини XIX ст. Міста поступово перетворюються на центри товарного виробництва і торгівлі. Тут концентрувалося населення, знаряддя виробництва, капітал. У містах Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття проводилися великі ярмарки, торги і базари, на яких продавалися мануфактурні та ремісничі вироби, промислова сировина, продовольчі товари. Феодально-кріпосницькі відносини і колоніальне становище краю негативно впливали на зростання міст, гальмували їхній економічний і соціальний розвиток. Більшість західноукраїнських міст і містечок за укладом життя нагадували великі селища. Водночас розвивалися міста, які почали наближатися до міст нового, капіталістичного типу (Львів, Броди, Тернопіль, Станіслав, Чернівці, Ужгород, Мукачево, Берегово, Хуст та ін.).

Найбільшим містом на західноукраїнських землях був Львів, який з 1772 р. став адміністративним і політичним центром нової австрійської провінції. За дані австрійської статистики, населення Львова становило тоді близько 22,5 тис. чол. З дальшим економічним розвитком міста спостерігалось швидке збільшення населення. 1795 р. у Львові налічувалося майже 39 тис. чол., а 1811 р. — майже 41,4 тис. чол. У 30—40-х роках XIX ст. натуральний приріст населення Львова становив у середньому 1,76—2,63% щорічно, а його загальна чисельність у 1841 р. виносила 62,3 тис. чол., 1857 р. — майже 70,4 тис. чол.¹

Невпинне зростання населення Львова протягом першої половини XIX ст. відбувалося за рахунок передмість, тобто торгово-ремісничого люду. У місті розвива-

лися промисловість, ремесла, торгівля, промисли тощо. За чисельністю населення Львів посідав четверте місце в Австрійській імперії після Відня, Праги, Трієста і перше місце серед українських міст². Тут проживали українці, поляки, євреї, німці, вірмени, представники інших народів.

В економіці Львова панувало мануфактурне виробництво, тісно пов'язане із зміцненням міста як адміністративного і політичного центру губернії. Передусім розвивалися харчова промисловість, виробництво побутових товарів. Наприкінці XVIII ст. у місті виникли лікеро-горілчані, пивоварні заводи і кондитерські фабрики, а в 1778 р. — велика тютюнова мануфактура. Зростало виробництво мила, воску, свічок, а також меблів. У першій половині XIX ст. у Львові відкрилися металообробні мануфактури, підприємства по виготовленню господарського інвентаря, сірників, друкарні і літографії, харчові підприємства. Більшість із них були дрібними, подібними до ремісничих майстерень, але вже капіталістичними підприємствами з яскраво вираженим поділом праці. Тоді ж у Львові виникли кредитні установи: 1841 р. — кредитне земське товариство, 1844 р. — ощадна каса. 1845 р. у місті відбулося перше засідання Галицького господарського товариства, яке повинно було стати органом господарських перетворень краю. Розвиток економіки потребував підготовки місцевих технічних кадрів. 1844 р. у Львові відкрилася вища технічна школа. У 1836 р. управління міста почало розробляти проект газового освітлення львівських вулиць та будинків, який, правда, почав втілюватися у життя лише з 1857 р.³

Загальне уявлення щодо економічного і соціального життя Львова дають цифри про його бюджет 1837 р. Прибутки міста за цей рік становили 343 тис. золотих ринських, зокрема збори від виробників спиртних напоїв — майже 113 тис., торгівлі і мит — 61,5 тис., такс і штрафів — 24,2 тис. золотих ринських. Видатки за рік становили 283 тис. ринських, у тому числі оплата праці чиновників — майже 97 тис., витрати на прокладення й утримання вулиць, будинків — 69,7 тис., водопостачання — близько 8100 тощо⁴. Значна частина витрат (30%) припадала на комунальне господарство Львова, що свідчить про інтенсивне будівництво міста у 30—40-х роках XIX ст., швидке зростання його населення, яке до сере-

дини століття збільшилось у три рази порівняно із попереднім століттям.

Найбільшим після Львова західноукраїнським містом у досліджуваний період були Броди. Вигідне географічне розташування сприяло його перетворенню на великий торговий і ремісничий центр ще до розпаду Польщі. Броди були транзитним пунктом між Сходом і Заходом, найбільшим центром міжнародної торгівлі на південному сході Європи. У 1779 р. місто отримало привілей вільного торгового міста, яке могло безмитно торгувати у межах Австрії, Росії, Польщі та інших країн. В період дії цього привілею (до 1880 р.) Броди швидко зростали. У середині 80-х років XVIII ст. тут налічувалося близько 11 тис., а 1820 р. — 18,5 тис. чол. (за іншими джерелами — майже 19,5 тис. чол.). Великі масштаби торгівлі впливали на соціальну структуру населення, значна частина якого була зайнята у торгівлі. Тут знаходилося 20 крупних і 200 менших товарних складів, 27 комісійних і експедиційних домів. Протягом першої половини XIX ст. швидко зростали прибутки міста від торгівлі: 1806 р. вони становили 18,2 тис. флоренів, 1810 р. — 50,5 тис. 1820 р. — 67,6 тис., 1839 р. — 107,6 тис. флоренів. Отже, за 33 роки грошові прибутки міста зросли майже у шість разів. Економічна основа життя міста — транзитна торгівля імпортними товарами — не сприяла промислового розвитку. У досліджуваний період тут, як і раніше, панував феодальний спосіб виробництва з перевагою дрібного цехового ремесла. 1806 р. у Бродях налічувалося 646, а 1841 р. — 738 ремісників, які об'єднувались у цехи⁵. Але протягом першої половини XIX ст. поступово зникла регламентація виробничого процесу, виникла вільна конкуренція.

Розвиток товарно-грошових відносин сприяв зростанню й інших західноукраїнських міст, збільшувалася частка міського населення. Наприклад, 1830 р. у Станіславі налічувалося 9900 жителів, Самборі — майже 10,4 тис., Тернополі — 12,6 тис. За десять років чисельність населення у цих містах зросла і становила у 1840 р.: Станіслав — 11,3 тис., Самбір — 12,9 тис., Тернопіль — 14,2 тис. чол. Наприкінці XVIII ст. у Дрогобичі проживало 6500 і в Чернівцях 2000 чол., на середину XIX ст. — відповідно 11,8 тис. і 18 тис. чол.⁶ У цих містах були сконцентровані торгово-ремісничі і промислове населення, незначна кількість інтелігенції, числен-

ний бюрократично-чиновницький апарат австрійських установ. Населення згаданих міст було багатонаціональним.

Крім великих міст існувало багато невеликих міст і містечок, які налічували від 1500 до 5000 жителів. За деякими даними 1780 р., у Галичині й на Буковині було 328 міст і містечок, в яких проживали 332 тис. чол.⁷ За іншими даними, наприкінці XVIII ст. на території Східної Галичини було 123 міста і 81 містечко⁸. У них проживали дрібний торговий люд, чиншові ремісники, зобов'язані платити чинш від свого ремесла і відбувати певну панщину для двору під час жнив і сінокосів; жителі передмістя — землероби, які майже не відрізнялися від селян. Типовим прикладом можуть бути міста Жовківської округи: Белз, Жовква, Любачів, Сокаль. 1823 р. у них проживало від 1700 до 3900 чол.⁹ Промисловість у цих містах і містечках ледве животіла. Торгівля мала переважно ярмарковий характер, купівельна спроможність міщанства залишалася дуже низькою.

Дещо по-іншому розвивалися міста й містечка на Прикарпатті, які наприкінці XVIII—першій половині XIX ст. перетворилися на головні торговельні і ремісничі осередки. Ремесло і торгівля досягли досить високого розвитку в Косові, Кутах, Надвірній, Ділятині, Печеніжині та ін. З кінця XVIII—протягом XIX ст. Кути стали важливим економічним осередком краю. Якщо 1786 р. в Кутах проживало майже 2800 чол., то у середині XIX ст. — 3700 чол. — українці, вірмени, поляки. Основним заняттям міщан були торгівля і ремесло, розвивалися традиційні промисли. Торгували худобою, шкірами, кожухами та іншими товарами на місцевому ринку, а також в містах Угорщини, Баварії, Австрії, Чехії¹⁰. Міські ремісники виготовляли із шкір високоякісний сап'ян, який славився далеко за межами Галичини.

На Північній Буковині поряд з Чернівцями існували ще два містечка — Садгора і Вижниця. У середині XIX ст. у Садгорі налічувалося майже 3000 чол., у Вижниці — 4450 чол.¹¹ У цих містах розвивалося ремесло, відбувалися великі ярмарки, торги і базари.

У першій половині XIX ст. на Закарпатті зафіксовано 27 міст і містечок: Ужгород, Мукачево, Берегово, Хуст, Сигет, Тячево та ін.¹² З дальшим розвитком продуктивних сил, певними змінами в економіці розпочинається перебудова закарпатських міст, зокрема Ужго-

рода, Мукачева, Берегова. Наприклад, в Ужгороді за 25 років (1794—1819 рр.) побудовано 35 нових мурованих будинків. 1837 р. у місті налічувалося 36 брукованих вулиць. Поступово воно перетворилося на промисловий і торговий центр краю. На початку 40-х років промисловість міста складалася з млинів, валюшень, тартака, суконної і сірникової мануфактури та інших дрібних підприємств¹³.

Протягом першої половини ХІХ ст. проводилися будівельні роботи в Мукачеві, прокладалися вулиці. Ще 1829 р. сучасник І. Чаплович зараховував Мукачево до дев'яти найбільш відомих у тодішній Угорщині міст. Він звернув виняткову увагу на галуновий та залізоробний заводи, які знаходилися біля Мукачева¹⁴. У середині ХІХ ст. розпочалося впорядкування м. Берегово, з'явилися тротуари, містки, водогін тощо. Це свідчило про піднесення рівня міського побуту, пов'язаного з розвитком продуктивних сил краю, розширенням внутрішнього ринку, поглибленням поділу праці.

Панування феодально-кріпосницьких відносин, залежність міст від феодалів дуже гальмували їхній економічний розвиток. Протягом першої половини ХІХ ст. жителі багатьох закарпатських міст нарівні з селянами-кріпаками відбували панщину на землевласників або феодально-кріпосницьку державу, сплачували великі податки, натуральні данини. Все це гальмувало зростання міського населення. Наприклад, за даними переписів населення в Ужгороді 1813 р. проживало близько 4200 чол., 1849 р. — 6860 чол., у Берегові — відповідно 2200 і 2650. У Мукачеві 1817 р. було 3140 чол., Хусті — 3190, Виноградіві — 3140, Вишкові — 2880 чол. Населення збільшувалося у тих містах, де швидше розвивалися промисловість і торгівля. На середину ХІХ ст. у закарпатських містах проживало близько 60 тис. чол.¹⁵ Поступово зростала питома вага торгово-промислового населення. Але влада, земля залишалися у руках привілейованої частини жителів міста — дворян, духовенства, купецької і цехової верхівки. Знать багатіла, жорстко експлуатуючи народні маси.

Криза феодально-кріпосницької системи господарства впливала на розвиток і зміцнення нових, капіталістичних відносин в економіці західноукраїнських міст. В містах збільшувалася частка населення, яке у першій половині ХІХ ст. вже повністю порвало із землеробством.

Змінювався соціальний склад міського населення. Поступово зменшувалася кількість жителів, які належали до селянського стану, збільшувалася кількість ремісників, підмайстрів, підприємців, купців, дрібних торговців — основних груп власне міського населення. Переважна більшість міщан брала безпосередню участь у продуктивній праці. Але процес становлення пролетаріату і буржуазії відбувався ще дуже повільно. Соціально-економічні зміни у житті міст сприяли перетворенню їх на промислово-торговельні центри, стимулятори розвитку товарного виробництва в поміщицьких і селянських господарствах Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття. Наприкінці XVIII—першій половині XIX ст. західноукраїнські міста стали важливими ремісничими центрами.

Міське ремесло

Протягом досліджуваного періоду в економіці західноукраїнських земель значну роль відігравало міське ремесло. Воно відділилося від землеробства, у ньому поглибилися нові капіталістичні відносини, зросла кількість ремісників, не пов'язаних з цеховою організацією. Внаслідок соціального розшарування всередині цехів виникли проста капіталістична кооперація і мануфактура.

Нищівного удару цеховій зашкарублості у Східній Галичині завдали законодавчі державні акти кінця XVIII ст. Так, урядове розпорядження 1778 р. ламало цехові регламентації і традиції, обмежувало компетенцію і вплив цехів, полегшувало оволодіння майстерністю і вступ до цехів, зокрема представникам найнижчих соціальних верств і різних віросповідань. Були ліквідовані регламентації щодо купівлі сировини, виготовлення продукції, кількості підмайстрів та учнів у одного майстра, скасовані середньовічні правила техніки виробництва¹⁶. Ремеслом у містах мали право займатися також сільські ремісники, які не належали до цехів. Останні перестали захищати економічну незалежність та інтереси дрібних виробництв. Цехи підкорялися державній владі, без дозволу якої не могли відкритися або припинити своє існування; обмежувалося цехове судочинство.

Наступними численними урядовими розпорядженнями ще більше обмежувалася цехова монополія, поси-

лилася вільна конкуренція¹⁷. Суть і мета цехових організацій як феодально-виробничих корпорацій змінилася. Хоча вони й відігравали певну роль як професійні організації виробництв, але їхні функції та завдання стали іншими. Цехи пристосувалися до нових виробничих відносин. Згідно з циркуляром надвірної канцелярії від 1833 р. було відокремлено від комерційних професій професії «поліційні»¹⁸. Такими вважалися професії ремісників, які виготовляли товари для місцевого ринку (пекарі, різники, пивовари, медовари, чинбарі, столярі, кравці та шевці). Комерційні професії поділялися на три групи: цехові, позацехові і вільні. Позацехові ремісники працювали за державними концесіями і спеціальними дозволами. Протягом першої половини ХІХ ст. водночас діяли як цехові, так і позацехові ремісники. Австрійський уряд проводив політику колонізації, германізації західноукраїнських земель. За універсалом 1782 р. надавалися пільги ремісникам-німцям, які селилися у містах і містечках краю. Вони безплатно і без перешкод одержували так зване міське право, звільнялися на десять років від всіх податків і військової служби. Так, наприкінці ХVІІІ—на початку ХІХ ст. у Львові оселилося чимало ремісників-німців: золотарі, слюсарі, годинникарі, поясники, ливарники, сідлярі. Ключові позиції німецькі колоністи захопили у міському ремеслі Буковини і Закарпаття¹⁹. Вони працювали переважно у гірничодобувній і лісовій (деревообробній) галузях.

Важливими центрами ремісничого виробництва були Львів, Броди, Станіслав, Чернівці, Ужгород, Мукачево та ін.

У них працювали ремісники різних спеціальностей: бляхарі, бондарі, годинникарі, гончарі, кравці, кушніри, малярі, миловари, пекарі, палітурники, римарі, слюсарі, столярі, чинбарі, шевці тощо. В містах появилися ремісники нових професій: виробники печаток, ковдр, перук, механіки, інструментальники, майстри оптичних приладів, щіткарі тощо. Ремісники працювали не лише на замовлення, а й для ринку. Частково виробни західноукраїнських ремісників збувалися в австрійські провінції і за кордон, зокрема в Молдавію, на Україну і в Росію.

Найбільшим центром ремесла на західноукраїнських землях залишався Львів. У досліджуваній період в його

економіці чільне місце посіли шевське, кравецьке ремесла. Тоді у Львові налічувалося 130—164 майстри-кравці, 140—150 шевців, 53 кушніри, 40—60 столярів, 30—50 пекарів, стільки ж різників, 20—25 слюсарів, 20 миловарів, стільки ж бондарів, 24 ювеліри. Про кількісний склад ремісників Львова свідчать ще й такі дані: 1812 р. зафіксовано 586 цехових майстрів основних ремісничих професій; 1841 р. — 948 майстрів і 3000 підмайстрів; 1850 р. — 1738 майстрів²⁰. Вже у другій половині XVIII ст. становище підмайстрів у деяких львівських цехах поступово змінювалося. Зокрема у слюсарському, золотарському, мулярському та інших цехах відбувався процес пролетаризації підмайстрів. Вони переходили на становище найманих робітників. В першій половині XIX ст. окремі майстри-слюсарі мали у своїх майстернях вісім—десять підмайстрів. Такі майстри стали організаторами капіталістичного виробництва. Їхні майстерні поступово перетворювалися на капіталістичні підприємства. Джерела свідчать, що першим таким підприємством була фабрика сільськогосподарських машин ремісника Й. Заславського в м. Надвірна Станіславської округи. В оголошенні до газети «механічний столяр» Й. Зав'язавський повідомляв, що заснована ним майстерня виготовлятиме сільськогосподарські машини: молотарки, січкальні, зерновіялки, млинки для помолу картоплі, олійні тощо. Сировина для мануфактури постачалася із місцевих залізробних підприємств²¹. Подібне підприємство по виробництву сільськогосподарських машин було у Львові. Його власник Ф. Шуман 1843 р. зареєстрований у книзі слюсарського цеху. Спочатку в його майстерні працювало дев'ять підмайстрів. 1839 р. на промисловій виставці у Відні Шуман був нагороджений за виготовлення ручної січкальні. Мануфактура Шумана мала чотири токарні верстати, 12 шрубстаків, шість деревостругальних верстатів і два гідравлічні молоти; експлуатувалася праця 28 найманих ремісників, зокрема механіків, столярів, теслярів, ливарників, ковалів тощо²². Використання учнівства на мануфактурах підривало монополію цехів у галузі професійної підготовки виробників. К. Маркс писав: «Праця більшого числа робітників в один і той самий час, в одному і тому самому місці (або, коли хочете, на одному і тому самому полі праці), для виробництва одного і того самого сорту товарів, під ко-

мандою одного і того самого капіталіста становить історично і логічно вихідний пункт капіталістичного виробництва»²³.

Протягом 1854 р. підприємство Ф. Шумана виготовило 49 плугів, 20 молотарок, стільки ж січкарень, десять віялок, шість олійних пресів. Для виготовлення цих машин було використано 20 центнерів ковальського заліза, 100 центнерів литого заліза тощо. У 1859 р., за свідченням Львівського магістрату, мануфактура Шумана продовжувала успішно розвиватися²⁴.

На той час відомим підприємством була мануфактура по виготовленню сільськогосподарських машин і металевих виробів К. Піцша і А. Куше, на якій працювали 50 робітників. У середині ХІХ ст. на ній діяли парова машина потужністю 6 кінських сил, циркулярка, гвинтонарізний і свердлильні верстати тощо. 1854 р. підприємство виготовило 23 молотарки, шість пожежних машин, три помпи для води, шість млинів для очищення зерна, стільки ж олійних пресів і пилорам, 29 січкарень, 88 плугів тощо. На виробництво цих машин витрачено 900 центнерів литого заліза, 357 центнерів ковальського заліза, 15 центнерів сталі. Своїми виробами підприємці певною мірою забезпечували потреби місцевих поміщицьких господарств, частина продукції вивозилася у Росію²⁵.

У Львові та в інших містах Східної Галичини і Північної Буковини діяли майстерні по обробці заліза та виробництву металевих виробів. У них працювали по п'ять—десять найманих робітників. Відбувався процес пролетаризації дрібних виробників, які у майбутньому поповнювали робітничий клас. У середині ХІХ ст. на 44 мануфактурах Львова, половина яких походила із ремісничих цехів і майстерень, працювало близько 1000 найманих робітників. Високо цінували красиві й якісні меблі та карети львівських столярів. Їхні вироби продавали на місцевому ринку, вивозили до Росії²⁶.

У Бродях існували цехи токарів, позолотників, кушнірів, бляхарів, римарів, сідлярів, ковалів, кравців та ін. Наприклад, 1806 р. найчисленнішими були кушніри (118 чол.), шевці (116 чол.) і кравці (110 чол.)²⁷.

Деякі західноукраїнські міста, передусім Кути, славилися майстерною обробкою шкіри. У спеціальних ремісничих майстернях — табахарнях із шкіри виготовляли високоякісний сап'ян, який користувався великим по-

питом на місцевому і зовнішньому ринках. Найвищого розвитку сап'янове виробництво в Кутах досягало у першій половині ХІХ ст. Так, 1811 р. тут було 30 великих табакарень, де працювало 170 ремісників. Річна продукція у середньому становила 72 тис. шкір для пошиття чобіт загальною вартістю 120 тис. флоренів²⁸. Сап'янові шкіри довозилися у Молдавію, Угорщину, Туреччину та інші країни.

Сап'ян виробляли також у Кам'янці-Струмиловій (Бузькій). У звіті окружного старости за 1787 р. зазначалося, що у цьому місті працював відомий майстер-сап'яник Граф — «вправна і працювита людина, але без маєтку, щоб працювати за власний рахунок. З кількома челядниками він працює за рахунок одного торговця зі Львова»²⁹. Отже, майстра-сап'яника закабалив львівський лихвар, змушуючи його працювати на відробіток боргів. Обробкою шкір та виготовленням з них виробів займалися ремісники Болехова, Долини, Дрогобича, Старого Самбора, Сколе, Бучача, Риботич та інших галицьких міст. Наприклад, на початку ХІХ ст. у м. Сколе налічувалося 50 шевців, Долині — 19, Болехові — десять. Не було майже жодного міста чи містечка, де б не працювали шевці, кушніри, гарбарі, римарі тощо. Джерела свідчать, що майстерні по обробці шкір і виготовленню з них виробів існували у Жовкві, Белзі, Куликові, Хрестинополі тощо³⁰. Гарбарі і кушніри вичиняли шкіри свійських і диких тварин, виготовляли з них теплий одяг, шапки, рукавиці; римарі з фабричної чи самотужки вичиненої сириці виготовляли кіньську збрую — хомути, посторонки, побічники, вуздечки, віжки, нашійники, батоги; шевці шили чоботи, черевики, ходаки тощо. Ремісники продавали товари на місцевому ринку, часто виготовляли вироби на замовлення.

На Буковині ремесла розвивалися переважно у містах та містечках — Чернівцях, Вишніці, Садгорі, Кіцмані та інших населених пунктах, де відбувалися торги та ярмарки, а отже, існував ринок збуту. Найпоширенішими були професії шевців, кушнірів, кравців, ткачів, ковалів, теслярів, обозників тощо. Із 1783 р. створювалися ремісничі цехи. У 1803 р. на Буковині налічувалося 19 цехів. Як і в Галичині, на Буковині окремі ремісничі майстерні переростали у мануфактурні підприємства. Таким підприємством була обозна фабрика

у Чернівцях, яка виготовляла карети, ресорні брички і вози (дата заснування — 1798 р., а за іншими джерелами — 1801 р.)³¹. У відомості буковинського окружного староства зазначалося, що «виготовлені карети не тільки забезпечують попит всередині округу, а й у міру можливості їх виробництва значна кількість вивозиться в Молдавію»³². Отже, вироби чернівецького підприємства збувалися на внутрішньому і зовнішньому ринках.

Експортувалася також тонка шкіра-кордуан, виробництво якої зосереджувалося у Вижниці³³.

З початком забудови міст на Буковині великого значення набула професія будівельника. Порівняно високо оплачувалася праця кваліфікованого ремісника і низько — підсобних робітників. Наприклад, денний заріток майстра-штукатура дорівнював 2 флоринам, а підсобного робітника — лише 45 крейцерам³⁴. Майстри і десятники жорстоко експлуатували працю підсобних робітників, що поглиблювало розшарування серед ремісників.

Наприкінці XVIII—першій половині XIX ст. спостерігалось поживавлення міського ремесла на Закарпатті. Найбільше ремісників концентрувалося в Ужгороді, Мукачеві, Берегові, Хусті. Так, 1804 р. в Ужгороді діяли десять цехів, які об'єднували майже 380 майстрів і підмайстрів різних професій. Найбільшими були шевський та чинбарський цехи, які виготовляли у 30—40-х роках 22 види чоловічого, жіночого і дитячого взуття. Виготовлену продукцію шевці успішно збували на місцевих ринках. У 1840 р. на ринках Ужанської жупи продавалося 20 сортів вироблення шкір. Нові цехи виникли у Мукачеві, Берегові, Хусті, Севлюші та інших містах краю.

Цехи поступово потрапляли у залежність до скупників продукції ремесла, які стояли між цехом і ринком³⁵. Це поглиблювало майнове та соціальне розшарування ремісників. Велика частина їх розорювалася і фактично перетворювалася у найманих робітників. Внаслідок змін у соціально-економічному розвитку краю у першій половині XIX ст. роль цехів у суспільному виробництві зменшилася³⁶. Вони перетворилися на закриті корпорації, які своєю виробничо-технічною і фінансовою регламентацією обмежували ринки робочої сили та збуту ремісничих виробів і сировини, цим самим перешкод-

жали переходу товарного виробництва до капіталістичного.

Наприкінці XVIII—першій половині XIX ст. відбувався процес розкладу міського ремесла у Східній Галичині, на Північній Буковині і Закарпатті. Водночас із зростанням прошарку заможних ремісників-майстрів, їхніх прибутків збільшувалася кількість бідних майстрів, які перетворювалися у найманих робітників. Цехи занепадали, поступаючись місцем мануфактурам як вищій формі промислового виробництва. Поряд із мануфактурами, що виростили із ремісничих майстерень, на західноукраїнських землях виникали купецькі й державні підприємства.

Купецькі промислові підприємства

Економічні умови розвитку західноукраїнських земель кінця XVIII—першої половини XIX ст. загалом не сприяли інтенсивній організації торгівлі і промислового капіталу. Але з поглибленням суспільного поділу праці, розвитком товарного господарства, розширенням функцій торгівлі поступово, хоч і повільно, купецький капітал залучався до сфери виробництва³⁷. Купецькі підприємства виникали переважно у харчово-побутовій та споживчих галузях промисловості. Окремі розбагатілі купці, які спочатку виступали замовниками продукції, постачальниками сировини і збутовиками готових виробів на ринку, перетворювалися на вкладників власного капіталу у промислове виробництво. Таке явище спостерігалось в першу чергу у Львові.

У першій половині XIX ст. на території Східної Галичини і Північної Буковини виникали купецькі підприємства мануфактурного типу з використанням вільнонайманої праці. Передусім йдеться про лікеро-горілчаний завод у Львові, заснований 1787 р., і шкіряну мануфактуру у Буську (1776 р.). У 1807 р. на першому підприємстві працювали 23, а на другому — 31 чол. У середині XIX ст. львівська мануфактура переросла у відому фірму³⁸.

Наприкінці XVIII ст. у Львові була заснована друга лікеро-горілчана мануфактура, на якій 1807 р. працювали десять робітників³⁹. У 40-х роках XIX ст. у місті діяло шість купецьких лікеро-горілчаних мануфактур,

на яких працювали близько 170 найманих робітників⁴⁰. Урядовий циркуляр 1838 р. вимагав від кожного, хто засновував виробництво спиртних напоїв, глибоких теоретичних і практичних знань, складання спеціального іспиту, а також наявності не менше 5000 флоринів обігового капіталу⁴¹.

У Львові розвивалися харчово-побутові галузі промисловості. 1835 р. губернська рада писала, що місту потрібно щорічно 200 тис. центнерів борошна. У місті 20 млинів і приблизно стільки ж у навколишніх селах і містечках — Городку, Янові, Щирці. Але вони не задовольняли зростаючого попиту населення міста⁴². У 1839 р. багатий власник рудень В. Гомоляч розпочав будівництво першого у Львові парового млина (кошторис витрат становив 120 тис. польських злотих). Млин обслуговували 18 постійних робітників⁴³.

Протягом першої половини ХІХ ст. у Львові існували купецькі підприємства по виробництву шоколаду, тістечок, цикорію. На початку століття діяло відоме кондитерське підприємство Товарницького, яке щорічно виготовляло понад 30 т шоколаду. Користувалася попитом продукція міської медоварні, яка, наприклад, 1854 р. зварила 70 тис. л меду⁴⁴.

Багата сировинна база Східної Галичини, велика кількість льону і коноплі сприяли розвитку у Львові в першій половині ХІХ ст. олієнь. Олія мала широкий збут серед нужденного населення міста та околиць (харчування, освітлення приміщень). Діяли також підприємства по виробництву воску, свічок, мила. Мило виготовляли переважно жінки, отримуючи на це спеціальні урядові концесії⁴⁵.

Купецькі підприємства відкривались у Бродах, Станіславі, Дрогобичі. Наприклад, в першій половині ХІХ ст. у Станіславі працювали дві кондитерські мануфактури, підприємства по виготовленню лікерів, а також свічок і мила. У середині століття горілчано-лікерні підприємства існували у Бродах. Готові напої споживались у Галичині, частково вивозилися до Росії. Протягом першої половини століття окремі купецькі підприємства існували у Болехові (миловарня), Надвірній (сірникова мануфактура), Коломиї і Бучачі (поташарні)⁴⁶.

Протягом досліджуваного періоду купецькі підприємства існували й на Буковині. Так, австрійський промисловець М. Марінсе наприкінці ХVІІІ ст. придбав

залізоробне підприємство в Якобенах. У першій половині XIX ст. воно поповнилося свинцевим, мідним і чотирма молотовими заводами. Видобували залізну руду, виплавляли мідь, виробляли дріт, цвяхи, бляху, сільськогосподарські знаряддя, устаткування для тартаків, млинів тощо. У 1848 р. підприємством вироблено 16,1 тис. сирого і майже 3850 віденських центнерів литого заліза. Механізми приводилися у рух водяними колесами. У 40-х роках XIX ст. (розквіт цієї мануфактури) тут працювало 1500—2000 робітників, переважно вільнонайманих⁴⁷. Менші за розмірами підприємства діяли у Стульпиканах, Букшої та ін.⁴⁸ Готова продукція залізоробних підприємств забезпечувала потреби місцевих поміщицьких і селянських господарств, вивозилася в південні райони України і Молдавію.

Отже, наявність купецьких мануфактур у Східній Галичині й Північній Буковині свідчила про перші зрушення у напрямі зародження фабрично-заводської промисловості, хоча кріпосницька дійсність гальмувала і спотворювала цей розвиток. Купецький капітал дуже повільно залучався до сфери виробництва, а на Закарпатті у першій половині XIX ст. він ще відсутній⁴⁹.

Розвинутою і досить характерною сферою капіталістичного підприємства на західноукраїнських землях була діяльність торгово-лихварського капіталу, який проникав передусім у дрібні промисли, ремесло, торгівлю. Під визиск торгово-лихварського капіталу потрапив беззахисний дрібний виробник, часто відірваний від ринку збуту. Прикладом може бути жорстока експлуатація великої армії ткачів у Золочеві, Бродах, Бібрці, Самборі, Комарно, Городку та інших містах⁵⁰. Подібне спостерігалось й на Закарпатті, де купецький капітал торував собі шлях через перепони цехових корпорацій, розорював ремісників⁵¹. Лихвар дешево скуповував виробу ремісників, а потім продавав їх на внутрішньому і зовнішньому ринках з великими для себе прибутками. Він часто забезпечував ремісників сировиною, позичав їм гроші та знаходив інші способи експлуатації дрібних виробників. Скупник був представником торгового капіталу, організовуючи, так би мовити, роботу на дому. Такий спосіб організації виробництва полегшував йому експлуатацію трудящих, знижував рівень їхніх потреб, максимально розширював робочий час, не допускав організованості виробників.

Найвигіднішою сферою діяльності торговельного капіталу залишалася зовнішня торгівля. Так, купці вільного міста Броди зосереджували у своїх руках фактично всю торгівлю між Австрією і Росією протягом першої половини XIX ст. Там не відчувалася задушлива феодальна регламентація, панував дух порівняно вільної конкуренції. За даними Т. Лютмана, 1840 р. у Бродях налічувалося 573 купці, які володіли капіталом на суму близько 1 млн. флоренів⁵². Купці об'єднувалися у торговельні фірми й організації. Окремі купці були настільки багатими, що «за заслуги» перед австрійською короною отримували (фактично купували) високі придворні чини і титули.

У першій половині XIX ст. у діяльності торговельного капіталу в Східній Галичині і на Північній Буковині найбільше значення мала торгівля худобою. Для багатьох галицьких і буковинських купців це була настільки прибуткова справа, що, за словами радянського дослідника М. П. Герасименка, «їм могли заздрити і каліфорнійські золотошукачі»⁵³. Західноукраїнські купці «відкрили» багатющі незаймані степові простори на Волині, Поділлі і Бессарабії, з якими кордони Східної Галичини і Північної Буковини з кінця XVIII ст. і приблизно до 1817 р. були відкритими. Скотарі-купці орендували за безцінь величезні ділянки землі, випасаючи на них табуни худоби і коней. Відгодовану худобу великими партіями відправляли у Відень, Прагу, Оломоуц, Вроцлав, Берлін, Мюнхен та інші європейські міста. Торговці худобою мали великі прибутки: купівельна ціна бичка становила 4 дукати, митні збори на кордоні не перевищували 4, а віл продавався за 22 дукати; коні купувалися по 8, а продавалися по 25 дукатів, вівці — відповідно 3 і 15 дукатів. У 20-х роках XIX ст. ціна вола дорівнювала 15—20, а в Оломоуці — 30—50 золотих ринських⁵⁴.

Виникнення купецьких промислових підприємств і зростання торгово-купецького капіталу на західноукраїнських землях не послабили залежність капіталістичного укладу від кріпосницької системи господарства. Природний шлях для підпорядкування ремесла капіталу і утворення капіталістичної мануфактури був закритий, поки ремесло залишалось у руках кріпосного або залежного населення. Торгово-купецький капітал виконував посередницькі функції, обслуговуючи кріпосниць-

ке господарство крупних землевласників, частково — ремісниче виробництво. Кріпосництво, яке злилося з торгово-лихварським капіталом, стало нездоланною перешкодою на шляху піднесення продуктивних сил.

Державні мануфактури

Поряд з поміщицькими, купецькими та іншими приватновласницькими підприємствами на західноукраїнських землях існували державні мануфактури. Так, наприкінці XVIII ст. державний капітал повністю панував у солевидобувній, тютюновій і значною мірою у залізорудній промисловості Галичини, експлуатував близько 70% найманих робітників. У цей період лише у державних солеварнях Прикарпаття працювало 1600 найманих робітників і 165 чол. адміністративно-обслуговуючого персоналу⁵⁵.

На солеварнях краю використовувалася лише вільнонаймана праця, за винятком привозу дров, вивозу солі та деяких інших допоміжних робіт. Вартість продукції солевидобувної і тютюнової промисловості 1841 р. виносила 6,5 млн. флоренів (12,5% загальної вартості промислового виробництва Галичини у цьому році)⁵⁶.

Урядовими патентами 70—80-х років XVIII ст. солевидобувна промисловість Галичини була оголошена власністю австрійської держави. У 1774 р. була створена «Австрійська державна соляна монополія»⁵⁷.

За розмірами виробленої продукції до найбільш продуктивних підприємств цієї галузі у Східній Галичині належала солеварня у с. Стара Сіль. За 55 років (1788—1841) тут вироблено понад 2670,8 тис. центнерів солі. Річне виробництво не було стабільним: спади чергувалися з піднесеннями. Прикарпатська сіль забезпечувала господарські потреби Галичини і Буковини, вивозилася за кордон, зокрема у Росію.

Створення державної монополії на сіль негативно позначилося на процесі солевидобування. Вона гальмувала приватновласницьку ініціативу, розвиток нових, капіталістичних виробничих відносин у цій галузі. Водночас розвиток внутрішньої і зовнішньої торгівлі сіллю певною мірою сприяв зростанню внутрішнього споживчого ринку за рахунок цього продукту харчування, роз-

ширенню ринкових зв'язків поміщицьких і селянських господарств.

Солевидобувні підприємства Закарпаття також контролювала казна. У першій половині XIX ст. видобування солі тут набуло інтенсивного характеру. На початку століття відкрилися нові шахти на Мараморощині: «Михайло» (1802 р.), «Непомук-Янош» (1803 р.), «Терезія» (1809 р.), «Габор» (1821 р.) та ін. За підрахунками І. Г. Коломійця, на шахтах «Габор» і «Михайло» поклади солі сягали 369 тис. т⁵⁸. У 1799—1803 рр. на Мараморощині видобуто 855 тис. центнерів, а до 1805 р. у Солотвині та Шугатаві — 1,2 млн. центнерів солі. Протягом десяти років (1819—1829) на Мараморощині видобуто майже 6 млн. центнерів солі⁵⁹. За даними Е. Феньєша, виробництво солі протягом 20—40-х років XIX ст. збільшилося більш ніж на 60% (у 1846 р. — 790,5 тис. центнерів)⁶⁰. Видобута на шахтах Марамороша сіль звозилася гужовим транспортом до складів, що розташовувалися на берегах річок (Бичків, Сигет, Буштино, Солотвино), перевантажувалася на плоти і баржі, які навесні сплавлилися Тисою до Угорщини (Токай, Солнок, Сегедин та ін.). Сіль постачалася також на місцеві ринки. Незважаючи на великі поклади солі, населення Закарпаття постійно відчувало у ній потребу і завозило її із Галичини. Так, митний прибуток від завезеної через Ужоцький перевал галицької солі 1828 р. виносив 4000 форинтів, а через 20 років — 3000 форинтів⁶¹. Чимало солі потрапляло на Закарпаття контрабандним шляхом.

На територію Галичини (з 1778 р.) і Буковини (з 1792 р.) поширювалася так звана тютюнова монополія: право на вирощування, переробку і торгівлю тютюном мала тільки держава. За порушення правил тютюнової монополії встановлювалися великі штрафи (16 золотих ринських від фунта конфіскованого тютюну) або каторга строком до чотирьох років⁶².

Найбільшою тютюновою мануфактурою на території Галичини була Винниківська фабрика, що існувала з 1779 р., а з 1784 р. стала державною. У 1807 р. на ній працювало 855 чол., переважно робітників, а у 1811 р. — 885 чол. Із десяти існуючих в Австрійській імперії тютюнових фабрик за розмірами переробки і виробництва тютюнової продукції Винниківська фабрика посідала третє місце. Лише 1829 р. на ній вироблено понад 36,6

тис. центнерів курильного тютюну і майже 2000 центнерів нюхальної тютюну, за що виручено понад 1 млн. гульденів⁶³.

Другою за величиною фабрикою у Галичині була тютюнова фабрика у Монастириськах на Тернопільщині, заснована приблизно 1804 р. У 1811 р. тут працювало 436 робітників, а 1855 р. — 500—800 чол. Умови праці на тютюнових фабриках були дуже тяжкими. Більшість робітників становили жінки⁶⁴. Робочі приміщення були переповнені; наприклад, у Винниках в одному цеху працювало 340 чол. Лише з 1873 р. до складу фабричного персоналу ввійшов лікар⁶⁵.

На тютюнових фабриках існував примітивний поділ праці: частина робітників працювала на напівфабрикатах, частина — на цигарках, решта — на виготовленні тютюну⁶⁶. За ходом фабричного виробництва постійно слідували наглядачі.

Тютюнове виробництво збагачувало не тільки державу, а й крупних землевласників. Так, маєтки Ягольницького ключа графа Лянцкоронського стали одним із головних постачальників сировини на тютюнові фабрики Австрії, а м. Ягольниця — одним із центрів переробки тютюну. Оскільки тютюн був дуже прибутковою культурою, під нього відводили великі площі. Наприклад, 1830 р. маєтками цього ключа здано на склади понад 144 тис. фунтів угорського листового і понад 216,3 тис. фунтів галицького листового тютюну. Вартість зданої продукції оцінювалася сумою в 11627 флоренів⁶⁷.

1847 р. державні прибутки від тютюнової монополії у Галичині становили майже 2 млн. флоренів, 1850 р. — понад 2,2 млн., 1857 р. — більше 4 млн. флоренів⁶⁸, тобто зросли за десятиріччя майже удвічі.

Продукція тютюнових фабрик відпускатись або самими фабриками, або через посередництво державних торгових складів приватним торговцям-оптовикам, які в свою чергу збували товар тютюновим торговцям, так званим трафікантам⁶⁹.

Отже, у першій половині XIX ст. тютюнова промисловість у Галичині досягла значного розвитку. Тютюнові підприємства, базуючись на вільнонайманій праці, були міцно пов'язані з місцевим ринком. Сировина купувалася безпосередньо у поміщиків і селян, а також на ярмарках і базарах. Розвиток тютюнової промисло-

вості сприяв проникненню товарно-грошових відносин у селянське господарство. Тютюн і тютюнові вироби збувалися на місцевому ринку, а також вивозилися в австрійські провінції, Польшу, Прусію.

В першій половині XIX ст. на західноукраїнських землях поряд з приватновласницькими діяли залізоробні підприємства, що належали державній скарбниці. У донесенні галицького губернського управління фінансовій палаті у Відні від 8 січня 1815 р. зазначалося, що на державних підприємствах Галичини вироблялося щорічно 3500 центнерів заліза, зокрема на мануфактурах і руднях у Смільній, Мізуні, Майдані, Підмихайлі, Орєві, Руді Рожанецькій, Залокоті⁷⁰. У 1822 р. із 15 залізних гут Східної Галичини сім були державними. У 1848 р. на підприємствах в Майдані, Мізуні і Смільній вироблено майже 23 тис. центнерів заліза⁷¹. Тоді ж руднями Буковини було вироблено: «Срібла в Кирлибабі 470 гривен по 24 золотих ринських буде виносити на 11 200 золотих ринських. Міді в Пожориті 1865 центнерів по 48 золотих ринських виносить 89 520 золотих ринських. Олова в Кирлибабі 140 центнерів по 12 золотих ринських виносить 7868 золотих ринських»⁷². З метою піднесення виробництва на галицькі і буковинські мануфактури запрошувалися спеціалісти з-за кордону⁷³. Але ці та інші заходи австрійського уряду не давали належного ефекту. На перешкоді стояли кріпосницька дійсність, технічна відсталість і колоніальний режим, що панували на західноукраїнських землях. Державні залізоробні мануфактури, як і приватно-власницькі, були погано організованими, низькопродуктивними і нерентабельними підприємствами.

На Закарпатті з металообробних підприємств, що належали державній скарбниці, найбільшими були мануфактури у селах Кобилецька Поляна та Тур'я-Ремети. Перше обслуговувало соляні промисли на Мараморощині, друге — тартаки і господарства Ужгородської казенної домінії. Підприємства виробляли пилки, молотки, цвяхи, кайла, сокири тощо. На початку XIX ст. лише підприємством у с. Кобилецька Поляна щорічно вироблялося 1000—1500 центнерів заліза⁷⁴. На цих підприємствах використовувалася праця вільнонайманих робітників. У майбутньому залізоробна мануфактура у с. Кобилецька Поляна разом із Шелестівським підприємством стали першими капіталістичними мануфактур-

ними заводами, осередками формування промислового робітничого класу на Закарпатті.

У 40-х роках ХІХ ст. австрійські власті зробили перші спроби промислової розробки і видобування на Прикарпатті вугілля та нафти. 1843 р. урядовий дозвіл на видобування нафти в околицях Борислава отримало управління державних лісів у Дрогобичі. 1848 р. у Мишині і Рожневі Коломийської округи видобуто майже 35,6 центнера кам'яного вугілля на суму понад 4100 золотих ринських. Архівні документи свідчать, що початок видобування вугілля у Мишині поклав інженер Гекер у 30-х роках ХІХ ст. У 1837 р. він відвантажив «певну кількість кам'яного вугілля з Мишина Дністром до Росії»⁷⁵. Тоді ж на кам'яному вугіллі з Мишина частково працював і цукровий завод у Товмачі. Щомісяця цукроварня використовувала близько 200 центнерів вугілля⁷⁶. Однак інтенсивна розробка прикарпатської нафти і вугілля припадає на період капіталізму.

Наприкінці ХVІІІ—першій половині ХІХ ст. на західноукраїнських землях виняткового розвитку набуло будівництво шосейних шляхів, що пояснювалося економічними і військово-комунікаційними потребами Австрії. Це значно пошвидко внутрішню і зовнішню торгівлю, візницький промисел тощо.

До 1790 р. побудовано понад 750 км шляхів. На кінець століття була створена досить досконала на той час шляхова мережа, яка пов'язувала Відень із Львовом, Бродами та іншими прикордонними містами, а Львів — з усіма більш-менш значними містами та містечками Прикарпаття і Буковини, а через перевали — із Закарпаттям⁷⁷.

У середині ХІХ ст., за статистичними даними, довжина державних шосейних шляхів у Галичині і на Буковині сягала майже 3000 км. Найдовшими були так звані гостинці — краківський, підтатранський і підбескидський (300—400 км), подільський (246 км), бережанський, добромильський, покутський, стрийський та ін. (100—200 км). Головні шляхи йшли зі Львова на Краків—Відень, зі Львова на Броди і далі у Росію, зі Львова на Жовкву—Рава-Руську—Варшаву, зі Львова на Станіслав—Коломию—Чернівці, зі Львова на Самбір—Турку—Ужоцький перевал—Ужгород, зі Львова на Стрий—Сколе—Веречанський перевал—Мукачево⁷⁸. Бу-

дівництво і утримання шляхів тяжким тягарем лягали на плечі кріпаків.

Незважаючи на несприятливі умови економічного розвитку, Галичина, Буковина і Закарпаття в першій половині XIX ст. за допомогою налагоджених шляхів сполучення були тісно пов'язані між собою і з зовнішнім ринком. Важливу роль відігравали також річкові шляхи: Дністром до Чорного моря і далі в Одесу, а звідси у країни Середземномор'я; Тисою, а потім Дунаєм — в європейські країни.

У зв'язку з цим слід розглядати і розвиток на західноукраїнських землях у першій половині XIX ст. поштової справи, повністю зосередженої в руках держави. У 1775—1795 рр. у Галичині створено 77, а на Буковині — 12 поштових станцій⁷⁹.

Головні поштові шляхи майже повністю збігалися із торговими, які проводили із Львова на захід через Перемишль, Ряшів, Краків у Відень, Прагу, Вроцлав, Варшаву. На північ йшов шлях у Варшаву через Замостя, через Люблін — в Петербург. У південному напрямку через Дуклю поштовий шлях поєднував Львів із Віднем, Земпліном, Германштадтом, Темешваром. На схід через Золочів, Броди проходив шлях до Одеси, через Тернопіль — у Гусятин, через Бурштин — в Ясси.

Одним із джерел поповнення австрійської державної скарбниці були прибутки від мит. У загарбаних Австрією країнах були створені митні установи, яким підпорядковувалися десятки митних пунктів на території Галичини, Буковини і Закарпаття. Численна армія австрійських чиновників — наглядачів, збирачів податків, ревізорів, контролерів — разом з військовими частинами охороняли «недоторканість» східних кордонів Габсбурзької монархії⁸⁰. Це гальмувало розвиток внутрішнього ринку на західноукраїнських землях, перешкоджало зовнішній торгівлі цих земель з іншими країнами, передусім Російською державою.

Однак, незважаючи на колоніальну політику Габсбургів, виникнення і діяльність наприкінці XVIII—першій половині XIX ст. державних промислових підприємств об'єктивно прискорювали кризу феодалізму на західноукраїнських землях, готували ґрунт для розвитку нових, капіталістичних відносин в промисловості, торгівлі, інших сферах соціально-економічного життя. Протягом першої половини XIX ст. солеварні, тютюнові, залізо-

робні та інші мануфактури давали заробіток сотням і тисячам людей праці, організували їх, гуртуючи майбутніх пролетарів.

Таким чином, в період кризи феодалізму і розвитку капіталістичних відносин міста почали відігравати важливу роль в економічному житті. В першій половині ХІХ ст. у Галичині, на Буковині і Закарпатті збільшилася кількість великих міст і містечок, а також чисельність населення у них. Розвиток капіталізму призвів до масового зuboжіння міщан. Найбільш численну групу міського населення становив торгово-ремісничий люд, з якого внаслідок соціальної диференціації поступово виділилися купці, багаті ремісники, промисловці, робітники. Значна частина міських жителів, зокрема у містечках, залишалася тісно пов'язаною із землеробством.

Міста були важливими торговельними і промисловими центрами. Львів перетворився на головне політико-адміністративне і торгово-промислове місто Західної України. Тут зароджувалися промислові підприємства капіталістичного типу. Промислове виробництво Львова та інших міст — Ужгорода, Мукачева, Чернівців, Бродів — розвивалося переважно у зв'язку з потребами зростаючого міського населення. Торгово-лихварський капітал—основна рушійна сила — проникав у сферу виробництва. Промисловість розвивалася також шляхом переростання ремісничих майстерень у капіталістичні підприємства. Серед останніх виділялись окремі державні мануфактури. Великі й малі міста були сполучені шосейними шляхами, систематично діяв поштовий зв'язок.

У першій половині ХІХ ст. західноукраїнські міста стали основними торговельними центрами. Тут відбувалися великі ярмарки, торги і базари. Саме в містах у досліджуваний період зародилася постійна торгівля, влаштовувалися перші аукціони — явище нового способу організації торгівлі.

¹ НБ АН УРСР у м. Львові. Відділ рукописів, ф. Чоловського № 2326; *Wiadomości statystyczne o mieście Lwowie* / Zebrał i opracował p. Romanowicz. Lwów, 1874. S. 2; *Gazeta Lwowska*. 1811. N 40; *Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie*. 1844. T. 3.

² *Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie*. 1848. T. 23; *Кісь Я. П.* Промисловість Львова в період феодалізму. С. 31.

³ ЦДА УРСР у м. Львові, ф. 146, оп. 78, спр. 409, арк. 420; *История городов и сел Украинской ССР: Львовская область*. С. 95; *Hoszowski St.* *Ekonomiczny rozwój Lwowa*. S. 51; *Buzek J.* *Admi-*

nistracya gospodarstwa spolecznego. Lwów, 1913. S. 152, 682, 689; Rozprawy s. k. Galicyjskiego Towarzystwa gospodarskiego. Lwów, 1846. T. 1; Rocznik statystyki Galicyi. Lwów, 1877. S. 230, 232.

⁴ Rys statystyczno-geograficzny Galicyi Austriackiej (M. Wiesiołowski). Poznań, 1842. S. 76.

⁵ Герасименко М. П. Аграрні відносини в Галичині. С. 27; ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 19, оп. 18, спр. 14, арк. 1—54; История городов и сел Украинской ССР: Львовская область. С. 163; *Lutman Tadeusz*. Studia nad dziejami handlu Brodów. S. 60—61, 128; *Barącz S.* Wolne miasto handlowe Brody. Lwów, 1865. S. 7.

⁶ *Lutman Tadeusz*. Studia nad dziejami handlu Brodów. S. 124; *Karpinić Jan*. Pość osad mieskich byłej Galicji i podział ich na miasta i miasteczka. Lwów, 1932. S. 31.

⁷ *Bräwer A. J.* Galicien wie es in Österreich Kam. S. 18, 25.

⁸ *Кісь Я. П.* Промисловість Львова у період феодалізму. С. 156. Статистичні дані про населені пункти і кількість жителів того часу за різними джерелами є розбіжними.

⁹ Герасименко М. П. Аграрні відносини в Галичині. С. 108; *Його ж.* Класи і соціальні групи в Галичині в кінці XVIII ст. // З історії західноукраїнських земель. К., 1957. Вип. 2. С. 102; ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 134, оп. 2, спр. 300, арк. 1.

¹⁰ *Stupnicki P. N.* Galicja pod względem topograficzno-historecznym. Lwów, 1848. S. 91; Історія міст і сіл Української РСР. Івано-Франківська область. К., 1971. С. 368; *Грабовецький В. В.* Гуцульщина. С. 114.

¹¹ *Fischer E., Zurovski L.* Die Bukowina. Czernowitz, 1899. S. 121, 194; Нариси з історії Північної Буковини. С. 87.

¹² *Fényes Elek.* Magyarorszag, sa horzá kapsolt tartományok mostani allapata Statisztiani es geographini tekintetben. Köt. 3, 4; *Коломиец И. Г.* Очерки истории Закарпатья. С. 63.

¹³ *Сова Петро.* Прошлое Ужгорода. Ужгород, 1927. С. 222; *Шульга І. Г.* Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті. С. 165; *Грончак І. М., Палек В. В.* Город над Ужем. Ужгород, 1984. С. 27—31; *Мицюк О.* Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі. С. 270.

¹⁴ *Шаш Андрей.* Архив привилегированного города Мукачево 1376—1850. С. 79, 113.

¹⁵ ЗОДА, ф. 4, оп. 5, спр. 1257, арк. 9; ф. 10, оп. 9, спр. 554, арк. 2; ф. 151, оп. 10, спр. 10, арк. 3, 8; спр. 558, арк. 1; *Шаш Андрей.* Архив привилегированного города Мукачево. С. 111; *Мицюк О.* Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі. С. 355; *Шульга І. Г.* Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті. С. 167.

¹⁶ *Gazeta Lwowska.* Dodatek. 1853. N 42.

¹⁷ *Кісь Я. П.* Промисловість Львова в період феодалізму. С. 60.

¹⁸ *Galicya od pierwszego rozbioru do Wiosny Ludów 1772—1849.* Wybór tekstów Źródlowych / Opracował M. Tyrowicz. Kraków; Warszawa, 1956. S. 115.

¹⁹ *Schnür-Pepłowski St.* Z przeszłości Galicyi. Lwów, 1835. S. 67; ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 52, оп. 3, спр. 1001, арк. 1—51; спр. 1006, арк. 1—23; спр. 1032, арк. 37—38; Нариси з історії Північної Буковини. С. 88; *Коломиец И. Г.* Очерки по истории Закарпатья. С. 64, 66, 76, 94—97; *Кожоляк Г. К.* Социально-экономическое положение и классовая борьба в Северной Буковине. С. 13, 15—16.

²⁰ *Кісь Я. П.* Промисловість Львова в епоху феодалізму. С. 59, 62—63; *Rys statystyczno-geograficzny*. S. 83.

²¹ *Gazeta Lwowska. Dodatek*, 1839. № 76; Зародження робітничого класу на Україні. С. 113—114.

²² ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 52, оп. 3, спр. 1001, арк. 151; *Tygodnik rolniczy i przemysłowy*. 1839. S. 356; *Bericht der Handels und Gewerbekammer in Lemberg in den Jahren 1854, 1855, 1856*. S. 74.

²³ *Маркс К.* Капітал. Т. 1 // *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори. Т. 23. С. 323.

²⁴ *Bericht der Handels...* S. 74; *Gazeta Lwowska. Dodatek*. 1872. № 1; ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 146, оп. 7, спр. 3542, арк. 1—24.

²⁵ *Bericht der Handels und Gewerbekammer in Lemberg*. S. 104—105.

²⁶ *Кісь Я. П.* Промисловість Львова в період феодалізму. С. 181. До речі, 1845 р. в Києві на 73 промислових підприємствах працювало 820 робітників. *Гуржій І. О.* Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. С. 26; *Saryusz-Zaleski W.* Dzieje przemysłu w b. Galicji. S. 10.

²⁷ *Lurman Tadeusz.* Studia nad dziejami handlu Brodów. S. 146.

²⁸ *Грабовецький В. В.* Гуцульщина. С. 114—115; Історія міст і сіл Української РСР: Івано-Франківська область. С. 368; Історические связи и дружба армянского и украинского народов. Ереван, 1967. С. 62.

²⁹ Зародження робітничого класу на Україні. С. 35.

³⁰ *Tygodnik rolniczo-przemysłowy*. 1854. № 45. S. 386—387; *Gazeta Lwowska. Dodatek*. 1811. № 13; ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 66, арк. 87—88; спр. 158, арк. 50зв., 51зв.

³¹ *Zukowski O. M.* Bukowina pod względem topograficznym, statystycznym i historycznym. S. 220—229; *Kaindl K. F.* Geschichte Von Czernowitz. S. 191; Зародження робітничого класу на Україні. С. 42. Нариси з історії Північної Буковини. С. 88; *Polek J.* Die Bukowina zu Anfang des jahres 1801 in alphabetischer Darstellung. Czernowitz, 1908. S. 13.

³² Зародження робітничого класу на Україні. С. 42—43.

³³ *Сидор Б. Й.* Промисловість Північної Буковини. С. 36.

³⁴ Зародження робітничого класу на Україні. С. 272.

³⁵ ЗОДА, ф. 4, оп. 15, спр. 942, арк. 1—9; оп. 16, спр. 367, арк. 6, 5зв., 6; *Коломиец И. Г.* Очерки по истории Закарпатья. С. 79.

³⁶ *Пеняк П. С.* Виробниче і внутрішнє життя в ремісничих цехах Закарпаття XVIII—першій половині XIX ст. // *Укр. іст. журн.* 1982. С. 103.

³⁷ *Кісь Я. П.* Питання генезису капіталізму в Східній Галичині. С. 58—60; *Сидор Б. Й.* Промисловість Північної Буковини. С. 37; *Шульга І. Г.* Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті. С. 180.

³⁸ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 146, оп. 7, спр. 244, арк. 9—12; оп. 78, спр. 208, арк. 21; оп. 80, спр. 23, арк. 85; Зародження робітничого класу на Україні. С. 55—57.

³⁹ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 146, оп. 7, спр. 244, арк. 6.

⁴⁰ Там же, оп. 56, спр. 208, арк. 5; спр. 99, арк. 11; оп. 80, спр. 99, арк. 11.

⁴¹ Там же, оп. 80, спр. 99, арк. 11.

⁴² Там же, оп. 78, спр. 331, арк. 140, 183.

⁴³ Там же; *Кісь Я. П.* Промисловість Львова в період феодалізму. С. 176.

⁴⁴ *Kotaczowski J.* Wiadomości tyczące się przemysłu i sztuki w dawnej Polsce. Kraków, 1881. S. 143; Przewodnik Naukowo-literacki. 1896. S. 83; Bericht der Handels und Gewerbekammer in Lemberg. S. 49, 73.

⁴⁵ Bericht der Handels und Gewerbekammer in Lemberg. S. 49; ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 52, оп. 1, спр. 420, арк. 1, 3; ЛОДА, ф. 3, оп. 9, спр. 2, арк. 21.

⁴⁶ Назустріч мрії. С. 36; Історія міст і сіл Української РСР: Івано-Франківська область. С. 57; *Lutnan Tadeusz.* Studia nad dziejami handlu Brodów. S. 147; *Schipper Ihnacy.* Dzieje handlu żydowskiego. S. 441; ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 146, оп. 80, спр. 98, арк. 255—256, 293—295.

⁴⁷ *Сидор Б. Й.* Промисловість Північної Буковини. С. 37; *Карпинець Іван.* Галицькі залізні гуті та їх продукція. С. 173; ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 146, оп. 7, спр. 2637, арк. 20—111.

⁴⁸ *Карпинець Іван.* Галицькі залізні гуті та їх продукція. С. 159, 172, 173.

⁴⁹ *Шульга І. Г.* Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті. С. 156.

⁵⁰ *Кісь Я. П.* Питання генезису капіталізму в Галичині. С. 58.

⁵¹ *Шульга І. Г.* Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті. С. 129.

⁵² *Lurman Tadeusz.* Studia nad dziejami handlu Brodów. S. 137.

⁵³ *Герасименко М. П.* Аграрні відносини в Галичині. С. 199.

⁵⁴ Rozprawy c. k. Galicyjskiego Towarzystwa Gospodarskiego. 1848. T. 4. S. 1—42; 1849. T. 7. S. 177, 188, 189.

⁵⁵ *Яцкевич Е. А.* Зарождение капиталистических отношений в бесфольварочных селах. С. 339.

⁵⁶ *Saryusz-Zaleski W.* Dzieje przemysłu w b. Galicji. S. 45.

⁵⁷ *Ковалев Н. К.* Соляные промыслы Прикарпатья — предшественники нефтедобывающей промышленности Западной Украины // Известия высших учебных заведений. Баку, 1966. № 7. С. 121; Gazeta Lwowska. Dodatek. 1826. № 69.

⁵⁸ *Коломиец И. Г.* Очерки по истории Закарпатья. С. 89.

⁵⁹ *Zlatnik Aloes.* Studia o statnich lesich na Podkarpatski Rusi. S. 40; *Мицюк О.* Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі. С. 280.

⁶⁰ *Fenyés E.* Az Ausztriai birodalom statistikója. Pest, 1857. S. 104.

⁶¹ *Csaplovics J.* Marmaroser Gespanschaft, Topogr.-Stat. Archiv d. Köneg. Wien, 1821. S. 373—421; ЗОДА, ф. 4, оп. 15, спр. 1660, арк. 1—3.

⁶² Ustawa cla i monopoliów rządowych. Lwów, 1835; *Conrad L., Elster L., Leksis W., Lolinis E.* Handwörterbuch der Stadts wissenschaften. Aufg. 3. Jena, 1911. Bd. 17. S. 1086; Continustio Edictorum, Mandatorum et universalium in Regnis Galiciali Lod. Leopoli, 1784. S. 98—99; *Winiwarter J.* Darstellung der Organisation und Lodomerien. Lemberg; Tarnów, 1826. S. 85.

⁶³ *Schnür-Peplowski S.* Z przeszłości Galicji. S. 87; Gazeta Lwowska. Dodatek. 1811. № 11; Schematismus des Königreiches Galicien und Lodomerien für Jahr 1813—1814; Darstellung der Öster-

reichischen Monarchie in Statistischen Tafeln. 2-ter Jahrgang, 1829.

⁶⁴ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa, 1885. T. 6. S. 658—659; Зародження робітничого класу на Україні. С. 191—192.

⁶⁵ Яцкевич Є. А. Становище робітничого класу Галичини. С. 56; Schematismus des Königreiches Galicien. 1813—1814.

⁶⁶ Яцкевич Є. А. Становище робітничого класу Галичини. С. 56.

⁶⁷ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 181, оп. 1, спр. 5313, арк. 9; Zakład upraw tytoniu w Jagilnicy. Warszawa, 1938. S. 18.

⁶⁸ Marasse M. Dzieła ekonomiczno-polityczne i statystyczne. S. 312.

⁶⁹ Winiwarter J. Darstellung der Organisation und Lodomerien. S. 86—87.

⁷⁰ Зародження робітничого класу на Україні. С. 60, 62, 63.

⁷¹ Кісь Я. П. Питання генезису капіталізму в Східній Галичині. С. 59; Gazeta Lwowska. 1849. № 137; Зоря галицька. 1849.

Ч. 67. С. 399; Зародження робітничого класу на Україні. С. 135.

⁷² Зоря галицька. 1849. Ч. 67. С. 399.

⁷³ Зародження робітничого класу на Україні. С. 62.

⁷⁴ Шульга І. Г. Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті. С. 135; Мешко І. М. Мануфактура на Закарпатті та її особливості // Наук. зап. Ужгород. ун-ту. 1960. Т. 43. С. 29—30; История городов и сел Украинской ССР: Закарпатская область. С. 400.

⁷⁵ Яцкевич Є. А. Становище робітничого класу Галичини. С. 23; ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 146, оп. 7, спр. 2317, арк. 1; Gazeta Lwowska. 1849. № 137.

⁷⁶ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 146, оп. 7, спр. 2317, арк. 3; Зародження робітничого класу на Україні. С. 117.

⁷⁷ Rozmaitości. 1832. № 23—26; Czasopismo Techniczne. 1936. № 7—8.

⁷⁸ Marasse M. Dzieła ekonomiczno-polityczne i statystyczne. S. 129; Tatomir L. Podrecznik geografii Galicyi. S. 104—106.

⁷⁹ Cwik W. Rys dzieju poczt i telegrafów. Lwów, 1889. S. 163—164.

⁸⁰ Schematismus des Königreiches Galicien und Ladomerien. 1830. S. 99—112.

Розділ III. Організація внутрішньої торгівлі

Ярмарки

Будь-якій стадії економічного розвитку суспільства відповідає певна форма торгівлі. В країнах Центральної і Східної Європи в період кризи феодально-кріпосницької системи господарства панувала караванно-ярмаркова, а зароджувалась і розвивалась постійна (стаціонарна) торгівля. Наприкінці XVIII—першій половині XIX ст. такі форми торгівлі були поширеними на всіх українських землях.

Торгова система Право- і Лівобережної України сприяла зміцненню спільного українського ринку — складової частини всеросійського ринку. Західноукраїнські землі, відірвані від економічної спільності із східноукраїнськими територіями, були включені до прогібіційно-торговельної системи імперії Габсбургів. Австрійський уряд намагався суворо регламентувати і тримати під контролем торгове життя держави, зокрема на загарбаних землях. Щорічно публікувалися десятки цісарських і губернських розпоряджень, патентів, циркулярів щодо внутрішньої та зовнішньої торгівлі, встановлення мита тощо. Незважаючи на ці перешкоди, близькість прикордонних західно- і східноукраїнських територій, міцне почуття історичної спільності між українським і російським народами, дальший розвиток різних форм економічних зв'язків між ними переборювали штучно створені державно-політичні бар'єри.

Наприкінці XVIII—першій половині XIX ст. головними формами організації внутрішньої торгівлі на західноукраїнських землях були ярмаркова, базарна і постійна торгівля. Дата і строк ярмарку були відомі населенню, тому воно могло заздалегідь до нього підготуватися. Ярмаркова форма торгівлі вважалася регулярною, правильно організованою періодичною формою

торгівлі. У досліджуваний період ярмарок був домінуючою формою міжміського, міжсільського і міжрайонного обміну, виконуючи також функцію місцевого торгу. На ярмарках торгували й закордонні купці.

До періодичної форми торгівлі належала також базарна торгівля. Базари відбувалися у великих і малих містах, містечках і селах через певні відрізки часу: у великих містах — два-три рази, а в окружних містах — один-два рази на тиждень, в інших містах і селах — один раз на тиждень. На базар приїжджали переважно жителі навколишніх сіл і населених пунктів, щоб збути або придбати різні товари.

Проміжне місце між ярмарками і базарами посідали торги, які спеціалізувалися на продажу певного виду товарів. Вони збиралися у містах, великих селах і містечках один-три рази на тиждень, іноді декілька разів у рік.

Вищою формою торгівлі, яка тоді починала розвиватися на західноукраїнських землях, була постійна (стаціонарна) торгівля. Вона проводилася через спеціальні торгові заклади — крамниці, склепи, магазини, склади, ятки, шинки і корчми, заїзди тощо. Торговці і покупці мали змогу забезпечувати свої потреби щоденно і систематично. Стаціонарна торгівля набувала спеціалізованого характеру, наближаючись до форми капіталістичної торгівлі.

У феодально-кріпосницьких умовах ярмарки відігравали велику роль у розподілі товарів між містами, містечками, селами і присілками. «...Докапіталістичне село, — писав В. І. Ленін, — являло собою (з економічного боку) сітку дрібних місцевих ринків, які зв'язували маленькі групи дрібних виробників, роздроблених і своїм відособленим хазяйнуванням, і безліччю середньовічних перегорожок між ними, і залишками середньовічної залежності»¹. Ярмарок був основним місцем збуту промислових і сільськогосподарських товарів, які потрапляли тут до споживача безпосередньо від виробників або від купців, скупників-посередників. Отже, через ярмарки, як і через інші ланки внутрішньої торгівлі, здійснювався зв'язок між містом і селом. На великих ярмарках зосереджувалися товари, що вивозилися за кордон. Вони були головним місцем оптового і роздрібного продажу, перевалочним пунктом для імпортованих товарів.

Протягом першої половини XIX ст. кількість ярмарків невпинно зростала, навіть тоді, коли число ярмаркових пунктів залишалось незмінним, а то й зменшувалось. Якщо 1803 р. у Галичині й на Буковині відбувся 121 ярмарок, 1829 р. — 313, 1838 р. — 834, то до середини XIX ст. у містах і селах лише Східної Галичини і на Буковині — близько 750 ярмарків щорічно. Постійне зростання ярмаркової мережі — характерне явище кризи феодалізму на українських землях і в Росії².

Протягом першої половини XIX ст. ярмарки відбувалися в усі пори року, однак насиченість ярмаркових операцій була неоднаковою. Так, з 121 ярмарку (1803 р.) 19 проведеної весною, 33 — влітку, 35 — восени і 32 — взимку; з 313 ярмарків (1829 р.) — відповідно 64, 81, 90 і 78; з 834 ярмарків (1838 р.) — відповідно 196, 207, 215 і 216. Отже, найменше ярмарків збиралося весною, а найбільше восени, що безпосередньо пов'язувалося із наявністю товарної продукції у селянських і поміщицьких господарствах.

Збір ярмарків, їхня періодичність і розподіл за місяцями також були нерівномірними. На початку XIX ст. у Галичині ярмарки найчастіше відбувалися у січні, червні, вересні і листопаді (49,5% ярмарків). Загалом подібна картина спостерігалась і через 50 років. На чотири найпопулярніших у 1803 р. ярмаркових місяці припадало близько 37% ярмарків. У середині XIX ст. до «ярмаркових» місяців потрапляє травень. За п'ять місяців 1852 р. збиралося близько половини (47%) річної кількості ярмарків. Нерівномірний розподіл ярмарків за місяцями пояснювався причинами економічного, сезонного і морального порядку: стан доріг і погодні умови (як правило, ярмарки відбувалися під відкритим небом), періодична наявність товарних лишків та періодична потреба у грошах і товарах з боку головного учасника більшості ярмарків — селянина, а також нерівномірний розподіл основних релігійних свят. Однак, при порівнянні розподілу ярмарків за місяцями протягом першої половини XIX ст. виявляється зростання рівномірності їхнього розподілу протягом року. Якщо різниця у кількості ярмарків, які припадали на найбагатші і найбідніші ярмарками місяці, у 1803 р. дорівнювала 13% (січень—березень), то 1829 р. — 8; 1852 р. — 4%. Це свідчило про виникнен-

ня в ярмарковій торгівлі на західноукраїнських землях деяких рис перманентного торгу, тобто поділяючись більш-менш рівномірно за місяцями і сезонами року, ярмарки тим самим давали змогу населенню задовольнити свої потреби у товарах будь-коли.

Проведенню численних ярмарків у січні сприяла погода: після вологого грудня дороги замерзають і покриваються снігом, це створює хороші «санні шляхи». Із найвіддаленіших куточків тоді можна було привезти на ярмарки сільськогосподарську продукцію, вироби домашніх промислів і ремесел. У цей зимовий місяць селяни мали порівняно більше вільного від сільськогосподарських робіт часу, візникували тощо.

Переважна більшість ярмарків приурочувалася до певного релігійного свята³. Аналогічні явища спостерігалися в ярмарковій торгівлі Наддніпрянської України і Росії⁴.

Дні ярмарків у тому чи іншому населеному пункті визначалися таким чином, щоб вони не збігалися зі строками ярмарків у сусідніх селах чи містах. Враховувалася передусім спеціалізація ярмарків. Великі спеціалізовані ярмарки у Східній Галичині і Північній Буковині збирались у найбільших тоді торгово-промислових центрах — Львові, Бродах, Тернополі, Станіславі, Чернівцях. Наприклад, у Львові відбувалися знамениті святоюрські та вовняні ярмарки; Бродах і Тернополі — великі ярмарки коней, Станіславі й Чернівцях — на полотно і худобу. На всю Галичину і за її межами славились протягом першої половини ХІХ ст. універсальні ярмарки в Улашківцях та Уневі (раз на рік; тривали два-три тижні). Сюди приїжджали купці із Росії, Польщі, Чехії, Угорщини та інших європейських країн⁵.

Більшість середніх і дрібних ярмарків, що відбувались у містечках і селах Галичини й Буковини, тривала один—три дні і мала локальний характер. Вони задовольняли потреби місцевих ринків, за формою часто нагадували базари.

За тривалістю функціонування ярмарки умовно поділялися на шість груп. Найбільшою була перша група короткочасних ярмарків; 1803 р. вона сягала 80%, 1852 р. — 94%. Причому половина цих ярмарків тривала по дню. У групах кількість ярмарків знаходилася в обернено пропорційному зв'язку із терміном їхньої дії: чим тривалішим був ярмарок, тим малочисельні-

шою була група, куди він входив, і навпаки. Слід зазначити, що частка ярмарків із великим строком дії мала тенденцію до зменшення і навпаки. У 1852 р. на західноукраїнських землях діяли лише два ярмарки, що тривали місяць (святоюрський ярмарок у Львові та ярмарок худоби в Журавно)⁶. Очевидно, розширення ярмаркової мережі у Галичині й на Буковині протягом першої половини ХІХ ст. відбувалося за рахунок збільшення кількості короткочасних, переважно одноденних ярмарків. Таке явище пов'язане з дальшим розвитком постійної торгівлі, при якій потреба у тривалих ярмарках поступово відпадає.

Значну роль ярмарки відігравали і в торговельному житті Закарпаття. У середині ХІХ ст. тільки у Берегові, Мукачеві, Варі, Нижніх Верецьках, Сваляві щороку збиралося 44 ярмарки. Багато ярмарків відбувалось і в інших містах та містечках, зокрема Ужгороді, Хусті, Сигеті, Тячеві, Виноградіві, Великому Березному, Перечині⁷. Як і на інших українських землях, ярмарки на Закарпатті збирались у різні пори року — навесні, влітку, восени і взимку. Наприклад, зимовий ярмарок у Берегові розпочинався 10 грудня, Мукачеві — 7 січня; весняний — відповідно 6 квітня, 7 травня та 19 березня, 24 квітня; літній — 24 і 29 серпня; осінній — 2 і 12 листопада⁸. Це давало змогу купцям перевозити з одного на інший ярмарок нереалізовані товари, поповнювати їх асортимент. На весняних та осінніх ярмарках поміщики і селяни збували і закупували хліб, худобу, ремісничі вироби тощо.

За кількістю проданих та закуплених товарів, торговими оборотами ярмарки поділялися на крупні, середні та дрібні. Крупні ярмарки збиралися рідко і мали характер оптового торгу. Середні ярмарки відбувалися восени і весною у містах, містечках та великих селах. Дрібні ярмарки обслуговували порівняно невеликий район, переважно навколишні пункти. У цих ярмарках брали участь широкі верстви місцевого населення. Постійною фігурою на середніх і дрібних ярмарках був торговець-скупник. Торгували переважно місцевими товарами.

На деякі ярмарки приїжджали навіть купці з Наддніпрянської України і Росії, Молдавії, Угорщини, Чехії, Австрії, Пруссії та інших країн. Основний контингент продавців і покупців товарів на західноукраїнських

ярмарках — селяни, ремісники, міщани, поміщики та купці.

Відсутність систематизованих архівних і статистичних даних не дає змоги встановити хоч би приблизні розміри загального товарообороту на західноукраїнських ярмарках. У нашому розпорядженні є розрізнені дані щодо чотирьох великих ярмарків (львівських вовняного і святоюрського, улашківського та унівського). Ярмарки на вовну у Львові та в Улашківцях належали до великих торгів із спеціалізованим та універсальним профілем і мали міжнародний характер. Ярмарки в с. Уневі Золочівської округи і на площі біля церкви св. Юра у Львові — це переважно великі крайові торги. На основі аналізу матеріалу спробуємо відтворити характер ярмаркової торгівлі на західноукраїнських землях кінця XVIII—першої половини XIX ст.

Протягом першої половини XIX ст. в с. Уневі щорічно відбувався ярмарок (24—31 серпня) — хутряношкіряний і оптовий тютюновий торги. Сюди приїжджало багато купців — оптових і роздрібних торговців та скупників. Як свідчать реєстри прибулих 1828 р., унівський ярмарок відвідали 282 купці із 594 челядниками, зокрема 131 торговець хутром і хутряними виробами, 51 — взуттям і шкірою, 31 — «мануфактурою» та галантереєю, 16 — полотном, 17 — головними уборами тощо. Вони сплатили мито (майже 2000 золотих ринських). Тоді ж на унівський ярмарок прибули купці із 63 населених пунктів Галичини, Буковини, Поділля⁹.

Перш ніж потрапити на унівський ярмарок, купці, селяни та інші власники товарів повинні були пройти через пропускні пункти на так званих рогатках: Львівській, Бережанській і Перемишлянській. Тут збирали «рогаткове» мито: з однокінного запрягу платили 4 крейцери, парного — 8, трьохкінного — 12 і т. д. Найчисленніша група учасників ярмарку проїжджала парними запрягами. Чисельність учасників ярмарку збільшувалася. У 1820 р. через Перемишлянську рогатку пропущено 288, а 1832 р. — 386 запрягів. Відповідно збільшилося «рогаткове» мито — із 63 до 89 флоренів. Найбільш багатолюдним ярмарок був у передостанній день. У журналах ярмаркових рогаток записувалося: хто, звідки, з яким товаром і на скількох фурах прибув на торг¹⁰.

Подібну інформацію містять журнали ярмаркових зборів і реєстри купців¹¹. У цих записах виразно виступають ознаки районування ремесла і сільськогосподарського виробництва Галичини: смушки і хутра постачалися переважно з галицького Передкарпаття — купцями з Надвірної, Тисмениці, Городенки і Снятина, сукна — з Глинян і Бережан, шевські вироби — з Помор'ян, полотна і вироби з нього — з Рогатина, Олеська, Кам'янки-Струмилової і Великих Мостів, фабричні вироби і галантерея — зі Львова і Станіслава, заліzosкоб'яні товари — із Підгайців, тютюн і сільськогосподарські товари — з Гологур і т. п.

Зберігся митний тариф унівського ярмарку 1825 р., який не мав єдиного і послідовного принципу, а тому й точного обліку товарів не велося¹². У тарифі зафіксовані 63 товарні позиції, згідно з якими купці, ремісники, селяни сплачували мито. Переважно від торгового місця, фури, рідше — від міри і кількості товару. На ярмарковій площі були обладнані торгові місця — крамниці, рундуки, ятки, складські приміщення. На період ярмарку вони віддавалися в оренду.

Збереглися неповні дані щодо торгових оборотів і контингенту учасників ярмарку в с. Улашківці на Тернопільщині. Слава про нього розійшлася далеко за межі Галичини. За свідченням К. Хлендовського, 1856 р. на улашківському ярмарку жваво торгували 31 молдавський, 19 угорських, 17 російських, десять чеських, сім німецьких та інші купці. Тоді ж на ярмарок з Угорщини і Чехії завезено залізного краму на 12 тис. золотих ринських, чеського скляного і порцелянового посуду — на 5000 золотих ринських, польських текстильних виробів — на 1 млн., так званих колоніальних товарів — на 180 тис., хутра — на 20 тис. золотих ринських тощо¹³.

В окремі роки торгові обороти улашківського ярмарку були значними, наприклад, 1859 р. — понад 2,7 млн. золотих ринських. Найбільше сюди завозилося текстилю, галантерейних і господарських товарів закордонного походження, залізного краму, виробів місцевого ремесла і промислів, продуктів сільського господарства і тваринництва. На улашківському ярмарку торгували купці зі Львова, Бродів, Тернополя, Чернівців, Садгори, Станіслава, Коломиї. Іноді в ярмаркових операціях брали участь до 60 тис. чол.¹⁴

На ярмарку шукали притулку і заробітку вихідці із Росії, України та інших країв. У 1820—1825 рр. на улашківському ярмарку властями було затримано за відсутністю відповідних документів 25 чол., зокрема трьох російських підданих. Вони жили тимчасовими заробітками. На ярмарку заробляли і місцеві жителі — ремісники і селяни. Так, 1843 р. на будівництві і ремонті ярмаркових споруд працювали близько 80 теслів і мулярів, яким за виконану роботу заплатили понад 1200 флоренів. За вигідну плату селяни під час ярмарку здавали у тимчасову оренду хати, стодоли тощо¹⁵.

Село Улашківці відносилось до маєтків Ягольницького ключа графів Лянцкоронських, а тому всі грошові прибутки від ярмарку поступали до каси управління цього ключа. 1835 р. чистий прибуток з ярмарку сягав понад 2000 золотих ринських, 1840 р. майже 4400, 1844 р. — понад 4260 золотих ринських. Як бачимо, від ярмарків домінія мала великий зиск і тому була дуже зацікавлена в їхньому функціонуванні. Домінії належало право торгівлі спиртними напоями. З реєстрів дізнаємося, що на торговій площі під час ярмарку орендували і діяли 56 склепів, 52 крамниці, чотири кондитерські, сім трактирів, дві ковбасні кухні, численні купецькі будки і ятки тощо¹⁶. Подібне торгове життя вирувало не лише в Улашківцях, а й на інших ярмарках Галичини і Буковини.

Наприкінці XVIII—протягом першої половини XIX ст. на території Галичини і Буковини склалася розгалужена мережа ярмарків коней і худоби. Одним із найдавніших традиційних ярмарків худоби був ярмарок у м. Турка. Жваво торгували худобою на ярмарках у Добромилі, Калуші, Старому Самборі та інших галицьких селах і містечках¹⁷.

Найбільші тваринницькі ярмарки відбувались у буковинському м. Садгора. З 1811 р. вони збиралися вісім разів на рік¹⁸. Продавалася переважно худоба, пригнана із Російської держави. Австрійський чиновник Шаврек, який за дорученням австрійського уряду вивчав торгівлю худобою на Буковині, у доповідній записці Галицькому губернаторству у Львові писав у серпні 1828 р., що «найважливішим пунктом для продажу худоби на Буковині є Садгора», що тут, «почавши з місяця лютого аж до грудня, відбуваються великі ярмарки худоби, і іноземна рогата худоба, особливо з Бес-

сарабії, поступає сюди з усіх сторін. Можна навіть підрахувати, що за цей час тут продається не менше 100 тис. голів молоді і годованої рогатої худоби»¹⁹. За більш точними підрахунками, на садгірські ярмарки з російської держави приганяли по 58—72 тис. волів, а митні прибутки становили близько 200 тис. гульденів щорічно²⁰. Покупцями російської худоби були, зокрема, селяни, але передусім — буковинські і галицькі поміщики та скототорговці, які закуплени худобу відгодовували брагою на гуральнях і броварнях, а потім перепродавали її у західні провінції Австрії.

Відомими були так звані Василівський і Петрівський ярмарки у Чернівцях (січень і липень), які тривали по два тижні. У 1843 р. на Василівський ярмарок пригнано з Бессарабії і Молдавії близько 3000 волів, на Петрівський — близько 7000 волів і «кілька черед корів». За пару найхудіших платили 86 золотих ринських²¹. Худобою торгували також у Вижниці, Кіцмані та с. Бояни. Між тваринницькими ярмарками Галичини, Буковини і споживчими ринками інших провінцій Габсбурзької імперії існував певний зв'язок, покликаний забезпечити продовольчі потреби промислових міст Центральної Європи.

В історичних джерелах трапляються згадки про існування у Львові так званих святоюрських ярмарків, які збиралися двічі на рік (травень і листопад) на площі біля церкви св. Юра²².

Про торгові обороти й основний контингент святоюрського ярмарку матеріалів, на жаль, не збереглося. Ми знайшли лише уривки журналу обліку товарів на святоюрському ярмарку від 4 травня 1773 р., фрагменти листування (1785—1788 рр.) між державною бухгалтерією і фінансовою прокуратурою про надання Львову привілеїв на проведення ярмарків на площі біля церкви св. Юра і митний тариф ярмарку 1822 р.²³ Цими документами і вичерпуються поки що джерельні розшуки про функціонування святоюрського ярмарку. На нього з'їжджалися купці з усіх кінців Галичини. У 1773 р. ярмаркове мито сплатили 400 торговців²⁴. Виразно виступають ознаки географічно-економічного районування ремесла і сільськогосподарського виробництва Східної Галичини: напої і галантерею забезпечував Львів, гончарні вироби постачалися із Глинська і Гологур, рідше — із Комарна і Городка, боднарські і столярські — із

Жовкви, Яворова і Львова, сукно — із Комарна і Жовкви, шевські вироби — із Городка і Комарна, шуби і кожухи — із Бібрки, Кам'янки-Струмилової, коси — із Бережан, коломазь — із Мостів, Комарна і Рави-Руської, солонина — із Бережан, Тереховлі, Тернополя, Немирова, сливи — із Коломиї тощо. За митним тарифом 1822 р., у товарному обігу на ярмарку було понад 60 номенклатурних назв товарів. Торгували промисловими і ремісничими виробами, продуктами сільського господарства і тваринництва тощо. Мито сплачувалося від торгового місця і від фури, рідше — від міри і кількості товару²⁵. Оскільки окремі купці платили високі мита, можна судити, що на святоюрський ярмарок приїжджали також багаті купці, які збували і закуповували товар оптом і вроздріб. Активну участь у торгових операціях брали ремісники, міщани і селяни. З дальшим розвитком капіталізму, появою залізниць святоюрський ярмарок поступово втратив своє економічне значення і перетворився на звичайний торг місцевого масштабу.

Інтенсивний розвиток вівчарства в Галичині у першій половині XIX ст., систематичне перевезення великої кількості вовни із Російської держави на Захід спонукали австрійський уряд відкрити у Львові оптовий ярмарок вовни. Перший вовняний ярмарок у Львові відбувся у липні 1837 р. За далеко не повними даними, його відвідали понад 100 крупних купців, які представляли майже усі округи Галичини. Крім цього, тут торгували десять купців з Волині, Кам'янка-Подільського, Кишинєва та інших міст Росії. Вони завезли на продаж 474 центнери вовни на суму понад 42,5 тис. золотих ринських²⁶. У 40-х роках на ярмарок за вовною приїжджали купці з Англії, Німеччини, Франції, Польщі, Чехії. У ярмарковому звіті за 1842 р. повідомлялося, що її відвідали «французькі купці, шукаючи вовну певного гатунку, але, не знайшовши її на нашому ярмарку, виїхали до Росії»²⁷. Основними постачальниками вовни були поміщицькі господарства Галичини.

Значну роль в економічному житті Галичини відігравали контрактні ярмарки, які щорічно збиралися у Львові (початок січня—початок лютого). Наприкінці XVIII ст. за функціями і значенням у магнатському господарстві та торговельному житті Львова контрактні ярмарки перетворилися на своєрідну біржу, де купува-

ли, продавали, закладали, здавали в оренду маєтки, укладали кредитні договори, сплачували борги і надавали нові позики приватні банкіри, вносили платежі за позику, оформляли угоди тощо. В період контрактних ярмарків поживалювалася діяльність місцевих купців, ремісників, місцевої промисловості і сфери обслуговування. Місто ставало більш багатолюдним, дорожчали продукти харчування і житло. Кількість учасників у контрактних операціях іноді сягала 4000 чол.²⁸ За економічним значенням контрактні ярмарки відбивали тенденцію розвитку товарного виробництва і грошового обігу. Але загалом ця тенденція підпорядковувалась інтересам великого феодального землеволодіння. Поступово контрактні ярмарки поступилися місцем новим формам торгівлі: кредитним товариствам, ощадкасам, аукціонам тощо.

Вирувало ярмаркове життя на Закарпатті. Товарооборот на великих ярмарках мав значні обсяги. За підрахунками І. Г. Шульги, на великих мукачівських ярмарках товарооборот у середньому становив 700—800 тис., а на берегівських — 150—200 тис. форинтів щорічно. Під час мукачівських ярмарків щорічно збирали близько 8000 форинтів мита²⁹.

Значення ярмарків на західноукраїнських землях не вичерпувалося лише збутом чи придбанням товару. Ярмарок в епоху феодалізму — це єдина можливість народних мас влаштовувати своєрідну виставку, на якій можна було продемонструвати талант, вміння і майстерність. На ярмарках відбувалися театральні вистави, виступали співаки, музиканти, кобзарі, проводилися народні гуляння, поширювалися легенди, оповідання і перекази з життя і побуту народних мас, влаштовувалися покази кращих продуктів землеробства і тваринництва, ремесла і народних промислів. Тут же знайомилися, домовлялися про заручини тощо. Отже, ярмарки відігравали важливу роль в економічному і культурному житті народних мас західноукраїнських земель у період кризи феодалізму.

Торги і базари

Порівняно з іншими формами торгівлі, базари і торги були безпосередньо наближені до виробників і споживачів, продавців і покупців. Це зумовлювалося харак-

тером базарної торгівлі, розташуванням торгових місць (тим більше в умовах тогочасного бездоріжжя) тощо. Базари були набагато меншими від ярмарків як за кількістю продавців і покупців, так і за асортиментом товарів, товарооборотом і т. п. На базарах продавалися переважно продукти харчування, ремісничі вироби, а також товари, закуплені на ярмарках. Між базаром і ярмарком існував певний зв'язок. Вони доповнювали один одного: на першому переважала сільськогосподарські продукти харчування, ремісничі вироби, Про базарну торгівлю, як і про ярмарки, майже зовсім відсутні документальні джерела, а в історичній літературі трапляються лише випадкові відомості. Це пояснюється тим, що про базари, привіз і продаж на них товарів не велися будь-яка статистика чи облік.

Спорідненою із базарами формою торгівлі були торги, які спеціалізувалися на продажу певного виду товарної продукції. Торги відбувалися один—три рази на тиждень, рідше — декілька разів на рік. За торговим оборотом і кількістю учасників вони посідали проміжне місце між базаром і ярмарком.

На західноукраїнських землях базари і торги збиралися у містах і містечках, іноді у великих селах. Наприклад, 1838 р. базари і торги у Східній Галичині і на Буковині відбувалися у 86 населених пунктах (50% — міста; 41% — містечка, 9% — села). Подібне співвідношення спостерігалось й 1852 р. (кількість населених пунктів, де відбувалися базари й торги, зростає до 93)³⁰. Виникнення і функціонування базарів і торгів у містах тісно пов'язане із далшим розвитком товарного виробництва. Щодо цього міста набагато випереджали забите кріпосницькою неволею галицьке і буковинське село.

У 30—40-х роках ХІХ ст. на території Східної Галичини і Північної Буковини щорічно діяло понад 5700 базарів і торгів. Джерела свідчать, що 1838 р. раз на тиждень базари відбувались у 58 населених пунктах, два рази — в 26 містах і містечках, три рази у трьох і щоденно — в одному місті. Як правило, двічі на тиждень базари збиралися в окружних містах, а також там, де розвивалися солеварні та інші ремісничі промисли (Делятин, Долина, Калуш, Косів, Кути, Надвірна, Стара Сіль та ін.). Тричі на тиждень відбувалися базари і торги у Снятині, Золочеві й Роздолі³¹.

У м. Лисець Станіславської округи на шеститижне-

вих торгах продавали й купували шкіру і шкіряні вироби, якими славилися ремісники Лисця і навколишніх гуцульських містечок і сіл. Торги худоби відбувались у Стрию, Старому Самборі, Добромилі³². На базарах у Бережанах торгували вовною, полотном і «особливо галуновими хустками, які виробляються місцевими ремісниками, що дає їм засоби до життя»³³. На торгах і базарах у Заліщиках, Збаражі і Немирові жваво торгували зерном³⁴. Отже, існування торгів і базарів певною мірою пов'язане з господарською спеціалізацією регіону.

Базари і торги проходили у різні дні тижня, що давало змогу переїзду з непроданими товарами з одного базару чи торгу на інший, між ними не виникало конкуренції. Утворювалося своєрідне торгове тижневе коло³⁵. Найпопулярнішими базарними і торговими днями у населення західноукраїнських земель були п'ятниця і понеділок, друге місце посідали четвер і вівторок, третє — середа. У суботу і неділю базарна торгівля не практикувалася. Ймовірно, що на перешкоді цьому стояли католицька й уніатська церква, які змушували паству у вихідні дні відвідувати культові і молитовні заклади, де селянин залишав останню копійку, зароблену кров'ю і потом. Австрійські та домініальні власті також обдирали трударів. Селянин виносив на базар чи торг залишки дуже потрібної для його сім'ї продукції, щоб за виручені гроші розрахуватись із магнатським двором та численними державними податками.

Львів — єдине місто, де базари відбувались щоденно. Базарне і загалом торговельне життя міста протягом першої половини ХІХ ст. регламентувалися губернськими указами від 1807 і 1837 рр., які гальмували вільний розвиток торгівлі. Так, заборонялася будь-яка торгівля у релігійні свята. Торгувати на дорогах, вулицях і у будинках особам, які не мали на це дозволу, також заборонялося. Торгівля на ринках і базарах розпочиналася влітку о дев'ятій, а взимку — о десятій годині ранку. За дотриманням торгового порядку в місті слідували торгові дозорці і товарна інспекція³⁶.

По понеділках у Львові відбувались великі торги на худобу. Чимало худоби приганяли із садгорських ярмарків, а туди вона надходила з Російської держави³⁷.

За сумою товарообороту перше місце посідав Галицький ринок, різники якого лише 1848 р. закупили

понад 22,4 тис. голів худоби; друге — Краківський ринок (понад 20,2 тис. голів), третє — Личаківський ринок (майже 5000 голів). Всього за рік було закуплено майже 50 тис. голів худоби³⁸. Найбільше худоби на львівських ринках закуплялось осінніми і зимовими місяцями, передусім у січні; менше — у червні-липні. Це пояснюється тим, що населення міста споживало більше м'яса взимку і менше влітку, коли у продаж надходило багато зеленини і городини. У січні відбувалися львівські контрактіві і святоюрський ярмарки, які збирали до міста багато людей. Крім цього, на осінньо-зимові місяці припадали релігійні свята, під час яких простий міщанин чи ремісник тільки й міг дозволити собі і своїй сім'ї з'їсти кусень м'яса. У будні дні міський люд харчувався картоплею, капустою, квасолею, житнім або вівсяним хлібом.

Худоба до Львова постачалася торговцями із Белза, Бібрки, Давидова, Жовкви, Комарна, Роздола, Стрия, Тернополя, Самбора, Ходорова, Щирця та інших міст і сіл Галичини. Серед купців існувала певна спеціалізація. Наприклад, стрийські купці торгували лише телятами, а роздольські, давидівські, тернопільські і щирецькі — волами. Деякі з них постачали свиней³⁹. Систематичними закупниками худоби були львівські різники і м'ясоторговці. Отже, закупівля переважної кількості худоби для забезпечення потреб населення Львова відбувалася на торгах, а реалізація м'яса і м'ясопродуктів йшла через міські магазини і ятки. Львів був найбільшим споживачем м'яса і м'ясопродуктів серед усіх західноукраїнських міст.

Протягом першої половини ХІХ ст. Львів залишався також найбільшим споживачем хліба. Тричі на тиждень відбувалися хлібні торги, де жваво торгували зерновими і бобовими культурами, картоплею, борошном, крупою, сіном, соломою тощо⁴⁰. В архіві збереглися дуже цінні для дослідника документи — журнали хлібних торгів у Львові за 1814—1815 рр. і частково за 1816 р. Журнали велися торговим відділом магістрату, у них щомісячно фіксувалися дата торгу, кількість привезеного і проданого товару, його ціна і сума, прізвище продавців і покупців, місце їхнього перебування.

У товарообігу львівських зернових торгів першість належала вівсу, якого за вказаний період (1814—березень 1816 р.) поставлено майже 14,3 тис. корців (50,5%

загальної кількості реалізованої зернової продукції, яка сягала понад 28,2 тис. корців). Друге і третє місця поділяли гречка і пшениця, яких продано відповідно майже 4200 і 4100 корців. Далі йшли жито і ячмінь. Найменше продано проса: лише 33 корці⁴¹. Найбільше зерна потрапляло на торг у лютому-березні та травні—липні, найменше — восени. Таке явище зумовлювалося багаторічною практикою господарського життя. До лютого в поміщицьких і селянських господарствах підбивали підсумки і відповідні розрахунки з обмолоту нового урожаю. Необхідну кількість зерна залишали для задоволення власних потреб (ординарії, харчові потреби, фураж тощо), а лишки вивозили на ринок наприкінці зими—на початку весни. У квітні вивіз збіжжя на ринок різко зменшувався, що пов'язано із релігійними святами. У травні—липні на ринок викидали останні запаси зерна перед жнивими, коли ціни на хліб починали зростати. І, врешті-решт, найнижчий зерновий товарооборот на львівських торгах припадав на вересень—грудень, коли завершувався посів озимини і розпочинався обмолот зібраного урожаю. Саме у цей час хлібні ціни досягали кульмінації.

Протягом першої половини ХІХ ст. рух річних хлібних цін на зернових торгах Львова мав змінний характер, що пояснювалося внутрішніми і зовнішніми факторами. Найвищого рівня ціни досягли у 1806—1817 рр. (згубні наслідки наполеонівських війн). У 20-х—на початку 40-х років хлібні ціни на львівському ринку порівняно стабілізувалися. Виняток становило лише їх різке піднесення у 1830—1831 рр., що безпосередньо пов'язувалося із повстанням у Польщі⁴². Певний вплив на коливання цін мали також природно-кліматичні умови (засухи, мокрі роки, сарана тощо). Але головною причиною різких коливань хлібних цін на львівських торгах був феодально-кріпосницький спосіб господарювання, який уже не в змозі був забезпечити стабільність і постійність цін на зернові культури на внутрішньому ринку. Постачальниками зернової продукції залишалися магнатські, рідше — селянські господарства Галичини.

Крім тижневих торгів, у Львові діяли щоденні базари, куди із навколишніх сіл вивозили овочі і зеленину, фрукти, квашення і засоли, молоко, масло, сметану, сир, яйця, мед, домашню птицю, свіжу рибу, гриби, ягоди тощо. Тут же продавали приправи, напої тощо. Львів

був крупним ринком збуту сільськогосподарської продукції і втягував у ринкові відносини значну сільську периферію. Ймовірно, що аналогічні базари діяли у Бродах, Тернополі, Чернівцях та інших містах Східної Галичини і Північної Буковини.

На Закарпатті базари збиралися також у містах, містечках та деяких селах один-два рази на тиждень у визначені дні: у Мукачеві двічі на тиждень (понеділок і п'ятниця, а за деякими даними — понеділок і вівторок); Тячеві — у середу; Ужгороді, Берегові, Виноградіві, Сигеті, Хусті — в інші дні. Протягом 1826—1830 рр. лише в Берегові прибуток від базарного мита виносив понад 2400 форинтів⁴³. Товарооборот базарів був невеликим, асортимент товарів — вузьким. На базарах у верховинських містечках і селах переважали продукти тваринництва, овес, гриби, лісові ягоди, ремісничі вироби з дерева. У низинних районах на базарах продавали зерно, овочі, фрукти та інші продукти харчування, ремісничі вироби.

Отже, у внутрішній торгівлі західноукраїнських земель поряд із ярмарками велике значення мали базари і торги. Вони відбувалися у містах, містечках, великих селах у визначені дні тижня. Базари були меншими від ярмарків як за кількістю продавців і покупців, так і за асортиментом товарів і товарооборотом на них.

На базарах продавали переважно продукти харчування, ремісничі вироби, а також товари, закуплені на великих ярмарках. Між базаром та ярмарком існував певний зв'язок. Зв'язки між базарами залишалися слабкими. У деяких містах, зокрема у Львові, збиралися торги, які за товарообігом і кількістю учасників не поступалися малим ярмаркам. На торги часто приїжджали купці із ближніх та віддалених місць, навіть з-за кордону. Асортимент товарів свідчив про певну порайонну спеціалізацію. Торги і базари відігравали важливу роль у реалізації продуктів землеробства і тваринництва, сільськогосподарської сировини, ремісничих виробів, сприяли економічному зв'язку міста і села, певною мірою стимулювали промислове і сільськогосподарське виробництво, а загалом поглиблювали товарні відносини як у місті, так і на селі, що, врешті-решт, приводило до занепаду феодального способу виробництва.

Початок розвитку постійної торгівлі

Постійна (стаціонарна) торгівля — це вища форма торгівлі, що виникла переважно у містах. Вона функціонувала поряд із ярмарками, базарами і торгами. Для ведення постійної торгівлі будували крамниці, магазини, ятки, склади, корчми, шинки, кав'ярні, кондитерські, заїзди тощо. Наявність того чи іншого числа торгових закладів у місті була зовнішнім показником ступеня його економічного розвитку, значення міста як торгового центру. Подібні явища спостерігалися тоді у розвитку стаціонарної торгівлі у містах України, Росії та інших країн Європи⁴⁴. Виникнення постійної торгівлі пов'язане із поглибленням суспільного поділу праці, дальшим розвитком товарного господарства, зростанням міст та їхнього населення тощо.

Тогочасна статистика не залишила жодних відомостей щодо кількості торговельних закладів на західноукраїнських землях у першій половині XIX ст. Однак побічні джерела свідчать про те, що у містах Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття налічувалося чимало купців, власників крамниць, магазинів, шинків, винних склепів тощо. Наприклад, за даними польського буржуазного дослідника І. Шіппера, у 1820—1827 рр. у торгівлі було зайнято близько 16 тис. чол., зокрема у роздрібній торгівлі — 5349, основній торгівлі — 1441, крамарів і дрібних торговців — 2015, шинкарів — 2487 чол. На Буковині 1804 р. налічувалося близько 600 торговельних закладів. Зростала кількість торгових приміщень і закладів на Закарпатті⁴⁵.

У Галичині найбільшим центром стаціонарної торгівлі залишався Львів (1812 р. — вісім оптових магазинів і 222 крамниці роздрібною торгівлі, велика кількість закладів по продажу вина, пива, меду, горілки, тютюну). У 1848 р. в місті було 17 великих купців-оптовиків і 233 крамниці роздрібною торгівлі. У 1850—1851 рр. у львівській торгівлі зайнято 2703, а у допоміжних торговельних закладах — майже 8000 чол., зокрема понад 2100 купців торгували споживчими і продовольчими товарами. Тоді ж у місті налічувалося вісім крамниць по продажу тканин, чотири магазини модного одягу, 63 крамниці з бакалією та продовольчими товарами, 23 крамниці сировинних товарів, 17 магазинів по продажу

книг і антикварних товарів, 39 складів залізного краму, тютюнові магазини тощо⁴⁶. Серед купців були представники різних національностей, хоча більшість торгового люду становили купці єврейської національності (переважно у дрібній торгівлі, так званому крамарстві). Купці української, польської, німецької та інших національностей більше залучалися до оптової торгівлі (11 чол.), володіли фірмовими магазинами (74), торгували модним одягом (43), галантереєю (5), залізним крамом (7), овочами і приправами (78)⁴⁷. Ці дані спростовують антисемітські буржуазно-дворянські версії щодо євреїв як нації експлуататорів, а також твердження буржуазно-націоналістичних істориків про те, що ніби вся торгівля на українських землях перебувала у руках єврейських купців. Такі твердження не витримують наукової критики. Факти свідчать, що число купців, торговців і крамарів сягало лише 6200 чол., або 8% загальної кількості єврейського чоловічого населення Галичини, а найвищий процент виносили ремісники (35,6%)⁴⁸. Таке соціальне розшарування єврейського населення повністю стосується і жителів Львова.

У Львові функціонували спеціалізовані крамниці і торговельні заклади. Наприклад, у 40-х роках сільсько-господарські продукти і овочі продавались із магазинів «Весна» і «Чорний пес», у дев'яти торговельних закладах продавали пиво різних сортів і марок, міцністю від 4 до 20 градусів. Відомими були у Львові крамниці залізного краму і господарських товарів. Загальну кількість постійних торговельних точок у Львові тяжко встановити (мабуть, близько 500). Існувала величезна кількість людей, що жили з перекупної торгівлі, спекуляції, пропінанції або шинку.

Слід виділити розвиток стаціонарної книготоргівлі у Львові, Станіславі, Тернополі та інших містах Галичини.

Книжкові магазини були майже при всіх львівських друкарнях протягом першої половини ХІХ ст.⁴⁹ Найбільш відомим книготорговцем був І. Міліковський, який мав великі книгарні у Львові, Станіславі і Тарнові. Річні торгові обороти його закладів сягали декількох тисяч золотих ринських. Крім книг, він торгував термометрами, барометрами, різноманітними супутніми товарами тощо⁵⁰. За даними 1848 р., у Галичині діяли книжкові магазини Віняра (Львів, Чернівці), Ф. Піллера і

К°, Ф. Франке (Тернопіль), Єленя (Перемишль), закладу Оссолінських (Львів) та ін.⁵¹ Успішно торгували книгами бродівські купці Д. та І. Гартенштейни. За їхнім посередництвом у 40-х роках ХІХ ст. закупувалося багато книг в Петербурзі, Москві, Києві, які потім продавали у Галичині⁵².

Крім Львова, стаціонарна торгівля розвивалась і в інших містах та містечках Східної Галичини. Так 1797 р. у Бродях налічувалося 144 склепи і 67 крамниць, які торгували широким асортиментом найрізноманітніших товарів — від предметів першої необхідності до предметів розкоші. Наприклад, 1826 р. великий магазин залізного краму Ф. Ляскевича пропонував покупцям широкий вибір товарів⁵³. Протягом першої половини ХІХ ст. у Бродях діяли численні купецькі спілки і торгові доми, які, крім оптової і кредитної діяльності, розвивали мережу постійних магазинів, крамниць та інших торговельних закладів, де продавали товари місцевого і закордонного виробництва⁵⁴. Джерела розповідають, що торговельні заклади забезпечували скромні потреби у промислових і побутово-господарських товарах жителів Роздола, Ходорова, Сколе, Ягольниці та ін.

Власті видавали окремим купцям дозвіл на ведення постійної торгівлі. У 1835 р. галицький губернатор дозволив купцеві С. Шмідту торгувати у Белзі, а 1848 р. Тернопільське окружне управління видало дозвіл на відкриття крамниці у маєтку Скалаті М. Бернштейну. У документі зазначалося, що «потреби жителів у товарах забезпечуються через крамарів, які торгують текстильними, галантерейними товарами і залізним крамом»⁵⁵. Торговельні заклади Скалата обслуговували жителів із 28 навколишніх сіл, що з'їжджалися до містечка на тижневі торги. У середньому тут збиралося близько 20 тис. чол.

Зароджувалася і розвивалася постійна торгівля на Закарпатті. В Ужгороді, Мукачеві, Берегові, Виноградіві, Сигеті наприкінці ХVІІІ—першій половині ХІХ ст. було вже чимало купців — власників крамниць, магазинів, винних склепів тощо. Наприклад, лише в Ужгороді у середині ХІХ ст. налічувалося близько 100 винних склепів, а Мукачево-Чинадіївська домінія надавала тоді в оренду м'ясні лавки і 37 різних магазинів. За іншими даними, в Ужгородському і Березькому комітатах наприкінці першої половини ХІХ ст. налічувалося

понад 30 великих торговців, які володіли 10 складами, 40 крамницями і магазинами⁵⁶.

Корчмарювання — одна із раних форм постійної торгівлі епохи феодалізму, яка набула потворного розвитку в період його кризи. «В умовах тяжкого соціального гніту і темряви трудящих мас великого поширення набула торгівля алкогольними напоями, в чому були заінтересовані і панівні класи, і царський уряд, і безпосередні продавці алкогольних напоїв»⁵⁷. Цю характеристику радянського дослідника І. О. Гуржія цілком можна віднести і до західноукраїнських земель, де у досліджуваній період монопольне право продажу горілки, пива і вина мали лише панівні класи.

У Галичині й на Буковині право пропінатії настільки збагачувало шляхту, що вона, починаючи з 1768 р., захищала його як одне із своїх основних прав⁵⁸. У 1829 р. в посланні сейму до австрійського цісаря галицькі магнати лицемірно заявляли, що скорочення споживання горілки призведе до занепаду краю і викличе епідемії серед сільського населення⁵⁹. Виробництво горілки і пива, торгівля ними залишалися найголовнішою сферою господарської діяльності шляхти, найважливішим джерелом її збагачення протягом досліджуваного періоду. Шляхетський гонор не дозволяв панству ставати за прилавок корчм, шинків, заїздів. Це сталося пізніше. А спочатку поміщики здавали ці заклади в оренду, тобто перепродавали право пропінатії орендарям і корчмарям, які жорстоко обдирали народ, висмоктували останні соки з селян-кріпаків. Характеризуючи жахливе становище галицького села кінця XVIII ст., М. П. Герасименко зазначив: «Десять тисяч корчмарів і орендарів облутували диявольським павутинням два мільйони людських створінь, які змушувались панамі витратити решту своїх сил і грошей на горілку, підриваючи тим самим основи власного існування...»⁶⁰ Досить сказати, що наприкінці XVIII ст. у Галичині на 5467 сіл і міст налічувалося 5602 корчми, а 1841 р. — 5097 корчм (19,6% загальної кількості шинків Австрійської імперії)⁶¹. За даними статистики, на Буковині 1804 р. була 401 корчма, а 1830 р. лише у Чернівцях з передмістями — 52 корчми. На початку XIX ст. Ужгородська казенна домінія здавала в оренду 80 корчм; Мукачєво-Чинадіївська домінія протягом 1843—1848 рр. — 255 корчм, а 1849—1851 рр. — 250 корчм, одержавши від

цього понад 29,6 тис. форинтів зиску⁶². Як бачимо з наведених даних, корчмарювання набуло широких розмірів на західноукраїнських землях. По селах будувалися корчми, а у містах — шинки і трактири. Крім торгівлі горілкою і пивом, корчми часом мали певне господарсько-побутове призначення⁶³. Їх будували переважно при великих шляхах, на перехресті доріг, на міських і сільських площах, де відбувались ярмарки, торги і базари. Зиск від торгівлі спиртними напоями становив основну частку прибутку поміщицьких маєтків. Великі бариші перепадали й орендарям корчм, для яких алкоголь став засобом закабалення і розорення селян. Однак життя трудящих мас не було суцільним пияцтвом. Основна риса нашого народу — його працьовитість. Український селянин, ремісник, робітник працювали від зорі до зорі, не покладаючи рук, створювали матеріальні блага. Але плоди їхньої тяжкої праці привласнювали паразитичні панівні класи, іноземні загарбники.

Наприкінці XVIII—першій половині XIX ст. на західноукраїнських землях широкого розмаху набула аукціонна торгівля. Найбільшого поширення аукціонна торгівля досягла в період кризи феодалізму і дальшого розвитку капіталістичних відносин. Предметом продажу—купівлі на аукціонах Галичини, Буковини і Закарпаття були земельні володіння і маєтки, будинки, купецькі крамниці, промислові і продовольчі товари, велика рогата худоба, коні, хатне начиння тощо. Так, у Галичині за період 1815—1841 рр. переважно через аукціони продано близько 274 камеральні (державні, колишні королівські) маєтки на суму понад 5,2 млн. золотих ринських⁶⁴. Для реалізації цих та інших поміщицьких маєтків у Львові на початку XIX ст. створена державна «Комісія по продажу маєтків у Галичині»⁶⁵. За сприянням цієї комісії лише 1812 р. через аукціон продавалося п'ять великих маєтків. Наприклад, оцінкова аукціонна вартість маєтку с. Жучка сягала досить значної на той час суми — майже 450 тис. золотих ринських. У 1837 р. був проданий з аукціону навіть курорт Трускавець⁶⁶.

На аукціонах продавали домініальні землі і селянське майно. У січні 1820 р. на аукціоні у Заліщиках продано земельних угідь і маєтностей на 14,1 тис. золотих ринських, а у червні того ж року — селянського майна на 148 золотих ринських⁶⁷.

Протягом 20-х років XIX ст. поживалися публічні торги худобою у Роздолі. Згідно з протокольними записами, на аукціо́нах Роздолу в серпні—груді 1822 р. продано 71 голову худоби на суму 1700 золотих ринських, у жовтні-листопаді наступного року — 22 голови на 776 золотих ринських. Ще через рік пригнано із Струсівського ключа і продано на аукціоні 28 корів, 46 волів, шість ялівок і одного бугая на суму понад 2000 золотих ринських⁶⁸. Худобу продавали економи й управителі магнатських господарств, а купували — скототорговці, різники, корчмарі, селяни із навколишніх сіл.

На Закарпатті аукціони відбувались у Берегові, Мукачеві, Ужгороді. Наприклад, у Мукачеві протягом другої половини XVIII—першої половини XIX ст. щорічно на аукціонах продавалося право на відкуп і оренду прибутків міста. Найстаріший протокол аукціону сягає 1765 р., а останній, що зберігся, — 1844 р. Відкупні ставки на аукціонах за цей період зросли з 680 до 2204 гульденів (у 3,2 раза). На аукціонах Ужгорода часто продавались земельні ділянки, виноградники, предмети домашнього і господарського вжитку, особисті речі тощо⁶⁹.

Організація, контроль і керівництво аукціонною торгівлею здійснювалися на місцях відповідними державними органами. Аукціони влаштовували у спеціально відведених будинках і приміщеннях, іноді на площах під час ярмарків і базарів. Частота і періодичність аукціонів не визначались сталими термінами. Вони збирались у міру виникнення потреби в їхньому проведенні. Постійними учасниками аукціонів були великі землевласники, шляхта, чиновництво, багаті купці, заможні міщани. Розрахункові операції на аукціонах велися готівкою, з оплатою грошима на місці або в кредит. Кредитні угоди були домінуючою формою купівлі—продажу на аукціонах.

Наприкінці XVIII—першій половині XIX ст. аукціонна торгівля залишалася ще локально обмеженою, місцевою, що пояснювалося пануванням кріпосницьких виробничих відносин в економіці західноукраїнських земель. Роль аукціонів зросла в період бурхливого розвитку капіталістичного способу виробництва.

Отже, розвиток постійної торгівлі як нової, більш прогресивної форми обміну свідчив про поглиблення суспільного поділу праці, дальший розвиток способу ви-

робництва у місті і на селі, розширення товарообороту між ними, що, зрештою, прискорювало кризу кріпосництва і перемогу капіталістичних відносин. Стационарна торгівля зароджувалась, як правило, у містах. У кріпосницькому селі Галичини, Буковини і Закарпаття єдине місце, де постійно торгували, — це корчма.

Таким чином, наприкінці XVIII—першій половині XIX ст. на західноукраїнських землях розвивалася внутрішня торгівля. Її головними формами були ярмарки, торги і базари, постійні торговельні заклади. Піднесення внутрішньої торгівлі сприяло дальшому зростанню товарного господарства. Домінуючою формою товарообміну в епоху кризи феодално-кріпосницьких порядків залишалася ярмаркова торгівля. Ярмарки відігравали важливу роль у зміцненні економічних зв'язків між містами, селами, районами і округами. Ярмарок — головне місце збуту промислових і сільськогосподарських товарів, що потрапляли до споживача безпосередньо від виробників, купців, посередників-скупників, а також місце оптового і роздрібного продажу імпортованих товарів, їхні перевалочні пункти. Великі ярмарки у Східній Галичині, на Північній Буковині й Закарпатті відбувались у найбільших торгово-промислових центрах — Львові, Бродях, Чернівцях, Станіславі, Ужгороді, Мукачеві, Хусті, Берегові, Тячеві, а також у Садгорі, Улашківцях, Уневі. Великі ярмарки збиралися один-два рази на рік (по два—чотири тижні). У Львові проходили ярмарки європейського значення — святоюрські і вовняні, їх відвідували купці із Росії, Польщі, Чехії, Австрії, Угорщини, Німеччини.

Важливу роль у внутрішній торгівлі відігравали базари і торги у містах, містечках і великих селах. Вони відбувалися один-три рази на тиждень і стояли найближче до безпосередніх виробників і споживачів, продавців і покупців. Базари були набагато меншими від ярмарків за кількістю учасників, асортиментом товарів та товарооборотом. На базари з'їжджалися переважно жителі навколишніх населених пунктів. Тут продавали продукти харчування, ремісничі вироби, побутово-господарські товари, а також товари, закуплені на ярмарках. У таких містах, як Львів збиралися торги, які за товарооборотом і кількістю учасників не поступалися малим і середнім ярмаркам. Торги мали спеціалізований характер. Крім місцевих купців на них приїжджали купці з

віддалених місць, навіть із-за кордону. Торги і базари відігравали важливу роль у реалізації продуктів землеробства і тваринництва, виробів місцевих промислів і ремісників. Між базарами, торгами та ярмарками існував певний зв'язок, вони взаємодоповнювали один одного. Торги і базари, як і ярмарки, сприяли зміцненню економічних зв'язків між містами, селами, районами. Вони поглиблювали товарне виробництво у промисловості й сільському господарстві, прискорюючи кризу феодалного способу виробництва.

Вищою формою торгівлі, що починала розвиватися на західноукраїнських землях наприкінці XVIII—першій половині XIX ст., була постійна торгівля. Вона проводилася через стаціонарні торговельні заклади — крамниці, магазини, склади, ятки, шинки і корчми, заїзди. Таким чином, жителі міст і містечок щоденно і систематично забезпечували свої потреби у товарах. Стаціонарна торгівля існувала переважно у містах і набула певної спеціалізації, поступово наблизилася до капіталістичної торгівлі.

Піднесення торгівлі гальмували феодално-кріпосницькі відносини та колоніальна залежність краю. Товарообороти на ярмарках і базарах Галичини, Буковини і Закарпаття були набагато меншими, ніж на Правобережній або Лівобережній Україні, слабше розвивалася постійна торгівля. Важливу роль в економічному житті відігравала зовнішня торгівля, передусім торговельні зв'язки Галичини, Буковини і Закарпаття з українськими землями, возз'єднаними з Росією.

¹ *Ленін В. І.* Розвиток капіталізму в Росії // Повне збір. творів. Т. 3. С. 361.

² Підраховано за: *Nowy Lwowski Kalendarz polski i ruski na rok 1803.* Lwów, 1802; *Kalendarz gospodarski galicyjski na rok pański 1829.* Lwów, 1828; *Lwowski powszechny Kalendarz domowy i gospodarski na rok 1838.* Lwów, 1837; *Kalendarz powszechny galicyjski na rok pański 1852.* Lwów, 1851; *Гуржій І. О.* Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. С. 83—85; *Миронов Б. Н.* Внутренний рынок России во второй половине XVIII—первой половине XIX в. С. 121—131.

³ *Nowy Lwowski Kalendarz polski i ruski na rok 1803; Lwowski powszechny Kalendarz domowy i gospodarski na rok 1838.*

⁴ *Миронов Б. Н.* Внутренний рынок России во второй половине XVIII—первой половине XIX в. С. 127; *Гуржій І. О.* Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. С. 86.

⁵ *Гуменюк Є.* Архів столових маєтків Галицької митрополії. С. 71; *Hoszowski St.* *Ekonomiczny rozwój Lwowa w latach 1772—*

1914. S. 21—24; Gazeta Lwowska. Dodatek. 1872. T. 1. Z. 4. S. 185—196; Lwowski powszechny Kalendarz domowy i gospodarski na rok 1838.

⁶ Підраховано за: Nowy Lwowski Kalendarz polski i ruski na rok 1803; Kalendarz gospodarski galicyjski na rok 1829; Lwowski powszechny Kalendarz domowy i gospodarski na rok 1838; Kalendarz powszechny galicyjski na rok pański 1852.

⁷ *Lehoczky Tiwodar*. Bereg Warmegye Monographia. T. 2. S. 481; T. 3. S. 146—147, 505; *Коломиец И. Г.* Очерки по истории Закарпатья. С. 108.

⁸ *Шульга І. Г.* Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті. С. 174—175.

⁹ *Гуменюк Є.* Архів столових маєтків Галицької митрополії. С. 71; НБ АН УРСР у м. Львові. Відділ рукописів, спр. Митр. 371/42.

¹⁰ НБ АН УРСР у м. Львові. Відділ рукописів, спр. Митр. 357—362.

¹¹ Там же, спр. Митр. 363—364; 371—372.

¹² Там же, спр. Митр. 371/42.

¹³ *Gazeta Lwowska. Dodatek*. 1872. T. 1. Z. 4. S. 189.

¹⁴ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 181, оп. 1, спр. 5451, арк. 10.

¹⁵ Там же, спр. 3194, арк. 2—56; спр. 5650, арк. 3—29; *Gazeta Lwowska. Dodatek*. 1872. T. 1. Z. 4. S. 186.

¹⁶ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 181, оп. 1, спр. 2942, арк. 4—5; спр. 5455, арк. 1.

¹⁷ Там же, ф. 134, оп. 2, спр. 815, арк. 6—123; спр. 816, арк. 1—44, 59—67; ф. 146, оп. 68, спр. 3022, арк. 72.

¹⁸ Там же, ф. 146, оп. 80, спр. 219, арк. 116—117; *Kalendarz powszechny galicyjski na rok 1852*.

¹⁹ ЧОДА, ф. 1, оп. 2, спр. 1543, арк. 17, 23—24.

²⁰ *Гриценко І. А.* Економічні зв'язки Північної Буковини з Росією і Наддніпрянською Україною. С. 76—77.

²¹ Там же. С. 78; *Rozprawu s. k. Galicyjskiego Towarzystwa Gospodarskiego*. 1849. T. 7. S. 178, 187—188; *Gazeta Lwowska*. 1843. № 135.

²² ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 52, оп. 1, спр. 75, арк. 114.

²³ Там же, ф. 146, оп. 80, спр. 253, арк. 59—60, 140, 156—160, 228—232; *Кісь Я. П.* Промисловість Львова в період феодалізму. С. 68; *Hoszowski St.* *Ekonomiczny rozwój Lwowa*. S. 23.

²⁴ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 409, оп. 1, спр. 659, арк. 1—83в.; ф. 146, оп. 68, спр. 71, арк. 108; НБ АН УРСР у м. Львові. Відділ рукописів, спр. Митр. 369/34.

²⁵ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 409, оп. 1, спр. 659, арк. 1—83в.; НБ АН УРСР у м. Львові. Відділ рукописів, спр. Митр. 369/34.

²⁶ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 146, оп. 80, спр. 233, арк. 59—60, 150—166.

²⁷ *Tygodnik rolniczo-przemysłowy*. 1842. № 31. S. 247.

²⁸ *Hoszowski St.* *Ekonomiczny rozwój Lwowa*. S. 21—23.

²⁹ *Шульга І. Г.* Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті. С. 175; ЗОДА, Мукачівський філіал, ф. 4, оп. 15, спр. 1055, арк. 1—10; спр. 1673, арк. 1—4; ф. 214, оп. 1, спр. 2787, арк. 10.

³⁰ Підраховано за: *Lwowski powszechny Kalendarz domowy i gospodarski na rok 1838*; *Kalendarz powszechny galicyjski na rok pański 1852*.

³¹ *Ibid.*

³² Kalendarz powszechny galicyjski na rok pański 1852; Przyjaciel Ludu w Lesznie. 1843. T. 1. S. 259—260; *Грабовецький В. В.* Гуцульщина. С. 85—86; ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 146, оп. 68, спр. 3022, арк. 72.

³³ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 146, оп. 80, спр. 200, арк. 89.

³⁴ Там же, спр. 230, арк. 17; оп. 85, спр. 1911, арк. 86; ф. 181, оп. 1, спр. 5269, арк. 1.

³⁵ *Миронов Б. Н.* Внутренний рынок России. С. 185; *Гуржий И. А.* Сельские и городские базары на Украине в конце XVIII—первой половине XIX в. и их роль в развитии товарного производства // Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России. М., 1961. С. 100; *Анципов И. А.* Сельскохозяйственный рынок Бессарабии. С. 128.

³⁶ ЛОДА, ф. 3, оп. 9, спр. 12, арк. 31—39; ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 52, оп. 1, спр. 75, арк. 113—114.

³⁷ Tygodnik rolniczo-przemysłowy. 1844. № 43. S. 342—343; № 44. S. 352; № 45. 359.

³⁸ ЛОДА, ф. 3, оп. 9, спр. 36, арк. 1—182. Загальнорічні суми підраховано на підставі щоденних і тижневих даних.

³⁹ Там же, спр. 34, арк. 1—61.

⁴⁰ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 52, оп. 1, спр. 75, арк. 113 зв.

⁴¹ ЛОДА, ф. 3, оп. 9, спр. 14.

⁴² *Hoszowski St.* Ceny we Lwowie w latach 1701—1914. S. 60—73. 98—99.

⁴³ *Шаш А.* Архив привилегированного города Мукачево. С. 131; *Шульга І. Г.* Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті. С. 177; ЗОДА, ф. 10, оп. 9, спр. 878, арк. 1—4; ф. 4, оп. 15, спр. 1505, арк. 2—10 зв.

⁴⁴ *Гуржий І. О.* Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. С. 149—157; *Миронов Б. Н.* Внутренний рынок России. С. 14—15, 187.

⁴⁵ *Schipper Ignacy.* Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich. Warszawa, 1937. S. 337; *Die Osterreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild*, S. 528; *Коломиец И. Г.* Очерки по истории Закарпатья. С. 107; *Шульга І. Г.* Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті. С. 180—181.

⁴⁶ *Hoszowski St.* Ceny we Lwowie w latach 1701—1914. S. 43—47.

⁴⁷ *Gazeta Lwowska.* 1850. № 72.

⁴⁸ *Герасименко М. П.* Класи і соціальні групи в Галичині в кінці XVIII ст. С. 105.

⁴⁹ *Bober A.* Historia drukarni i stowarzyszeń drukarskich we Lwowe. Lwów, 1926. S. 10—14.

⁵⁰ Tygodnik rolniczo-przemysłowy. 1840. № 52. S. 420.

⁵¹ Kalendarz Lwowski historyczny i gospodarski na rok 1848; 1850.

⁵² Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835—1849. Львів, 1909. С. 353.

⁵³ *Lutman Tadeusz.* Studia nad dziejami handlu Brodów. S. 130; *Gazeta Lwowska.* Dodatek. 1826. № 48.

⁵⁴ *Lutman Tadeusz.* Studia nad dziejami handlu Brodów. S. 134—138.

⁵⁵ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 146, оп. 80, спр. 108, арк. 240; спр. 268, арк. 23.

⁵⁶ *Шульга І. Г.* Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті. С. 180; *Шаш Андрей.* Архив привилегирован-

ного міста Мукачеве. С. 61, 76—77; Коломиец И. Г. Очерки по истории Закарпаття. С. 107.

⁵⁷ Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. С. 158.

⁵⁸ Герасименко М. П. Аграрні відносини в Галичині. С. 91.

⁵⁹ Czupności Sejmu w Królestwach Galicyi i Lodomyrii. Lwów, 1829.

⁶⁰ Герасименко М. П. Аграрні відносини в Галичині. С. 28—29.

⁶¹ Saryusz-Zaleski W. Dzieje przemysłu w b. Galicji. S. 46.

⁶² Die Österreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild. S. 517; Зародження робітничого класу на Україні. С. 85; Коломиец И. Г. Очерки по истории Закарпаття. С. 107—108; ЗОДА, Мукачівський філіал, ф. 214, оп. 1, спр. 3613; 3762.

⁶³ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 181, оп. 1, спр. 4709, арк. 16.

⁶⁴ ЛОДА, ф. 3, оп. 13, спр. 1, арк. 3536; Герасименко М. П. Аграрні відносини в Галичині. С. 50.

⁶⁵ Gazeta Lwowska. 1811. № 1; 1812. № 47.

⁶⁶ Gazeta Lwowska. Dodatek. 1812. № 47; Мацневский А., Мацюк О. Трускавец за 500 лет. Львов, 1972. С. 9.

⁶⁷ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 181, оп. 1, спр. 1490, арк. 1—8.

⁶⁸ Там же, спр. 5205, арк. 1—6; спр. 5207, арк. 1.

⁶⁹ Шаш Андрей. Архив привилегированного города Мукачеве. С. 71; ЗОДА, ф. 4, оп. 15, спр. 1044, арк. 1—25; ф. 6, оп. 5, спр. 204, арк. 1—3.

Розділ IV. Зовнішньоторговельні зв'язки

Розвиток торговельних зв'язків з Наддніпрянською Україною і Росією

Торговельні зв'язки західноукраїнських земель з Україною і Росією існували протягом багатьох століть. Наприкінці XVIII—першій половині XIX ст. активізувалася експортна та імпортна торгівля через митниці, розташовані на австро-російському кордоні — Бродівську, Радзивилівську*, Волочиську (Підволочиську), Гусятинську, Ісаковецьку і Новоселицьку¹. Ці митниці знаходилися на головних торговельних шляхах, що пролягали із Заходу на Схід, і навпаки. Торговельні шляхи були сухопутними і водними (річки Дністер, Прут, Західний Буг).

Оскільки західноукраїнські землі входили тоді до складу Австрії, їхні торговельні зв'язки з Росією і Наддніпрянською Україною розвивались у межах австрійсько-російських торговельних взаємовідносин і регулювалися відповідними угодами. За досліджуваній період між Росією й Австрією укладено ряд торговельних угод і конвенцій, які визначали загальні принципи російсько-австрійських торговельних відносин. Розвиткові зв'язків західноукраїнських земель із Україною і Росією сприяли також російські й австрійські митні тарифи². Водночас відносини між Росією й Австрією часто ускладнювалися. Митні і торговельні постанови австрійського і російського урядів іноді створювали значні перешкоди розвитку економічних зв'язків західноукраїнських земель з Наддніпрянською Україною і Росією. Торговельні зв'язки з Наддніпряниною і Росією підтримували всі західноукраїнські землі, передусім Східна Галичина і Північна Буковина. Причиною цього була їхня територіальна близькість, зумовлений різними природними

* Радзивилів — тепер м. Червоноармійськ Ровенської області.

умовами поділ праці, етнічна і мовна спільність населення, напрямок сухопутних і водних шляхів сполучення тощо.

Західноукраїнські землі — аграрно-сировинний придаток імперії Габсбургів — могли експортувати у Російську державу переважно сировину. Головним предметом вивозу були ремісничі вироби, дерево і лісоматеріали, сіль, овочі, фрукти, вино, продукти землеробства.

Протягом першої половини ХІХ ст. на територію Правобережної України завозилися численні вироби західноукраїнських ремісників, зокрема галицьких і буковинських бондарів і столярів, бродівських ковалів, ливарників, кушнірів, римарів, закарпатських «дротярів» і мандрівних ремісників, різноманітні кам'яні будівельні матеріали і сировина, точильні знаряддя праці тощо³. Тільки у 1838—1839 рр. з Галичини через Радзивилівську митницю вивезено у Росію столярних виробів на суму 169 тис. крб. асигнаціями. 1839 р. експорт цих товарів з Галичини і Буковини до Росії становив майже 245,2 тис. крб. асигнаціями⁴. Серед цієї групи товарів особливим попитом користувалися вироби буковинської деревообробної промисловості і львівських каретників. Наприклад, у 1831—1839 рр. серед відправлених з Буковини у Росію і на Україну через Новоселицьку митницю дерев'яних виробів бул понад 137,6 тис. коновок, майже 6000 бочівок, 5620 вуликів, 5290 діжок, 5032 шапки, майже 14 тис. дійниць, 19 тис. лопат, 40,5 тис. ложок, 2400 баклаг, два вози, сани, а також ночви, жолоби, черпаки, осі, мазниці, колеса до колодязів тощо. У 1843 р. через Бродівську митницю до Росії вивезено карет львівського виробництва на суму майже 12,5 тис. флоренів, а в 1850 р. через Гусятинську митницю — «предметів столярної роботи» на 3000 крб.⁵ До речі, продукція львівських ремісників успішно конкурувала із віденськими меблями⁶. Львівські меблі, вози, карети і сідла користувалися широким попитом на українських і російських ярмарках.

З Галичини на Наддніпрянщину протягом першої половини ХІХ ст. завозилися точильні знаряддя праці, камінь і плити для будівництва доріг і вимощування вулиць, тротуарів, підлоги тощо. Окремі каменярні Галичини виробляли продукцію для вивозу на Східну Україну (каменярня у Тереховлі та «фабрика начиння кам'яного» у Глинську). Головним пунктом перевезен-

ня названих товарів була Волочиська митниця. У 1826—1827 рр. через неї вивезено на територію України майже 61,5 тис. пудів брусків, 6400 пудів точил, 7300 пудів плит для підлоги (всього на суму майже 34 тис. крб.)⁷. У наступні роки потреба у цих товарах на Правобережжі зростає. У звіті Радзивилівського митного округу за 1850 р. зазначалося, що «по Волочиській митниці збільшився привіз брусків, точил і кам'яних плит для вимощування підлоги, тому що на них зріс попит у Києві»⁸. Точильні вироби успішно реалізувалися на ярмарках і торгах Подільської, Волинської, Київської і Бессарабської губерній. Ці товари купували переважно селяни. Частина товарів вивозилася російськими і українськими купцями у центральні і південні райони Росії, де збувалися за вищими цінами. Крім цього, на Східну Україну з Галичини звозилося млинове каміння, наждаки і шліфувальний камінь, гіпс, сода, так звана угорська глина для фарбувальників та виробників фаянсового посуду⁹.

Чільне місце у галицькому і буковинському експорті у Російську державу посідали дерево і дерев'яні вироби. Архівні матеріали свідчать про те, що карпатський ліс і лісоматеріали відігравали значну роль у господарському житті малолісистих південноукраїнських районів, де у першій половині XIX ст. почали швидко торувати шлях капіталістичні відносини. Тут зародилися і розвивалися гірничо-машинобудівна, суднобудівна промисловість. Дуже швидко зростали міста Київ, Катеринослав, Одеса, Харків, Херсон, Керч та інші, які стали важливими промисловими центрами Російської імперії¹⁰. Все це, безперечно, викликало дуже велику потребу у деревині і будівельних матеріалах, яка частково задовольнялась імпортом лісу з Галичини й Буковини.

Враховуючи наявність зручних транспортних сухопутних і водних шляхів, зокрема річок Пруту і Дністра з їхніми притоками, постачання деревини з Карпатських гір у безлісні райони України і Бессарабії було досить зручним і економічно вигідним для Росії. Саме тому російський уряд не перешкоджав завезенню деревини, будівельних матеріалів і дерев'яних виробів із Галичини та Буковини. Спеціальною постановою департаменту зовнішньої торгівлі у 1825 р. збільшено строки «на перевезення гromіздких товарів від Пруту

до Дністра»¹¹. У звіті за 1828 р. подільський губернатор писав у Петербург, що власті суворо виконують розпорядження «про відвернення перешкод для безперервного проходження рікою Дністер сплавів із будівельною деревиною, яку сюди вивозять з австрійських територій...»¹² Іншим розпорядженням російського уряду від 15 квітня 1840 р. дозволялось «як російським підданам, так і іноземцям цілком вільно торгувати іноземним лісовим товаром, оптом і вроздріб, по всій течії Дністра»¹³. Наступного року видано постанову, згідно з якою «російським підданним усіх станів та іноземцям дозволяється... на два роки вільно, сплачуючи встановлене мито, торгувати оптом і вроздріб іноземним лісовим товаром»¹⁴. Чинність цих постанов продовжувалася розпорядженнями російського уряду від 29 вересня 1842 р. і 8 квітня 1847 р.¹⁵ Австрійський уряд, ідучи назустріч вимогам магнатів Галичини і Буковини, дозволяв вивозити без мита кругле необроблене дерево твердих і м'яких порід у Росію, а на пиляне і тесане встановив посилене мито¹⁶. Внаслідок цього у першій половині XIX ст. вивіз лісоматеріалів із Галичини і Буковини на Південь України значно збільшився.

Більшість лісової продукції йшла через Ісаковецьку і Новоселицьку митниці, меншість — через Волочиську, Гусятинську і Бродівську на Радзивилів. Наприклад, у 1826—1827 рр. через три останні митниці завезено до Росії деревини і пиломатеріалів майже на 8000 крб. сріблом, а через Ісаковецьку — 83,3 тис. крб. Згідно з річними звітами Ісаковецької і Новоселицької митниць, у 1831—1850 рр. з Галичини і Буковини завезено на Східну Україну і у Бессарабію лісоматеріалів на суму понад 1,8 млн. крб. 10 коп., зокрема майже 96 млн. шт. гонту, 103,3 млн. шт. драниці, майже 2,7 млн. шт. дощок, 293,6 тис. колод, 276,1 тис. лат і жердин, 868 сажнів дров¹⁷. За призначенням експортована деревина була різноманітною: колоди, дошки, гонт, драниця, лати, крокви, стропила, бондарні, столярні й теслярські вироби, а також засоби водного транспорту (галери, пороми, плоти, човни, весла тощо). Головні покупці деревини і виробів з неї — селяни, міщани, поміщики. Через територію Росії карпатський ліс йшов транзитом в інші країни світу.

З давніх давен з Галичини вивозилася на Правобережну Україну сіль. Основним споживачем солі було

населення Волинської, Подільської і частково Київської губерній. У звіті подільського губернатора за 1806 р. зазначалося: «Попит губернії задовольняється цісарською галицькою білою сіллю з солеварень у містечках Княжедвір і Печеніже за 140 верст до Ісаковецької митниці і кордону російського»¹⁸. За архівними документами, у 1805—1806 рр. з Галичини у Подільську губернію завезено понад 41 тис. пудів солі¹⁹. Якщо рахувати, що пуд солі коштував 1 крб. 50 коп., то її вартість становила 211,5 тис. крб.

Після закінчення наполеонівських війн і до 1822 р. включно з Галичини у Росію щорічно вивозилося у середньому 70—80 тис. пудів солі. Найбільша її кількість поступила тоді у Волинську губернію, що межувала з Галичиною: понад 1,5 млн. пудів на суму 2264,3 тис. крб. Галицька сіль забезпечувала потреби населення волинських міст Луцьк, Дубно, Житомир, Новоград-Волинський, Ровно, Бердичів, Заславль, Острог, Ковель та ін. Крім харчування, сіль широко використовували для засолу риби, м'яса, масла, овочів, а також у промисловості як сировину для виготовлення соди і нашатирю, миловаріння, обробки шкір тощо. Найбільшим попитом серед населення України користувалася так звана «ступкова» сіль, яка вироблялася лише на прикарпатських солеварнях протягом всього XIX ст. За споживчими якостями вона цінувалася вище за кримську і молдавську в 3—4 рази.²⁰

Сіллю торгували переважно українські чумаки, а також міщани і селяни Галичини, Волинської, Подільської і Київської губерній, яких у народі називали «коломиїцями». Вони завозили в прикарпатські міста і села рибу, хліб, хутро, промислові вироби та інші товари широкого вжитку, а звідти вивозили «ступкову» сіль. Упродовж першої чверті XIX ст. солеварна промисловість Прикарпаття не втрачала свого значення у забезпеченні сіллю Правобережної України і відігравала важливу роль в її господарському житті. Торгівля сіллю досягла у цей період чималих розмірів. Населення Галичини мало змогу підтримувати тісні повсякденні стосунки з жителями Волині, Поділля, Київщини та інших українських земель.

Однак у другій чверті століття вивіз солі зменшився порівняно з попередніми роками, особливо після того, як австрійський уряд, монополізувавши видобування і

торгівлю сіллю, позакривав у Прикарпатті багато соляних копалень²¹. У 1819 р. був виданий циркуляр, за яким фактично обмежувався експорт солі на Україну: «До цих пір торгівля прикарпатською сіллю проводилася через численні побічні пункти і гостинці, тепер вона повинна відбуватися лише через п'ять головних митниць на австро-російському кордоні, а саме: Стоянів, Броди, Підволочиськ, Гусятин і Окопи»²². Австрійські чиновники суворо контролювали купців. Несприятливою була також митна політика російського уряду, який почав обмежувати ввіз галицької солі у зв'язку з інтенсивним розвитком чорноморських соляних промислів. Незважаючи на перешкоди з боку феодално-кріпосницьких урядів Австрії і Росії, експорт солі з Галичини на Східну Україну тривав і в другій чверті XIX ст., але в обмежених розмірах²³.

З давніх давен Карпати славилися цілющими мінеральними водами. У 20—40-х роках XIX ст. на Україну і до Росії регулярно завозили мінеральну воду прикарпатських і закарпатських джерел. Ще 1811 р. анонімний автор наголошував на тому, що «вода мінеральна — дуже вигідна стаття торгового прибутку у вивозі її за кордон, передусім до Росії. Необхідно забезпечити розливні пункти для цього... Мінеральна вода відправляється пляшками до Молдавії і Новоросійської губернії, до Хотина та Ясс... і навіть замовлено кілька тисяч пляшок до Одеси»²⁴.

У звітах митниць мінеральна вода зазначалася під загальною назвою «буркут»*. У 1826—1827 рр. через Волочиську, Гусятинську та Ісаковецьку митниці завезено до Росії 900 глеків, понад 1000 пляшок «буркутної води» на суму 1137 крб. У наступні роки вивіз мінеральної води значно зріс і досягав у 30-х роках у середньому щорічно 15 тис. глеків, а в 40-х роках — 20 тис. глеків. Протягом другої чверті XIX ст. на територію Російської держави завезено мінеральних вод на суму майже 92,6 тис. крб.²⁵ Мінеральну воду перевозили великими возами (фурами), що завантажувалися дерев'яними ящиками із скляними пляшками і глиняними глеками. «Буркутна вода» користувалася великим

* І досі місцеві жителі Карпатських гір називають так джерела з мінеральною водою.

попитом серед населення Києва, Одеси, Кишинєва, Петербурга і Москви.

У досліджуваний період на українські і російські ярмарки надходило закарпатське виноградне вино. Лише у 1800—1802 рр. із Закарпаття у Росію відправлено майже 13,5 тис. ок вина²⁶. У 1811 р. московський лікар Є. Корітарі закупив у м. Кошіце і відправив до Москви 24 бочки виноградного вина²⁷. У 1817 р. Ужанське жупне управління повідомляло королівське намісництво про те, що раніше до Росії вивозилося лише середнянське вино, а є хороше вино і в Ужгороді, Чертежі, Горльові, Дравцях та ін. Для зручного транспортування вина управління пропонувало шлях через Ужоцький перевал до Львова, Бродів і далі на схід²⁸. Звіти Радзівівської митниці свідчать про те, що вино експортувалося до Росії переважно через Броди. У 1826—1827 рр. з Бродів відправлено до Радзивилова майже 990 оксофтів вина на суму 360 тис. крб., 1831—1839 рр. — відповідно 3046 оксофтів на майже 708,4 тис. крб., 1840—1850 рр. — 3865 оксофтів на 221,8 тис. крб.²⁹

В окремі періоди з Галичини і Буковини до Росії експортувалося зерно. Так, у 1833—1834 рр. через Волочиську і Гусятинську митниці на Поділля вивезено понад 133,2 тис. чвертей хліба на суму майже 974 тис. крб.³⁰ За іншими відомостями з Галичини і Буковини на Наддніпрянщину і у Бессарабію 1834 р. відправлено понад 58,5 тис. чвертей хліба, 1835 р. — майже 24 тис. чвертей. В урожайні для Галичини роки збіжжя транспортували також через Броди на Радзивилів. У 1843—1844 рр. цим шляхом перевезено 62,5 тис. центнерів зерна, а іншими шляхами — 56,7 тис. центнерів³¹. Вивезення хліба із Галичини і Буковини було викликане неврожайми у Бессарабії і на Наддніпрянщині. Загалом хліб не був предметом постійного вивозу на східноукраїнські землі. Галицьке збіжжя, як правило, переправлялося транзитом через Одесу в інші країни світу, а хліб із Наддніпрянщини і Бессарабії — у Галичину і на Буковину, про що йдеться нижче.

У матеріалах митниць нерідко зустрічаються записи про вивезення у Росію і на Наддніпрянщину овочів і свіжих та сушених фруктів. Згідно із звітами Радзівівської митниці через Броди завезено до Росії свіжих овочів і фруктів: 1826—1827 рр. — на суму 2170 крб., 1833—1840 рр. — 2852 крб. До асортименту плодо-

овочевих культур входили яблука, вишні, груші, виноград, волоські горіхи, капуста, цибуля, картопля тощо. Лише 1845 р. через Радзивилів на Волинь і Поділля завезено 52 анкери свіжих яблук, а наступного року — 70 анкерів. Є відомості, що на територію Росії завозилися сухофрукти, гриби³².

Вихідці з Галичини і Буковини часто відвідували ярмарки в українських містах. У листі від 10 червня 1818 р. київський асесор Ф. Савельєв повідомляв Галицьке губернаторство у Львові, що на Брацлавщині часто бувають купці «австрійського підданства», які, однак, не мають відповідного «свідоцтва». Російський чиновник просив губернську канцелярію видавати своїм підданам такі документи при виїзді їх до Росії. У 1850 р. волинський губернатор неодноразово повідомляв міністерство фінансів у Петербурзі про те, що галицькі купці проходять через російську тимчасову митницю у Бресті без належних документів³³.

Київські контрактів ярмарки часто відвідували купці з Кременця, Бродів, Перемишля, Львова, Чернівців. Лише у 1847 р. вони завезли туди різноманітних товарів на суму 8000 крб.³⁴ Галицькі і буковинські купці розгорнули жваву торгівлю і на території Бессарабії. Так, 1823 р. царські урядовці доносили в Петербург, що у «Бессарабії по сусідству торгують всюди і всім австрійці»³⁵. Під «австрійцями» розумілися, безперечно, вихідці із австрійських провінцій, передусім загарбаних західноукраїнських земель.

У першій чверті ХІХ ст. закарпатські купці жваво торгували в Криму, Олонецькій, Гродненській, Київській, Волинській, Подільській і Бессарабській губерніях. У 30—40-х роках вони бували майже у всіх кінцях Російської імперії, зокрема у Москві, Петербурзі, Курську, Нижньому Новгороді, Сормові, Воронежі, В'ятці, Астрахані, а в окремі роки — на Кавказі й Сибіру. Це змусило намісництво оформляти їм паспорти не латинською, як раніше, а російською мовою, зрозумілою митним чиновникам на австро-російському кордоні. Купці оформляли необхідні проїзні документи безпосередньо у російському консульстві. Для вільного пересування на території Росії закарпатським купцям і торговцям видавалися спеціальні перепустки-квитки («види») ³⁶. Закарпатські купці торгували у Росії вином, лікарськими настоями і травами, москательними і га-

лантерейними товарами, шовковими і шерстяними тканинами, виробами із них.

У справах Галицького, Київського, Волинського і Подільського губернаторств зберігається чимало матеріалів щодо контрабандного перевезення товарів через російсько-австрійський кордон, яке у першій половині XIX ст. набуло значного розмаху. Зокрема, А. Афанасьєв-Чужбинський писав, що «прутські і дністровські контрабандисти постійно вивозять чай через Хотин і Бречани, і сміливо можна сказати, що він продається в усіх містах і містечках Новоросії та Бессарабії»³⁷. Контрабандисти вивозили багато товарів — від речей першої необхідності до предметів розкоші, худоби, коней тощо. У переправленні товарів поза митницями брали участь здебільшого селяни і міщани прикордонних районів Східної Галичини і Північної Буковини, з одного боку, Поділля, Волині і Бессарабії — з другого³⁸. Наприклад, за даними Н. А. Анцупова на території Галичини і Буковини існували «контрабандні товариства на паях», що діяли як комерційні підприємства, маючи агентів на Україні і в Бессарабії³⁹. До послуг контрабандистів часто вдавалися навіть австрійські власті, виплачуючи їм спеціальне мито за постачання конями військових кавалерійських частин, які розташовувалися на території Галичини і Буковини⁴⁰. Контрабандні товари ніким і ніде не обліковувалися.

У першій половині XIX ст. із Східної України і Росії у Галичину ввозилося чимало продуктів сільського господарства і тваринництва, рибальства і мисливства, напівфабрикати тощо. Досить сказати, що за 1838—1850 рр. мито за вивезені з Росії товари через Бродівську митницю сягало 228,3 тис. флоренів⁴¹. Це свідчило про інтенсивний рух товарів з Росії у Галичину і далі на Захід.

Протягом першої половини XIX ст. Україна і Росія стали одними із головних постачальників хліба на світовий ринок. Частково український і російський хліб споживало населення Галичини. Імпорт хліба у Галичину відбувався переважно під час неурожайних років і стихійних лих⁴².

У період наполеонівських війн, коли становище у Галичині було досить тяжким, російський уряд видав (1806 р.) указ про вивіз хліба та інших продуктів у австрійські володіння. У 1808 р. в Київській губернії

було заготовлено для відправки у Радзивилів, а звітні у Галичину 38,3 тис. чвертей борошна, 5088 чвертей крупи та 20 тис. чвертей вівса. У січні 1814 р. через тимчасову митну заставу у Заліщиках пропущено з Галичини на територію Подільської губернії багато селянських возів за хлібом. Починаючи з другої чверті XIX ст. український хліб завозився у Галичину регулярно⁴³.

Тодішній відомий польський історик В. Калінка обчислив потребу Галичини в імпортному хлібі з Російської держави — приблизно 250 тис. корців щорічно⁴⁴. За 20 років (1827—1847 рр.) з Росії в австрійські володіння завезено майже 1,9 млн. збіжжя⁴⁵. Без сумніву, більшість зерна потрапляла у Галичину і на Буковину, яке передусім задовольняло продовольчі потреби населення; частина зерна використовувалась у горілчаному виробництві краю і як фураж йшла для відгодівлі худоби.

У російсько-українському експорті у Галичину чільне місце посідали продукти тваринництва, зокрема велика рогата худоба і коні. Так, у звіті київського губернатора міністерству внутрішніх справ за 1808 р. зазначалося, що в Полтавській і Чернігівській губерніях закуплено і відігнано через Радзивилів до Галичини 3000 волів. У 1825—1835 рр. через цю митницю переправлено 12,1 тис. волів і коней, 1840—1850 рр. — майже 47,6 тис. волів⁴⁶.

Галицькі купці жваво торгували російськими шкірами, вовною, хутром та виробами з нього. Привезена сириця у багатьох випадках оброблялась у дубильних майстернях Бродів, Буська, Доброжан, Пошиковців, Засова. Сучасники підкреслювали, що у Галичині високо цінили російську шкіру типу юhti⁴⁷. Російські кушніри неодноразово приїжджали у Броди, виробляли там шкіру і шили з хутра «шуби на взірець московський»⁴⁸. Шкірами і хутром активно торгували московські та калузькі купці⁴⁹.

Російське хутро імпортувалось у Галичину й далі переважно через Радзивилівську митницю. У 1829—1846 рр. на цю митницю припадало 40% усього експортованого з Росії хутра. Хутро і хутряні вироби закупувалися західноукраїнськими купцями на ярмарках у Нижньому Новгороді, Москві, Сумах, Ромнах, Курську, Решетиліві та ін.⁵⁰ Хутро, яке не мало збуту на га-

лицьких ярмарках, переважно вивозилося далі — у Лейпціг, Відень та інші західноєвропейські міста.

Важливе місце у російському імпорті-посідали риба і рибопродукти, які постачалися з берегів Дніпра, Дону, Азовського і Чорного морів. Асортимент риби був досить широким, зокрема свіжа, в'ялена, солена й маринована, ікра, риб'ячий жир. Як свідчать матеріали російських митниць, найбільше риби завезено у 20—30-х роках ХІХ ст. Так, у 1825—1830 рр. у Галичину поступило через Радзивилівську, Волочиську і Гусятинську митниці свіжої, соленої і сушеної риби на суму 181,7 тис. крб. У 1846—1849 рр. через Новоселицьку митницю на Буковину завезено соленої риби та ікри на суму майже 7300 крб. Через цю митницю дуже часто ввозилися п'явки, які широко застосовувалися у народній медицині⁵¹.

У першій половині ХІХ ст. на західноукраїнські землі із Східної України ввозилися також мед, патока, віск, свічки воскові й сальні (з лою) тощо. Найбільше цих товарів імпортовано у 1825—1830 рр. Певну частину товарів споживали на місці, іншу — відправляли в Австрію, Чехію, Угорщину. У Львові працювали велика медоварня, яка, крім галицького меду, переробляла й мед, завезений із Східної України і Молдавії.

Імпортні свічки успішно конкурували з львівськими, тому що були кращої якості й дешевші. До речі, вивіз воску в австрійські володіння становив 70% загальноросійського експорту цього товару⁵². Основним споживачем воску і надалі залишалися західноукраїнські землі.

Таким чином, торговельні зв'язки між західноукраїнськими землями, Наддніпрянською Україною і Росією протягом першої половини ХІХ ст. були досить тісними. З поглибленням кризи феодально-кріпосницької системи ці зв'язки розширювалися і розвивалися. Із західноукраїнських земель в Російську державу вивозилось багато різноманітних товарів. Головними з них були ремісничі вироби, лісоматеріали, керамічна сировина, сіль, мінеральні води, вина, овочі, фрукти тощо. Водночас з густої мережі українських і російських ярмарків на західноукраїнські землі завозили багато хліба і хлібопродуктів, худоби і продуктів тваринництва, рибальства і мисливства, напівфабрикати та ін.

Західноукраїнські землі у системі транзитної торгівлі

Величезний рух товарів зі Сходу на Захід і у зворотному напрямку відбувався через прикордонні митні пункти і міста Броди, Львів, Чернівці, Садгора, Мукачеве, Ужгород, Хуст та ін. Через західноукраїнські землі до Австрії, Чехії, Моравії, Угорщини, Польщі, Сілезії, Пруссії, Франції та інших країн переправлялося з Росії і України чимало продуктів сільського господарства і тваринництва, мисливства і рибальства, промислової сировини і напівфабрикатів. З європейських країн через Україну і Росію в країни Азії переправлялись промислові вироби, залізний крам, галантерейні товари тощо ⁵³.

Окрему групу становили так звані «колоніальні товари» (цукор, кава, чай, прянощі, інжир, цитрусові), що проходили транзитом у напрямку Броди—Одеса і навпаки ⁵⁴.

Російський уряд, прагнучи перетворити Росію на посередника у торговельних зв'язках Європи з країнами Сходу, всіляко сприяв цьому транзиту. У березні 1804 р. було дозволено транзит закордонних товарів між Одесою, з одного боку, і Молдавією, Австрією, Пруссією — з другого. На розширення транзиту позитивно вплинув указ від 2 жовтня 1808 р. про пільгові правила транзиту і особливо маніфест від 10 травня 1817 р., за яким Одесі надавалося право безмитного вивозу і ввозу товарів (на 30 років) ⁵⁵.

З боку Австрії головну роль у цьому транзиті відігравали Броди. Ще 1779 р. Бродам було надано привілей вільного торгового міста, згідно з яким воно проголошувалося головною митницею на східному кордоні Австрійської імперії. Тут же знаходився центральний склад для транзитних товарів. Місту надавалося право безмитної торгівлі з Росією ⁵⁶. Незважаючи на періодичні порушення цього привілею з боку австрійських і російських властей, Броди не втратили свого позитивного значення у торговельних відносинах України, Росії з країнами Центральної і Західної Європи протягом першої половини ХІХ ст.

Особлива роль Бродам випала в період наполеонівських війн і континентальної блокади. У 1806 р. встановлено головний транзитний шлях Одеса—Балта—Туль-

чин—Немирів—Вінниця—Літин—Летичів—Проскурів — Кременець—Радзивилів—Броди, і навпаки. З Бродів товари йшли далі на захід, через Львів—Краків до Вроцлава і Лейпціга; другий напрямок — через карпатські перевали до Австрії, Угорщини, Чехії, Моравії, Тріеста. Транзитний шлях Одеса—Броди набув міжнародного значення. Чимало «колоніальних товарів» під час блокади надходили із південних морських портів на європейські ринки лише цим шляхом, а західноєвропейські вироби — до Туреччини, на Кавказ, в Персію, Хіву, Бухару і навіть до Китаю. Крім цього, з Бродів йшов так званий «російський торговий шлях» на Петербург і Москву. У 1802 р. російським урядом був складений навіть проект транзиту з Галичини до Риги через Поділля і Волинь. Чи був він введений у дію, не відомо. Є дані, що у 1812 р. з Фінляндії через Петербург—Радзивилів до Бродів перевезено цукру-рафінаду на суму понад 717,6 тис. крб.⁵⁷

Про величезний рух товарів у цей період розповідають численні джерела. Наприклад, 1810 р. російський офіцер В. Броневський, подорожуючи у службових справах із Тріеста до Петербурга, побачив біля м. Перемишль російську купецьку валку, що прямувала з Курська до Вроцлава. «Візники розповідали, що через Броди в австрійські володіння і в Сілезію щорічно проходить 10 тис. возів з милом, юхтою, вовною, а везуть із Сілезії сукно і полотно, з Австрії — коси і вовняні богемські товари»⁵⁸. Тоді ж у Броди прибули з Москви 61 купецька валка, з Бердичева — 41, Рильська — 22, Ромен — сім, Нижнього Новгорода — чотири, Ржева — три, Кременчуга — дві, Осташкова і Ніжина — по одній. Усього 1810 р. у Броди прибуло з Росії 190 валок. Наступного року їхня кількість збільшилася⁵⁹.

В 1818 р. транзитна торгівля у напрямку Броди—Одеса і навпаки набула нечуваних розмірів⁶⁰. Про високу концентрацію товарів у Бродах свідчать сучасники. Польський письменник Ю. Німцевич, мандруючи Галичиною влітку 1820 р., писав: «Як у пустелі Аравії каравани верблюдів, так і тут, подібно до рухомих великих замків, німецькі навантажені брички рухаються безперервно з Лейпціга до Бродів»⁶¹. У 40-х роках ХІХ ст. до Бродів з Росії щорічно прибувало у середньому понад 3000 возів з різними товарами. Право транзитної торгівлі через Броди надавалося як російським, так і інозем-

ним купцям. Транзитні товари звільнялися або обкладалися дуже низьким митом. Внаслідок цього західноукраїнські купці мали змогу вивозити більше товарів на Україну і в Росію, брати участь у торгівлі транзитними товарами на території Російської держави та інших країн світу. Є відомості, що бродівські купці діставалися з товарами аж до Чорноморського узбережжя Кавказу. При сприянні і посередництві бродівських купців російські, вірменські й грузинські торговці отримували кредити у лейпцигських банкірів⁶².

У 20—40-х роках ХІХ ст. Броди залишалися перевалочною базою між Росією й Австрією. За даними російської статистики, у 1825—1850 рр. з Росії через Радзивилівську митницю у Броди переправлено товарів на суму майже 102,6 млн. крб., зокрема юхти на 19,8 млн. крб., хутра на 16,4 млн. крб., вовни на 9,4 млн. крб., воску на 8,4 млн. крб. тощо. Вивіз цих товарів через Радзивилів на Броди становив більше половини їхнього експорту Росією в Європу⁶³.

У зв'язку з бурхливим розвитком у країнах Європи морських портів і залізниць Броди поступово втратили значення найважливішого перевалочного пункту і стали звичайним провінційним містом.

Транзитними пунктами на російсько-австрійському кордоні були також Волочиська, Гусятинська, Ісаковецька та Новоселицька митниці. З європейських країн, зокрема Австрії, через ці митниці на Україну і в Росію надходили бавовняні, вовняні і шовкові тканини та вироби з них, фарби і дубильні речовини, галантерейні товари, залізний крам, сільськогосподарські знаряддя, інструменти, машини, а також напої, фрукти тощо. У 1843 р. лише через Новоселицьку митницю до Росії ввезено 36 сільськогосподарських машин. Імпортувалися також будівельні матеріали, ліки тощо⁶⁴.

Протягом першої половини ХІХ ст. ці митниці та й уся територія західноукраїнських земель були транзитним пунктом для російської й української худоби, яку переганяли на продаж в Австрію, Угорщину, Чехію, Моравію, Сілезію та інші країни Європи. Ще у знаменитій «Енеїді» І. П. Котляревського згадувалося: «...лівобережні багаті козаки гонили волів до Шльонська»⁶⁵, тобто до Сілезії. Німецький дослідник Гоквет, подорожуючи наприкінці ХVІІІ ст. по Галичині і Буковині, спостерігав, як «череди прекрасних корів на відгодівлю йшли через

гори до Угорщини, Чехії, Моравії, була й худоба з Поділля, Волині та України»⁶⁶.

Російський уряд був зацікавлений в експорті худоби через територію західноукраїнських земель в австрійські володіння. З цією метою з 1831 р. дозволявся безмитний прогін непроданої худоби назад з-за кордону, з поверненням відпускнуго мита, а з 1838 р. розпочалася «вільна торгівля в Росії великою рогатою худобою, не тільки російські піддані усіх станів, а й іноземці, можуть всюди купувати і продавати худобу, а також вивозити її за кордон, сплачуючи встановлене мито»⁶⁷. За свідченням польської статистики, транзитна торгівля худобою через Галичину досягла найвищого рівня у 40-х роках ХІХ ст. Щорічний транзит худоби сягав тоді 55 тис. голів⁶⁸.

Протягом першої половини ХІХ ст. Україна і Бессарабія залишалися головними постачальниками коней для Австрії та інших європейських країн. Коней переправляли через територію Галичини і Буковини. Про розмах транзитної торгівлі кіньми у 1820 р. залишилися спогади очевидців: «Якийсь галицький купець доставив для австрійського двору 6000 коней, баварського — 19 тис., саксонського — 10 тис., французького — 2000 коней»⁶⁹. Цих коней купували на Україні і в Бессарабії і і переправляли транзитом через Галичину і Буковину на європейські ярмарки.

Найбільше українських і бессарабських коней переправляли через Новоселицьку митницю. Наприклад, у 1828—1830 рр. тут переправлено понад 9500 коней, 1831—1849 рр. — майже 33,4 тис. коней вартістю 2,4 млн. крб.⁷⁰ Коні йшли на поповнення австрійської кавалерії, а також тяглової сили в поміщицьких і селянських господарствах.

Худобою і кіньми успішно торгували як наддніпрянські і бессарабські купці, так і торговці з Галичини і Буковини. На думку дослідників, у першій половині ХІХ ст. закордонна торгівля російською худобою майже повністю зосереджувалась у руках купців Галичини і Буковини⁷¹. Згодом зміцніли позиції бессарабських і наддніпрянських купців у транзитній торгівлі худобою.

Важливою статтею транзиту через західноукраїнські землі з Росії на захід (передусім через Бродівську і Новоселицьку митниці) були продукти тваринництва, мисливських і рибальських промислів: овеча вовна, необроб-

лені і вичинені шкіри великої рогатої худоби, тваринне сало, щетина, кінський волос, хутро, мед, віск тощо.

Участь західноукраїнських земель у транзитній торгівлі сприяла розвитку економічних і культурних зв'язків між слов'янськими народами.

Торговельні відносини з європейськими країнами

Незважаючи на негативний вплив колоніальної політики Габсбургів на розвиток торгівлі, жорстокі політичні кордони і митні бар'єри, західноукраїнські землі підтримували торговельні відносини з країнами Центральної і Західної Європи.

Протягом першої половини ХІХ ст. Галичина, а в її складі й Буковина, підтримували зв'язки з Австрією та її провінціями — Чехією, Моравією, Угорщиною, Сілезією. Торгівля суворо регламентувалася цісарськими указами і циркулярами, згідно з якими зі згаданих провінцій Австрійської монархії товари вільно, навіть безмитно переміщалися до національних окраїн, а в зворотному напрямку — через високі митні бар'єри. Внаслідок цього, а також промислової відсталості Галичини і Буковини відкривалися широкі можливості для зростання ввозу фабричних виробів з більш розвинутих у промисловому відношенні західних провінцій і корінних австрійських земель. Якщо 1844 р. ввіз становив 221,5 тис. золотих ринських, то 1849 р. майже 356,8 тис. золотих ринських⁷². До Галичини і Буковини постійно надходили сільськогосподарські знаряддя, метал і металеві вироби, текстильні й галантерейні товари, аптечні матеріали тощо. Потік австрійських товарів негативно впливав на розвиток місцевої фабричної промисловості і ремісничих промислів, закріплював за Галичиною і Буковиною роль сировинного придатка метрополії.

Протягом першої половини ХІХ ст. в австрійські провінції та чеські землі систематично вивозили галицьку і буковинську худобу. Торговці закуповували її для літнього випасу в Молдавії, Бессарабії, на Поділлі та карпатських полонинах або для зимової відгодівлі при гуральнях, броварнях, цукроварнях. Пізніше худобу переганяли на великі ярмарки і торги у Відні, Празі, Оломоуці, Моравській Оставі, Брно та інших містах, передусім чеських. Якщо на початку ХІХ ст. на ярмарках

в Оломоуці щорічно продавали 500—1500 голів так званої «східної худоби», то у 1832—1844 рр. продано 921 тис. голів, тобто у середньому по 76,7 тис. голів щорічно. У 1845 р. в Оломоуці і Відні продано 58 тис. голів худоби. За даними В. Калінки, протягом першої половини ХІХ ст. лише з Буковини в Оломоуц щорічно відправляли близько 15 тис. голів худоби⁷³.

З розвитком промислових міст Австрії та Чехії зростає попит на продовольчі товари, зокрема м'ясопродукти. Частково він задовольнявся за рахунок західноукраїнської худоби. У 30—40-х роках ХІХ ст. відкрилися великі «оптові ярмарки у Тешині і Опаві в Сілезії, у Моравській Оставі і Оломоуці, в Празі. Туди приганяли худобу з Галичини і через Галичину»⁷⁴.

Про жваву торгівлю галицьких і буковинських торговців-скотарів у Чехії свідчать матеріали відомого Оломоуцького ярмарку, що друкувались у періодичних виданнях ХІХ ст. Так, за порівняно короткий період (11 липня—15 серпня 1832 р.) на Оломоуцький ярмарок пригнано 11,7 тис. волів, переважно із західноукраїнських земель. Подібних даних можна навести чимало⁷⁵. Іноді галицькі скотарі організовували спілки для ведення успішної торгівлі худобою. У 1844 р. поміщик-підприємець Сяноцького округу Таргоне заснував у Відні акціонерне товариство (різниця і м'ясні крамниці). Він закликав галицьких поміщиків взяти активну участь у цій кампанії⁷⁶.

Галицькою і буковинською худобою торгували також чеські й австрійські купці та різники. Закуплену великими партіями худобу вони відправляли до міст Австрії, Чехії, Моравії тощо⁷⁷.

Значним попитом у чеських і австрійських землях користувалися галицькі і закарпатські коні, вівці, кози, відгодовані у дубових лісах свині. Із західноукраїнських земель до Праги, Брно і далі до Трієста вивозили хліб, віск, мед, сіль, селітру, полотно і вироби з нього, вовну, шкіру, дерев'яні вироби, поташ, галун.

Жваву торгівлю західноукраїнські землі вели із Угорщиною — найближчим сусідом на південно-західному кордоні. На угорський ринок надходили галицьке полотно, прядиво, горілка, хліб, худоба. З Угорщини до Галичини завозили вино і напої, овочі і фрукти, тютюн, метал і металеві вироби, сировину.

Чільне місце у галицькому експорті до Угорщини посідали полотно, лляне і конопляне прядиво. У 40-х роках ХІХ ст. середній річний вивіз полотна з Галичини до Угорщини сягав 27,7 тис. центнерів⁷⁸. За іншими даними, щорічно з Галичини до Угорщини вивозили близько 20 тис. центнерів полотна і прядива⁷⁹.

У 1846 р. до Угорщини завезено горілки на суму 810 тис. золотих ринських, худоби і коней на 797 тис. золотих ринських. Угорські скотарі закупували багато волів на торгах у Тисмениці, Войнилові, Калусі, Стрию⁸⁰. Торгівля Галичини з Угорщиною велася згідно з митними тарифами 1795 і 1832 рр.⁸¹ У 1849 р. було скасовано митний кордон між Галичиною і Угорщиною, що сприяло поживавленню торговельних відносин між ними.

З угорським ринком було тісно зв'язане Закарпаття. Передусім, до Угорщини вивозили галун, поташ, сіль, ліс і дерев'яні вироби. В архівних джерелах часто зустрічаються прізвища пештських купців — М. Кронштайна, Л. Прайса, братів Куневальдів та інших, які щорічно закупували на Закарпатті тисячі центнерів поташу⁸².

Із Закарпаття в Угорщину вивозили багато солі. Її транспортували плотами та великими баржами по річках, а також сухопутним шляхом. Наприклад, 1835 р. соляна контора повідомляла управління Тячева про те, що вона має намір перевезти 200 тис. центнерів солі від Сигета до Солнока. З такими повідомленнями соляна контора часто зверталася до селян Мараморощини. Сіль вивозили Тисою у Токай, до Солнока, Сегедина та ін.⁸³ В Угорщину із Закарпаття вивозили також каолінову глину, вапно, будівельний камінь, ліс, дерев'яні вироби тощо. З Угорщини на Закарпаття надходили промислові вироби і сільськогосподарська продукція.

Після поділу Польщі торговельні зв'язки Галичини і Буковини з давнім ринком через Віслу були значно підірвані внаслідок митної війни між Австрією і Пруссією. Митні кордони утруднювали, але не змогли повністю ліквідувати відносини, що історично склалися між Галичиною і польськими землями. Хоч і в менших розмірах, галицькі товари і надалі поступали Віслою до Гданська, а звідти — в інші європейські країни.

Стан джерел не дає змоги встановити точну кількість експортно-імпоротної торгівлі між Галичиною і

польськими землями. Ця торгівля здійснювалась у межах відносин між Австрією і Королівством Польським. Внаслідок жорстокого митного диктату і протекціоністської політики Габсбурзької монархії австрійський вивіз до Королівства Польського набагато переважав над ввозом звідти (в окремі роки — в 100 разів)⁸⁴. У торговельних відносинах з польськими землями Австрія посідала привілейоване становище.

Наприкінці XVIII—першій половині XIX ст. з Галичини до Польщі й через неї до інших європейських країн поступали сіль, зерно, ліс, горілка, поташ, полотно і прядиво, вовна, сировина тощо. Наприклад, із галицьких володінь магнатів Замоїських сплавлили Сяном і Віслою до Гданська і Ельблонга пшеницю: 1775 р. — понад 1700 корців, 1776 р. — 7300, 1779 р. — 4400, 1783 р. — 5054, 1792 р. — 2500, 1810 р. — 6100 корців. Крім цього, починаючи з кінця XVIII ст., галицьку пшеницю скуповували і перевозили до Гданська, а звідти до Голландії австрійські «державні ліверанти» (військові інтенданти-заготівельники)⁸⁵. До Гданська вивозили галицьке збіжжя (49%), поташ (22%), лісоматеріали (19%), полотно (8%) тощо. Галицькі купці жваво торгували вовною на великому міжнародному ярмаркові у Вроцлаві⁸⁶. 1849 р. львівська газета інформувала, що місцева оптова торгова фірма К. Вернера підтримує «міцні зв'язки з торговими фірмами у Вроцлаві і бере активну участь у торгівлі там вовною і конюшиною»⁸⁷. Отже, з Галичини до Польщі вивозили чимало різноманітних товарів, незважаючи на жорстокі митні перешкоди. Через Гданськ галицьке зерно, горілка, прядиво, поташ, лісоматеріали потрапляли до Англії, Німеччини, Данії та ін.

Другим шляхом, яким галицькі і буковинські поміщики намагалися пробитися на європейські ринки, був Дністер—Чорне море—Одеса. Цим шляхом, транзитом через Одесу, вивозили з Галичини пшеницю, а з Буковини — лісоматеріали. За неповними даними, у 1845—1852 рр. лише із Станіславського і Чортківського округів Галичини сплавлено Дністром до Одеси, а звідти у різні країни світу пшениці на суму 712 тис. золотих ринських⁸⁸. За підрахунками поміщика А. Мисловського, ще у 30-х роках XIX ст. щорічні перевози збіжжя Дністром до Одеси сягали 115,4 тис. центнерів⁸⁹.

Цікавим є факт, який характеризує негативне ставлення австрійських окупаційних властей Галичини до економічного розвитку краю. 1843 р. у Галичині була спроба створити пароплавне товариство на Дністрі. Крім галицьких і буковинських підприємців і купців, його членами були купці із Триєста і Бремена. З Триєста вже навіть запросили майстрів-теслів для будівництва пароплавів, заготовили корабельний ліс. Але галицький губернатор категорично заборонив будівництво⁹⁰. На цьому й припинилось існування згаданого товариства. Австрійські власті боялися зміцнення торговельних зв'язків західноукраїнських земель з іншими країнами, передусім з Україною і Росією.

Важливою статтею вивозу по Дністру до Одеси, а звідти в інші країни був карпатський ліс. Наприклад, у 1842—1848 рр. ліс сплавливали по Черемошу, Пруту, Дністру до дунайських та чорноморських портів і далі через Стамбул до країн Близького Сходу⁹¹. За свідченням І. А. Гриценка, буковинські лісові матеріали з одеських транзитних складів потрапляли, крім Стамбула, у Галац, Грецію, Єгипет, Північну та Західну Африку, Італію, Південну Францію, на східне узбережжя Середземного моря⁹². Закордонну торгівлю лісовими матеріалами тримали у своїх руках галицькі й буковинські купці й лісоторговці. Правда, 1847 р. Буковину відвідали турецькі купці, які вели переговори щодо закупівлі корабельного лісу⁹³.

Протягом досліджуваного періоду західноукраїнські землі підтримували торговельні зв'язки і з іншими європейськими державами. Так, наприкінці XVIII ст. галицькі купці вивозили спирт і лікери до Італії, а звідти експортували ювелірні вироби. У 1773 р. між купцями Бродів і Амстердама було підписано контракт на поставку з Голландії друкованої продукції на 36 тис. дукатів.

У 1779—1780 рр. із Саксонії і Пруссії до Галичини завезено текстильних і галантерейних товарів на суму 238 тис. золотих ринських, закуплених здебільшого на відомих ярмарках у Лейпцігу і Франкфурті⁹⁴. У 1846 р. до маєтку с. Богородчани Станіславської округи завезено із Триєста американську картоплю, яку й почали тут культивувати⁹⁵. У 1849 р. привіз товарів з Триєста, Баварії і Саксонії до Галичини виносив 78 тис. центнерів⁹⁶.

Отже, незважаючи на несприятливі умови економічного розвитку під австрійським колоніальним гнобленням, західноукраїнські землі наприкінці XVIII—першій половині XIX ст. брали участь в європейській торгівлі. Галичина і Буковина розвивали традиційну торгівлю з Польщею, а також із Чехією, Моравією, Угорщиною, Сілезією, західними австрійськими провінціями; Закарпаття — з угорським ринком. У торгівлі, як і в економіці загалом, відчувалася відсталість економічного і соціально-політичного розвитку західноукраїнських земель. Але розвиток торговельних зв'язків Галичини, Буковини і Закарпаття з європейськими країнами значною мірою сприяв ломці старого, феодального ладу, поглиблював нові, капіталістичні відносини.

Зміцнюються торговельні стосунки Галичини, Буковини і Закарпаття з Наддніпрянською Україною та Росією. Цьому сприяли їхнє географічне розташування, територіальна близькість, етнічна і мовна спільність населення, напрямок ґрунтових і водних шляхів сполучення тощо. Торгівля західноукраїнських земель з Росією і Наддніпрянською Україною виявлялась в експорті, імпорті і транзиті товарів. Із західноукраїнських земель на Наддніпрянщину і в Росію вивозили вироби місцевих ремісників, лісоматеріали, керамічну сировину, сіль, мінеральні води, вино, фрукти. З густої мережі українських і російських ярмарків на західноукраїнські ярмарки і торги надходило багато хліба, худоби й продуктів тваринництва, рибальства і мисливства тощо.

Однак загалом участь західноукраїнських земель у зовнішньоторговельних стосунках була обмеженою, оскільки вони залишалися колоніально-сировинним додатком Австрійської імперії. Віденський уряд зробив усе можливе, щоб ізолювати західноукраїнські землі від зовнішніх ринків, передусім перешкодити дальшому поглибленню економічних зв'язків регіону з Наддніпрянською Україною і Росією.

¹ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 2157, арк. 9—12зв.

² *Мартенс Ф.* Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами. СПб., 1878. Т. 4. Ч. 1. С. 75—81, 551—580.

³ *Gazeta Lwowska. Dodatek.* 1851. № 61; *Barącz S.* Wolne miasto handlowe Brody. S. 157; *Мицюк О.* Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі. С. 325; *Шмедес Карл.* Географическое и статистическое обозрение Галиции и Буковины. СПб., 1870. С. 123.

⁴ *Gazeta Lwowska. Dodatek nadzwyczajny.* 1840. № 88.

⁵ ЦДІА СРСР, ф. 19, оп. 3, спр. 967—973, арк. 375, 384, 450, 469, 413—414, 459, 510, 565, 567; Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie. Wien, 1843; ЦДІА СРСР, ф. 19, оп. 3, спр. 984, арк. 768.

⁶ Rocznik statystyki przemysłu i handlu krajowego. 1888. z. 10. Cz. 1. S. 54.

⁷ ЦДІА СРСР, ф. 19, оп. 3, спр. 965, арк. 306—309, 312—315—317а; спр. 366, арк. 353—355.

⁸ Там же, спр. 955, арк. 98.

⁹ Rozprawy c. k. Galicyjskiego Towarzystwa Gospodarskiego. 1858. T. 23. S. 75.

¹⁰ Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. С. 19—52, 130—138; Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800—1825 гг. М., 1970. С. 263—364; Водарский Я. Е. Население России за 400 лет (XVI—начало XX вв.). М., 1973. С. 93—94; Кулишер Н. Очерк истории русской торговли до XIX века включительно. Пг., 1923. С. 287.

¹¹ Государственная внешняя торговля 1825 года в разных ее видах. СПб., 1826. С. 3.

¹² ЦДІА СРСР, ф. 1281, оп. 11, спр. 107, арк. 12.

¹³ Государственная внешняя торговля 1840 г. Предварительное обозрение. С. 9.

¹⁴ Государственная внешняя торговля 1841 года. Предварительное обозрение. С. 10.

¹⁵ Государственная внешняя торговля 1842 года. С. 10; Государственная внешняя торговля 1847 года. С. 13.

¹⁶ Неболсин Г. Статистическое обозрение внешней торговли России. СПб., 1850. Ч. 1, 2. С. 166; Фаас В. Лесная торговля и торговые договоры с иностранными государствами. СПб., 1914. С. 63.

¹⁷ ЦДІА СРСР, ф. 19, оп. 3, спр. 965—966, арк. 307, 312, 316, 354, 358, 361; спр. 967—984, арк. 355, 381, 426, 451—452, 469, 480, 508, 543, 563, 575, 589, 614, 626, 637, 667, 733, 735, 763, 771.

¹⁸ ЦДІА СРСР, ф. 1281, оп. 11, спр. 105, арк. 62.

¹⁹ Там же, арк. 90—90 зв.

²⁰ Gazeta Lwowska. 1848. № 29; ЦДІА СРСР, ф. 1281, оп. 11, спр. 31, арк. 166, 213зв. спр. 32, арк. 24, 65, 100, 135, 173; спр. 33, арк. 42, 67, 92, 120, 137; Ісаєвич Я. Д. Солеварна промисловість Підкарпаття в епоху феодалізму // Нариси з історії техніки. К., 1961. Вип. 7. С. 100.

²¹ Alojzy Alth. Pogląd na źródle solne i naftowe w Galicje i Bukowine. Sprawozdanie komisji Fizyograficznej. Kraków, 1871. T. 5. S. 77—83; Szajnocha Wł. Kopalnie i warzelnie soli w Galicyi // Przewodnik naukowy i literacki. Lwów, 1893. S. 978.

²² ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 608, арк. 11, 12—12 зв.

²³ Там же, арк. 11 зв. ЦДІА СРСР, ф. 19, оп. 3, спр. 965, арк. 308; спр. 966, арк. 355; Неболсин Г. Статистическое обозрение внешней торговли России. С. 210.

²⁴ Gazeta Lwowska. Dodatek. 1811. № 37.

²⁵ ЦДІА СРСР, ф. 19, оп. 3, спр. 965—966, арк. 313а, 353, 357, 361; спр. 967—984.

²⁶ Мицюк О. Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі. С. 317.

- ²⁷ ЦДІА СРСР, ф. 1583, оп. 1, спр. 1003, арк. 1—2.
- ²⁸ ЗОДА, ф. 4, оп. 8, спр. 1135, арк. 3.
- ²⁹ ЦДІА СРСР, ф. 19, оп. 3, спр. 965, арк. 295—303; спр. 966, арк. 347; спр. 967—973, арк. 343, 377, 405, 411, 434, 462, 502; спр. 975—984, арк. 527, 530, 538, 558, 632, 650, 689, 729.
- ³⁰ Там же, спр. 968, арк. 423, 441; спр. 969, арк. 447—448, 461.
- ³¹ *Гриценко І. А.* Економічні зв'язки Північної Буковини з Росією і Наддніпрянською Україною. С. 59; *Яцкевич Є. А.* З історії торговельних зв'язків Східної Галичини в першій половині XIX ст. С. 53.
- ³² ЦДІА СРСР, ф. 19, оп. 3, спр. 965, арк. 296; спр. 966, арк. 348; спр. 968, арк. 415а; спр. 969—972, арк. 378, 382, 412, 434, 462; спр. 974, арк. 538; спр. 979, арк. 595; спр. 980, арк. 640; *Ausweise über den Handel in Österreich 1844.* Wien, 1847. S. 159.
- ³³ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 498, арк. 67; спр. 18, арк. 9—10.
- ³⁴ Статистическое описание Киевской губернии. СПб., 1852. Т. 3. С. 535.
- ³⁵ ЦДІА СРСР, ф. 560, оп. 11, спр. 258, арк. 3 зв.
- ³⁶ Там же, ф. 1263, оп. 6, спр. 73, арк. 318; ф. 1282, оп. 2, спр. 943, арк. 10—12; ф. 1286, оп. 7, спр. 457, арк. 1—4; ф. 1287, оп. 6, спр. 432, арк. 22, 31—32, 140—142, 149; 155, 164; ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 444, оп. 1, спр. 360, арк. 1—9; ЗОДА, ф. 674, оп. 11, спр. 1558, арк. 1.
- ³⁷ *Афанасьев-Чужбинский А.* Поездка в Южную Россию: Очерки Днестра. СПб., 1863. Ч. 2. С. 93.
- ³⁸ ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 146, оп. 80, спр. 240—242, 259; ф. 444, оп. 1, спр. 139, 214.
- ³⁹ *Анципов И. А.* Сельскохозяйственный рынок Бессарабии в XIX в. С. 161.
- ⁴⁰ Там же.
- ⁴¹ *Gazeta Lwowska. Dodatek nadzwyczajny.* 1840. № 88; *Lutman Tadeusz.* Studia nad dziejami handlu Brodów. S. 156.
- ⁴² *Гуржій І. О.* Місце України в зовнішній торгівлі Росії // Укр. іст. журн. 1960. № 5. С. 54; ЦДІА СРСР, ф. 19, оп. 3, спр. 955, арк. 109; *Неболсин Г.* Статистическое обозрение внешней торговли России. С. 115.
- ⁴³ ЦДІА СРСР, ф. 19, оп. 3, спр. 32, арк. 218 зв; спр. 1037, арк. 267; спр. 1038, арк. 322; спр. 1039, арк. 348; спр. 1040, арк. 373; спр. 1041, арк. 251; ф. 1287, оп. 1, спр. 206, арк. 80.
- ⁴⁴ *Kalinka Waterjan.* Galicja i Kraków pod panowaniem austriackim. S. 272.
- ⁴⁵ *Неболсин Г.* Статистическое обозрение внешней торговли России. С. 117.
- ⁴⁶ ЦДІА СРСР, ф. 19, оп. 3, спр. 1036—1046; ф. 1281, оп. 11, спр. 56, арк. 7.
- ⁴⁷ *Шмедес Карл.* Географическое и статистическое обозрение Галиции и Буковины. С. 127; *Неболсин Г.* Статистическое обозрение внешней торговли России. С. 284.
- ⁴⁸ Коммерческая газета. 1827. № 38.
- ⁴⁹ Там же.
- ⁵⁰ *Гуржій І. О.* Місце України в зовнішній торгівлі Росії. С. 60; Коммерческая газета. 1828. № 38.
- ⁵¹ *Неболсин Г.* Статистическое обозрение внешней торговли России. С. 256—257; ЦДІА СРСР, ф. 19, оп. 3, спр. 552, арк. 102;

спр. 953, арк. 93; спр. 954, арк. 118; спр. 992, арк. 102; спр. 1036—1041, арк. 249, 250, 264, 265, 271, 274, 286, 287, 321, 327, 341, 347, 355, 371, 375, 380, 394.

⁵² Там же, спр. 154, арк. 243, 258—264, 271—276, 284, 314, 327, 341—355, 367, 373, 374, 380, 386, 393, 394; *Неболсин Н. Г.* Статистическое обозрение внешней торговли России. С. 321; *Gazeta Lwowska*. 1818. № 74.

⁵³ *Lutman Tadeusz*. Studia nad dziejami handlu Brodów. S. 340—343.

⁵⁴ Записки історично-філологічного відділу Української Академії наук. К., 1927. Кн. 15. С. 167.

⁵⁵ *Миллер П.* Русская транзитная торговля в XIX ст. // Рус. экон. обозрение. 1903. № 5. С. 87; *Гуржій І. О.* Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. С. 167.

⁵⁶ *Baracz S.* Wolne miasto handlowe Brody. S. 114—120; *Lutman Tadeusz*. Studia nad dziejami handlu Brodów. S. 60—61; ЦДІА УРСР у м. Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 1308, арк. 1—7.

⁵⁷ *Тарле Е. В.* Континентальная блокада // Соч. М., 1958. Т. 3—4. С. 484—485; Записки історично-філологічного відділу Української Академії наук. С. 169; Государственная внешняя торговля в разных ее видах за 1812 г.

⁵⁸ *Броневский Владимир*. Путешествие от Триеста до Санкт-Петербурга в 1810 году. М., 1828. Ч. 2. С. 15—16.

⁵⁹ *Lutman Tadeusz*. Studia nad dziejami handlu Brodów. S. 188.

⁶⁰ *Покровский С. А.* Внешняя торговля и внешняя политика России. М., 1947. С. 207.

⁶¹ *Nimcewicz Jutian*. Podroże historyczne po ziemiach polskich między rokiem 1811 a 1828 odbyte. Paryż Petersburg, 1858. S. 427.

⁶² ЦДІА СРСР, ф. 19, оп. 3, спр. 852, арк. 90, 101; *Миллер П.* Русская транзитная торговля в XIX ст. С. 97, 104; *Витчевский В.* Торговая таможенная и промышленная политика России со времен Петра Великого до наших дней. СПб., 1909. С. 54.

⁶³ Коммерческая газета. 1828. № 38; *Неболсин Г.* Статистическое обозрение внешней торговли России. С. 281.

⁶⁴ ЦДІА СРСР, ф. 19, оп. 3, спр. 965, арк. 295—303, 307; спр. 975, арк. 545, 567, 580; спр. 977, арк. 614; спр. 983, арк. 742, 751, 765, 775; *Гриценко І. А.* Економічні зв'язки Північної Буковини з Росією і Наддніпрянською Україною. С. 60.

⁶⁵ *Возняк М.* Погляд на культурно-літературні зносини галицької України та російської в першій половині XIX ст. // *Неділя*. 1911. Ч. 3—4.

⁶⁶ *Rocznik statystyki przemysłu i handlu krajowego*. S. 9.

⁶⁷ *Неболсин Г.* Статистическое обозрение внешней торговли России. С. 219.

⁶⁸ *Gazeta Lwowska*. 1844. № 36; 1846. № 110; *Rocznik statystyki przemysłu i handlu krajowego*. S. 8.

⁶⁹ *Rocznik statystyki przemysłu i handlu krajowego*. S. 7.

⁷⁰ *Гриценко І. А.* Економічні зв'язки Північної Буковини з Росією і Наддніпрянською Україною. С. 87; *Мунтян М. П.* Экономическое развитие дореформенной Бессарабии. Кишинев. 1973. С. 342.

⁷¹ *Анцупов И. А.* Сельскохозяйственный рынок Бессарабии в XIX в. С. 155; *Гриценко І. А.* Економічні зв'язки Північної Буковини з Росією і Наддніпрянською Україною. С. 75.

⁷² Освободительное движение народов Австрийской империи.

- C. 71—75; Ausweise über den Handels in Oesterreich 1844. S. 83; 1849. S. 67.
- ⁷³ Rozprawy c. k. Galicyjskiego Towarzystwa Gospodarskiego. 1848. T. 4; 1849. T. 7; 1858. T. 23; Rocznik statystyki przemysłu i handlu krajowego. Lwów, 1885. Z. 1, 5, 7; *Kalinka W.* Galicja i Kraków pod panowaniem austriackiem. S. 231.
- ⁷⁴ Rocznik statystyki przemysłu i handlu krajowego. S. 6.
- ⁷⁵ Gazeta Lwowska. 1832. № 84, 87, 90, 96; 1849. № 152; Rocznik statystyki przemysłu i handlu krajowego. S. 8, 10.
- ⁷⁶ Tygodnik rolniczo-przemysłowy. 1844. № 46. S. 365—367.
- ⁷⁷ Tygodnik rolniczo-przemysłowy. 1841. № 45. S. 357; Gazeta Lwowska. 1832. № 84, 87, 90, 93, 96.
- ⁷⁸ Rozprawy c. k. Galicyjskiego Towarzystwa Gospodarskiego. 1847. T. 2. S. 31—32; Tafeln zur Statistik der Oesterreichischen Monarchie. Wien, 1841.
- ⁷⁹ *Kalinka W.* Galicja i Kraków pod panowaniem austriackiem. S. 273.
- ⁸⁰ Gazeta Lwowska. 1832. № 33, 58; 1835. № 57; 1838. № 64; Gazeta Lwowska. Dodatek. 1851. № 3.
- ⁸¹ *Saryusz-Zaleski W.* Dzieje przemysłu w Galicyi. S. 33.
- ⁸² ЗОДА, Мукачівський філіал, ф. 788, оп. 1, спр. 272, арк. 1.
- ⁸³ Там же, ф. 61, спр. 1827, арк. 1; *Коломиец И. Г.* Очерки по истории Закарпатья. С. 91.
- ⁸⁴ *Rychlinski St.* Handel zagraniczny Królestwa Polskiego w latach 1831—1850 // *Ekonomista.* Warszawa, 1929. T. 2. S. 93.
- ⁸⁵ Orłowski R. Z dziejow organizasji handlu splawczego w ordynacji Zamojskiej w końcu XVIII wieku // *Annales Universitatis Marine Curie-Sklodowska.* Lublin, 1966. Sectio. F. Vol. 11. S. 95, 98.
- ⁸⁶ Gazeta Lwowska. 1849. № 82, 206.
- ⁸⁷ Ibid. № 31.
- ⁸⁸ Rozprawy c. k. Galicyjskiego Towarzystwa Gospodarskiego. 1858. T. 23. S. 75.
- ⁸⁹ Gazeta Lwowska. 1834. № 57, 69, 82, 96, 109, 123; 1844. № 136; 1845. № 1.
- ⁹⁰ *Kalinka W.* Galicja i Kraków pod panowaniem austriackiem. S. 259.
- ⁹¹ *Schnür-Pełowski St.* Z przeszłości Galicyi. S. 78.
- ⁹² *Гриценко І. А.* Економічні зв'язки Північної Буковини з Росією і Наддніпрянською Україною. С. 47, 49, 57.
- ⁹³ Die Oesterreichisch-Ungarische Monarchie in Wort und Bild. S. 522.
- ⁹⁴ *Brawer A. J.* Galicien Wie es an Oesterreich Kam. S. 64, 90, 92.
- ⁹⁵ Rozprawy c. k. Galicyjskiego Towarzystwa Gospodarskiego. 1847. T. 1. S. 102.
- ⁹⁶ Gazeta Lwowska. 1850. № 232.

Кінець XVIII—перша половина XIX ст. для країн Центральної і Східної Європи був періодом не тільки розкладу старих феодально-кріпосницьких відносин, а й дальшого розвитку капіталістичного укладу. Не обминули ці процеси й західноукраїнських земель, хоч, правда, там вони відбувалися значно повільніше. Іноземні феодали нещадно експлуатували економіку Галичини, Буковини і Закарпаття. На розвиток капіталістичних відносин негативно впливала штучна відірваність краю від основних українських земель, які були складовою частиною загальноросійського внутрішнього ринку.

Основна форма крупного землеволодіння на західноукраїнських землях — домініально-фільваркова система господарювання. У Галичині й на Буковині фільварки об'єднувались у ключі, а на Закарпатті — в провізорати та іспанати. Панський фільварок, який розвивався за економічними законами, властивими товарному виробництву, спирався на приватну власність на засоби виробництва і нещадну експлуатацію залежного селянства. Головна функція панщинного господарства — це виробництво заради грошей. Продаж будь-якої частини продукту виробництва панського фільварку на товарному ринку залежав від конкретних умов реалізації.

Як правило, поміщицькі господарства виробляли й продавали хліб, продукти тваринництва і поміщицької промисловості, горілку, пиво, ліс і лісоматеріали.

Крупне поміщицьке землеробство в умовах розвитку товарного господарства все більше набувало торговельного характеру. Форми торговельного землеробства всередині окремих господарств були різноманітними. Вони характеризувалися виділенням економічних районів. У Галичині — на рівнинах з родючим ґрунтом і в низинних районах Буковини та Закарпаття більш інтенсивно розвивалося зернове землеробство, яке задоволь-

няло потреби не лише землевласника, а й місцевого ринку. У маєтках вирощували жито, пшеницю, овес, ячмінь, технічні культури, вдосконалювали городництво і садівництво, а на Закарпатті — й виноградарство. У гірських районах Прикарпаття і Закарпаття традиційними були випасове тваринництво і допоміжні промисли.

Про товарний напрям у зерновому господарстві поміщиків Східної Галичини свідчать численні реєстри грошових прибутків господарств Роздольського, Ходорівського та Ягольницького ключів, що належали магнатам Жевуським і Лянцкоронським. На Закарпатті розвиток зернового господарства простежується на прикладі найбільшого поміщицького маєтку — Мукачево-Чинадіївської домінії графа Шенборна. Звіти управляючих маєтками свідчили, що у ряді випадків посіви й обмолоти хліба мали тенденцію до зростання, але врожайність поміщицьких полів залишалася низькою. Це пояснювалося недостатнім рівнем агротехнічних знань і незаінтересованістю селян-кріпаків у підвищенні продуктивності праці. Виробництво товарного хліба у фільваркових господарствах зумовило збільшення панської орної землі, зменшення селянських наділів, вкладення капіталів в освоєння нових земель. Піднесення виробництва хліба відбувалося шляхом посилення експлуатації залежних селян, екстенсивного розвитку землеробства. Вироблений в поміщицьких господарствах хліб продавався на місцевих і зовнішньому ринках. Значна частина зерна перекурювалася на горілку й пиво, використовувалася для відгодівлі худоби, віддавалася у борг на кабальних умовах. Ціна збіжжя на місцевих ринках регулювалася попитом та купівельною спроможністю населення. Велике значення у торговельному землеробстві мала картопля, яка у першій половині ХІХ ст. стала найважливішою культурою землеробського виробництва. Для народних мас картопля — це основний продукт харчування, а для земельних власників — сировина горілчаних підприємств і фураж для худоби. У дальшому розвитку торговельного землеробства важливу роль відіграли технічні культури, передусім льон, коноплі, тютюн, хміль. Особливо багато льону і конопель вирощували у Галичині. Ляне й конопляне прядиво служило сировиною для полотняних мануфактур і ремісників-ткачів. Із конопляного і ляного насіння ви-

робляли олію й макуху. Значного поширення набуло вирощування багаторічних трав, зокрема конюшини, яка використовувалася на сіно, зелений корм і як найкращий попередник озимих культур. Разом з тим нерівномірність посівів і зборів зернових, зниження врожайності свідчили про неспроможність і деградацію магнатського господарювання в період загальної кризи феодално-кріпосницької системи.

Документи свідчать, що наприкінці XVIII—першій половині XIX ст. у великих поміщицьких господарствах існували тваринницькі ферми. Кількість худоби збільшувалася шляхом закупок на місцевих ярмарках і торгах, за рахунок приплоду. Тваринництво забезпечувало маєток тяглом і гноєм для ґрунту. Просторі луки й пасовища давали змогу розводити велику рогату худобу м'ясо-молочної породи. Багато волів і молодняка відгодовували відходами гуралень і броварень, а потім продавали на торгах і ярмарках, відганяли на західноєвропейські ринки. У поміщицьких господарствах концентрувалася переважна більшість коней. Серед продуктивного тваринництва важливу роль відігравало вівчарство—одна із чисельних спроб земельних власників піднести прибутковість своїх господарств. Продукцію вівчарень реалізовували на місцевих і зовнішніх ринках. У фільварках розводили свиней, розвивалися птахівництво, рибальство і бджільництво.

Нааявність дешевої сировини і робочої сили залежних селян штовхали поміщиків на організацію промислових підприємств у маєтках. Прагнучи одержати якомога більший зиск, поміщики будували промислові підприємства для виробництва товарів, що мали попит на ринку. У вотчинній промисловості західноукраїнських земель набули поширення гуральні, броварні, млини, крупорушки, рудні, цегельні тощо. Крім цього, у Галичині розвивалися цукроваріння, паперове і шкіряне виробництво, гутництво, на Закарпатті — виноробство, виготовлення галуни, поташу, селітри, а на Буковині — поташу, будівельних матеріалів. Поряд з примусовою працею селян-кріпаків на підприємствах спорадично застосовувалася наймана праця. Умови праці робітників були дуже тяжкими, а заробітна плата — мізерною. Внаслідок жорстокої експлуатації селян собівартість продукції і виробів для землевласника залишалася низькою. Продукція промислових підприємств задовольняла

потреби маєтку, частково надходила на ринок. Такі виробни, як галун, полотно, поташ, віск, горілка, лісоматеріали та інші вивозили за кордон. Деякі поміщицькі підприємства перетворилися на мануфактури. Товарний характер окремих поміщицьких підприємств не змінив їхньої феодальної суті. Вони були складовою частиною господарського комплексу феодала. Але виробництво продукції та її реалізація на внутрішньому і зовнішньому ринках мимоволі втягували поміщицькі підприємства у товарно-грошові відносини, поступово руйнувалися відсталі, зашкарублі рамки феодального господарства.

В умовах панщинно-кріпосницького ладу основними елементами виробничої системи були велике виробництво феодалів і дрібне господарство селян. Розклад феодальної системи на західноукраїнських землях виявився не тільки у тому, що поміщицькі маєтки залучалися до товарного виробництва, а й у поступовому проникненні товарно-грошових відносин у селянське господарство. Порівняно з поміщицьким, воно перебувало у жалюгідному стані. Селяни переважно розвивали дрібну кустарну промисловість, промисли — візникування, рубку і сплав лісу, дрібну торгівлю. Найбільш виражений торговельний характер мало селянське господарство гірських районів Карпат, де зернове землеробство відігравало другорядну роль. Домінуючими галузями господарської діяльності селян тут були тваринництво, виробництво і торгівля головним багатством Карпат — деревом і виробами з нього. Переважна більшість дрібних, розорених селянських господарств мала натуральний характер. Лише заможна частина сільського населення ставала на шлях торговельного землеробства.

Проникнення товарно-грошових відносин у сільське господарство посилило соціальне і майнове розшарування селянства, загостило його боротьбу за землю і господарську самостійність. Утворення і розвиток майнових груп селянства у Галичині, на Буковині і Закарпатті визначалися економічними інтересами домінії, пригнічували господарську ініціативу селян. Але під впливом розширення торговельних зв'язків села з місцевими ринками розвивався новий тип господаря-куркуля. Особливо сприятливими були умови для виникнення господарств куркульсько-підприємницького типу в прикарпатських округах Галичини, низинних районах Буковини

і Закарпаття. Головними ознаками майнового стану селянського господарства були площа земельного наділу і кількість голів робочої худоби. Розмір наділу залежав від функцій, що їх виконувало селянське господарство в панському маєтку. Найчисленнішу масу становили селянські господарства, які не мали мінімальної кількості землі, що забезпечувала б засоби до життя для сім'ї і корм для худоби. Глибока майнова диференціація всередині західноукраїнського селянства за своєю суттю була кріпосницькою і лише наближалася до соціального розшарування при капіталізмі.

Дальшому піднесенню товарного господарства на західноукраїнських землях наприкінці XVIII—першій половині XIX ст. сприяв розвиток торгівлі (ярмарки, торги і базари, постійна торгівля). Переважала ярмаркова торгівля. Ярмарок був головним місцем збуту сільськогосподарської продукції і промислових товарів (оптом і вроздріб).

У першій половині XIX ст. вищою формою торгівлі, що почала розвиватися на західноукраїнських землях, була постійна торгівля. Вона велась у стаціонарних торговельних закладах — крамницях, магазинах, складах, ятках, шинках, корчмах, заїздах. Постійна торгівля забезпечувала щоденні потреби в промислових і продовольчих товарах населення міст і містечок, набула певної спеціалізації, поступово наближаючись до капіталістичної торгівлі. У містах збирались аукціони, де продавалось рухоме і нерухоме майно.

Феодално-кріпосницькі відносини і колоніальна залежність краю стримували економічний поступ. Товарооборот на ярмарках Галичини, Буковини і Закарпаття порівняно з ярмарками і базарами Право- і Лівобережної України був нижчим, меншою була й кількість їхніх учасників, слабше розвивалася постійна торгівля.

Колоніальний диктат Габсбурзької монархії негативно впливав на поглиблення зовнішньоторговельних зв'язків Галичини, Буковини і Закарпаття. Однак нові історичні умови, дальший суспільний поділ праці, товаризація сільського господарства, розширення місцевих ринків, посилення зв'язків західноукраїнських земель з Наддніпрянською Україною і Росією, розвинутими провінціями Австрії — все це сприяло певним зрушенням у зовнішньоторговельних відносинах краю.

Долаючи митні й політичні бар'єри, західноукраїнські землі налагоджували торговельні зв'язки з Росією і Наддніпрянською Україною. Туди вивозилися вироби місцевих ремісників і народних промислів, лісоматеріали, керамічна сировина, сіль, мінеральні води, вино, фрукти. З густої мережі українських і російських ярмарків на західноукраїнські землі поступали хліб і хлібопродукти, худоба і продукти тваринництва, рибальства і мисливства, напівфабрикати. Великі ярмарки Галичини і Буковини часто відвідували російські, українські, бессарабські купці. Вони збували свої товари оптом і вроздріб.

Територія західноукраїнських земель служила зручним містком для транзиту товарів з України і Росії у Центральну і Західну Європу і навпаки. Через західноукраїнські землі до Австрії, Чехії, Моравії, Угорщини, Польщі, Сілезії, Пруссії та інших країн з Росії і України вивозили продукти сільського господарства і тваринництва, мисливства і рибальства, промислову сировину і напівфабрикати. З європейських країн у Росію переправляли промислові вироби, текстиль і галантерею, предмети розкоші, цитрусові тощо. Уся транзитна торгівля здійснювалася через митниці на російсько-австрійському кордоні. Найвища інтенсивність перевозок товарів припадала на Бродівську і Новоселицьку митниці. Виняткову роль відігравали Броди — на той час один з найбільших торговельних центрів Європи, перевалочний склад країн Сходу і Заходу.

Західноукраїнські землі підтримували торгівлю з великими європейськими містами. Галичина і Буковина поглиблювали традиційну торгівлю з Польщею, торговельні зв'язки із Чехією, Моравією, Угорщиною, Сілезією, західними австрійськими провінціями, а Закарпаття — з Угорщиною. Сухопутними і водними шляхами вивозили на європейські ринки хліб, худобу, лісоматеріали, поташ, полотно, лляне й конопляне прядиво. Постійними покупцями хліба й поташу були англійські та австрійські, худоби — австрійські та чеські, лісу і деревини — середземноморські міста. На західноукраїнські землі надходили промислові вироби з більш економічно розвинутих австрійських провінцій і європейських країн.

Після скасування кріпосного права на західноукраїнських землях почали розвиватися капіталістичні від-

носини. Однак колишня кріпосницька система й колоніальна залежність краю прирекли його економіку на постійну відсталість, а народні маси — на голод і злидні. Тернистий шлях пройшли трудящі західноукраїнських земель у боротьбі з феодально-кріпосницьким та іноземним гнобленням, за возз'єднання з Українською Радянською державою у складі СРСР. Історична справедливість перемогла.

Пояснення деяких одиниць виміру

Анкер — 3 відра
Бербениця — 25 кг
Відро австрійське — 10 л
Віко — 24 кг
Гарнець — 4 кварта, або 16
кватирок, або 3,77 л
Гольд — 0,57 га
Гульден — 60 коп. сріблом
Дукат — 60 коп. золотом
Злотий польський — 30 грошей
Золотий ринський — 60 крей-
церів
Іца — 0,846 л
Йох — 0,57 га
Карбованець російський — 100
копійок
Кварта — 0,5 л
Клафтер (куб.) — 6,86 м³
Кобел — 96 кг
Корець австрійський — 96,044 кг
Кона — 60 шт.
Крейцер — 1/6 флорена
Лашт — 60 корців, або 360 пу-
дів, або 5896,8 кг

Лікоть львівський — 73,2 см
Лут — 1/32 фунта
Меца австрійська — 62,5 л, або
50 кг
Морг — 0,55 га
Око — 14 кружок, або 32 іци,
або одне відро австрійське
Оксфот — 180 штофів, або
60 голенків
Півбочок — 16 гарнців
Пожонська міра — 78 кг
Пуд — 40 фунтів,
або 16,38 кг
Сажень — 3 ліктя,
або 172,8 см
Сотнар (центнер) віденський —
56,006 кг
Стопа віденська — 0,31 м
Стос — 2 складометри
Фаска — 10 кг
Флорен — 60 крейцерів
Фунт — 405 г
Фура — 1/8 — 1/10 куб. сажня
Чверть — 8 пудів

Зміст

Вступ	3
Розділ I. РОЗВИТОК ТОВАРНОГО ВИРОБНИЦТВА У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ	
Поміщицьке торговельне землеробство	13
Промислові поміщицькі підприємства	30
Проникнення товарно-грошових відносин у селянські господарства	46
Розділ II. МІСТА В СИСТЕМІ ТОВАРНОГО ВИРОБНИЦТВА	
Зростання населення міст	65
Міське ремесло	70
Купецькі промислові підприємства	76
Державні мануфактури	80
Розділ III. ОРГАНІЗАЦІЯ ВНУТРІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ	
Ярмарки	91
Торги і базари	107
Початок розвитку постійної торгівлі	107
Розділ IV. ЗОВНІШНЬОТОРГОВЕЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ	
Розвиток торговельних зв'язків з Наддніпрянською Україною і Росією	118
Західноукраїнські землі у системі транзитної торгівлі	129
Торговельні відносини з європейськими країнами	133
Висновки	143
Пояснення деяких одиниць виміру	149

МОНОГРАФІЯ

ЗАДОРЖНИЙ Владимир Евгеньевич

**ТОВАРНОЕ
ПРОИЗВОДСТВО
И ТОРГОВЛЯ**
на западноукраинских
землях
(конец XVIII —
первая половина XIX ст.)

Львов. Издательство при Львовском
государственном университете издательского
объединения «Выща школа»

(На украинском языке)

Редактор Т. О. Головина
Художник В. Б. Дацюк
Художний редактор С. В. Копотюк
Технічний редактор С. Д. Довба
Коректор М. Ю. Горбаль

ИБ № 13118

Здано до набору 16.01.89. Підп. до друку
19.04.89. БГ 10420. Формат 84×108^{1/32}. Папір
друк. № 2. Літ. гарн. Умовн. друк. арк. 7,98.
Умовн. фарбо-відб. 8,19. Обл.-вид. арк. 8,71. Ти-
раж 1650 прим. Вид. № 1780. Зам. 3882.
Ціна 1 крб. 90 к.

Видавництво
верситеті і
290000 Льв
Львівська
290000 Льв

НБ ПНУС

537105

тому уні-
«школа».